

В. О. ОБРУЧОВ

В ІНТЕГРЯХ
ЩЕ ІНТЕГРАЛЬНОЮ
АЗІЮ

ЗАПИСКИ
ШУКАЧА СКАРБІВ

Переклад з третього російського видання Географізу

ДЕРЖАВНЕ
УЧБОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
КИЇВ — 1958

В повісті автор використовує багатий матеріал, зібраний ним під час своїх експедицій по Центральній Азії, а також матеріали експедицій інших найвидатніших російських мандрівників. Перед читачем постають яскраві картини природи Центральної Азії, легендарного озера Лобнор, таємничого мертвого міста Хара-Хото, фантастичного «Еолового міста», яке було відкрите академіком В. О. Обручовим, і багатьох інших місцевостей Центральної Азії.

МОЄ ЗНАЙОМСТВО З ШУКАЧЕМ СКАРБІВ

У травні 1905 р. я приїхав в Чугучак, невелике китайське містечко, розташоване недалеко від границі Семи-реченської області. Я збирався почати вивчення сусідньої частини Джунгарії, обширної області Китаю, на той час майже невідомої в геологічному і навіть в географічному відношенні, хоч вона й близько до нашого кордону і легко доступна.

Через Джунгарію проходили експедиції Пржевальського, Потаніна, Певцова, Роборовського і Козлова, що прямували в глиб Центральної Азії або в Тибет чи поверталися звідти на батьківщину. Але відважні мандрівники або поспішали в ці далекі краї, або поверталися звідти стомлені. В тому і другому випадку вони приділяли мало уваги цьому переддвер'ю головної галузі своїх робіт, і воно залишалось мало вивченим.

Для моєї експедиції потрібно було купити верхових і в'ючних коней, найняти перекладача і провідника, заготовувати сідла, сухарі та іншу провізію і одержати від китайських властей паспорт на вільний проїзд по області. Тому я насамперед пішов до російського консула Сокова¹, з яким познайомився ще 10 років тому, повертаючись з китайської експедиції. Тоді він був секретарем консульства в Кульджі, а тепер став консулом у Чугучаці, і я попередку списався з ним про умови роботи в Джунгарії.

Соков уже чекав на мене і навіть найняв для експедиції квартиру в торговому передмісті Чугучака, недалеко від консульського будинку. Коли я прийшов до нього,

¹ В третьому виданні відновлені справжні прізвище, ім'я та по батькові російського консула в Чугучаці С. В. Сокова.

він викликав місцевого жителя російської колонії, татарина Мусіна, для допомоги в закупках і спорядженні, а щодо паспорта вже почав переговори з китайським даотаєм — начальником повіту.

— А як провідника і перекладача я можу рекомендувати вам тутешнього старожила Кукушкіна. Він здійснив уже цілий ряд експедицій по Джунгарії, побував в Урумчі, в Турфані, в пустині Такла-Макан і на Лобнорі. Він розмовляє по-монгольськи і по-киргизьки, трохи навіть по-китайськи.

— Це було б чудово! — вигукнув я. — Але такий досвідчений провідник, мабуть, візьме дуже дорого, а в мене коштів на експедицію не так багато.

— О, ні! Він дуже скромна людина і великий любитель мандрівок і пригод. Ми називаємо його шукачем скарбів.

— Які ж скарби він шукав у пустинях і горах Азії?

— Шукав і знаходив золото в старих рудниках, стародавні монети, домашні речі, дорогоцінності в руїнах стародавніх міст. Живе безбідно у власному будиночку. Боюсь тільки, що він не поїде. Йому далеко за сімдесят, і він уже років з сім нікуди не їздив. Проте спробуємо. У всякому разі він дасть вам цінні відомості про дороги, цікаві місцевості, допоможе знайти провідника.

Я, звичайно, погодився і спитав, де живе шукач скарбів.

— Спочатку я довідаюсь, чи в місті він,— сказав консул.— За містом він орендує заїмку з садом та городом і влітку здебільшого живе там.

Весь день я був зайнятий з Мусіним закупкою коней, а ввечері знову відвідав консула.

— Завтра Кукушкін буде вдома. Я попередив його, що ми прийдемо,— сказав мені Соков.

Другого дня ми пішли до шукача скарбів. Він жив недалеко. Через хвіртку в досить високій глинобитній стіні ми попали в просторе подвір'я, затінене кількома старими деревами карагача. В глибині подвір'я стояв одноповерховий будиночок із жовтої цегли з плоским дахом, вкритим не глиною, як більшість будинків у передмісті, а листовим залізом. З обох боків вхідних дверей було по два невеликих вікна з кольоровими наличниками і віконницями з букетами яскравочервоних троянд, які надавали будиночкові привітного вигляду. Праворуч

вздовж стіни двору стояла чимала комора, а далі в глибині — повітка, під якою стояли віз, невеликий тарантас і великий стіс дров,— все свідчило про запасливого господаря.

Ліворуч в глинобитному простому будиночку, певно, містилась кухня й житло прислуги, а з будки біля нього вискочив і загавкав великий собака, брязкаючи коротким цепом. Трохи далі біля тієї ж стіни видно було повітку з яслами і стайню. Гавкання собаки викликало господаря, що появився на порозі будиночка.

В глибині подвір'я стояв одноповерховий будиночок із жовтої цегли...

— Здрастуйте, Хомо Капітоновичу! — привітав його Соков, простягаючи руку.

Кукушкін був середнього зросту, худорлявий і трохи сутулий. Обличчя бронзового кольору мало монгольські риси: вузькі і трохи косі очі, плоский ніс, випнуті вилиці, тонкі сиві вуса і ріденька борідка. На голові китайська чорна шапочка з червоною китицею, на плечах — поношений халат китайського фасону з синьої даби і на ногах повстяні туфлі на товстій підшві. Зустрівши Кукушкіна на вулиці, я, безперечно, вважав би його за старого китайця.

Консул відрекомендував мене, і ми пішли в кімнату, що була праворуч від невеличкого напівтемного передпокою. Це був кабінет господаря. Простий письмовий стіл, покритий зеленою клейонкою, пляшечка з чорнилом, кілька аркушів паперу. Праворуч — купка книжок квадратного формату в дивних палітурках з дощечок, скріплених жовтими стрічками — тибетських рукописних,

як я довідався пізніше. Зліва велика бронзова статуетка якогось буддійського божка з круглим усміхненим обличчям і квіткою в піднятій руці. Біля стола кілька важких китайських крісел, в які ми й сіли. Коло задньої стінки невеликий кан, тобто китайська тепла лежанка, але з кольорових кахельних плиток і неширока, на двох чоловік, покрита хотанським килимком з геометричним візерунком. На кані — китайський ватний валик замість подушки. На стіні над каном висіли дві довгі китайські картини з дуже потемнілої шовкової тканини з вишитими на ній пейзажами, будинками і людьми. Праворуч від кана — велика етажерка з книжками в палітурках і без палітурок. На вікнах білі серпанкові занавіски і горшки з якимись дивними, невідомими мені квітами.

Я встиг роздивитись всю обстановку кімнати, поки Соков розказував Кукушкіну, хто я і чого приїхав в Чугчак.

— От би вам, Хомо Капітоновичу, згадати старі роки і провести російську експедицію по Джунгарії. Нарешті, звернули увагу на те, що ми зовсім не знаємо цієї прикордонної області, — сказав Соков. — Адже ви об'їздили її вздовж і впоперек і стали б у великій пригоді.

Кукушкін зітхнув і похитав головою.

— Пізно, Сергію Васильовичу! Років з п'ять тому я поїхав би з великим задоволенням. Але замучив ревматизм. Далися в знаки старі походи. Пригадайте, як довго я хворів узимку, не міг навіть поздоровити вас з великоднем.

— Знаю, знаю, — відповів консул. — Але я думав, що ви поправились за літо і зможете поїхати. Не так вже далеко, — в сусідні гори.

— Я й на коня вже не вилізу, Сергію Васильовичу! Навіть на заїмку, зовсім близько від міста, в тарантасику їжджу. В гори ним не поїдеш. І спати можу лише на теплому кані, в наметі не засну, цілу ніч буду охати та стогнати! Де вже мені їздити, наїздився!

— Дуже шкода, Хомо Капітоновичу! Саме тепер ваші знання тутешніх гір дуже пригодилися б. А чи не повернувся з Урги ваш компаньйон Лобсин? Адже він теж знавець нашого краю.

— Ні, ще не повернувся. Взимку через прочан надіслав мені листа. Ще на рік вирішив залишитись в Урзі, — він для нашого консула тибетські книжки перекладає.

— А на кого ви змогли б вказати професорові з тутешніх бувалих людей як на провідника і перекладача?

Кукушкін задумався.— А ось татарин Мусін підійде. Він по наших горах багато їздив, підряди в російсько-китайської компанії брав, вугілля, ліс, борошно возив на їхні рудники.

— А які він мови знає?

— По-киргизьки добре розмовляє, монгольської, правда, не знає. Але в наших горах здебільшого киргизи живуть.

— Я вже послав його до професора допомогти в купівлі коней. А чи не зможете ви професорові вказати, що знаєте про тутешні багатства, про золото, вугілля, асфальт, про стародавнє місто. Він цим дуже цікавиться.

— З задоволенням, все, що зможу. Увечері зайдіть до мене, пане вчений, я приготую записку і покажу вам свою рукописну карту. А Мусін знає дороги до всіх цих місць.

Соков поговорив ще з Кукушкіним про його заїмку і сад, потім ми попрощались і повернулись до консульства. Ввечері я відвідав ще раз шукача скарбів, одержав список відомих йому родовищ золота, вугілля та асфальту і навіть з їх оцінкою, досить фантастичною, як мені здалося. Він показав мені і свою карту. Гори були нанесені на ній за китайським методом у вигляді маленьких конусів один коло одного в напрямку їх довжини. Були показані і дороги, і родовища, але масштабу не було, і віддалі вказані приблизно вздовж доріг у верстах. Цю карту він погодився дати мені до наступного ранку, і я встиг її скопіювати. Як додаток до списку, вона була корисна для орієнтування.

Консул під час наших побачень у справах і за обідом розказав мені ось що про Кукушкіна.

Хома Капітонович родом з Алтаю, куди його батько був засланий у справі декабристів, менш визначних і тому не удостоєних заслання на каторжні роботи в Нерчинський край. Оселившись у мальовничій долині ріки Бухтарми, він одружився з торгоуткою монгольського племені, від якої його син успадкував монгольські риси і знання мови. Батько завів там пасіку і маральник, проте в нього було багато вільного часу для читання і роздумів. Він дав своєму єдиному синові добру освіту, привчив його до читання книжок з природознавства і про

подорожі, які одержував з батьківщини. Хлопчик допомагав йому в роботах, в догляді за бджолами і маралами, восени супроводив його в Семипалатинськ, куди вони сплавлили по Іртишу партію меду і маральних рогів, звик до пересування, до спостереження явищ природи. Коли батько помер, Хомі було під двадцять років; його мати з двома дочками продала пасіку та маральник і поїхала на батьківщину, до озера Маркаколь, повернувшись до кочового життя, за яким тужила в селі.

Хома влаштувався прикажчиком в Усть-Каменогорську в купця, що торгував крамом у Монголії, став у нього підручним і звик до мандрівок. Але висиджування в крамниці весною і влітку залишало багато вільного часу, і він не кинув читати книжки, які брав у бібліотеці, а в купця вів усе листування та звітність. Через кілька років він перебрався у Чугучак, де служив також перекладачем в консульстві при розгляді торгових справ між монголами і китайцями.

— Через це я його добре знаю,— зауважив консул Соков.— Він освічена людина, бере в мене газети й журнали, які я одержую, а сам купує книжки, коли їздить в Семипалатинськ за крамом, навіть виписує їх з Москви. На старому руднику в горах він відкопав золото, забуте під час дунганського повстання, поставив собі будиночок, який ви бачили, сам розвозив крам по монгольських улусах і монастирях з допомогою молодого монгола¹, що втік хлопчиком з буддійського монастиря, куди батько віддав його в науку до лам. Хома його виховав і навчив навіть російської мови, удвох вони здійснили вже багато подорожей, під час яких займались також розшуками різних скарбів в руїнах стародавніх міст. З моєю допомогою Хома відсилав свої знахідки в музеї Петербурга і Москви і став знавцем цих старожитностей буддійського культу і китайської старовини взагалі.

Через кілька днів я спорядив свій караван і поїхав у гори на південь від Чугучака, повернувшись звідти в липні і вирушив через північні гори в Зайсан, де й закінчив на цей раз експедицію, не побувавши ще раз в Чугучаці. Список і карта Кукушкіна майже не торкались тієї частини Джунгарії, яку я вивчив цього року..

¹ Росіяни в Джунгарії місцевих монголів називали також калмиками.

На початку літа 1906 р. я знову приїхав у Чугучак, щоб продовжити дослідження вже в тій частині Джунгарії, яка була на карті Кукушкіна. У консула я спитав, як він поживає.

— Кукушкін помер цієї весни,— повідомив Соков.— Перед смертю він викликав мене і передав товстий зошит з описом своїх подорожей. Останні роки він весь час писав їх, згадуючи старе.

«Візьміть цей твір,— сказав мені старик,— дружина моя по-російському не письменна, і в неї зошит пропаде. А ви, можливо, знайдете в ньому цікаві речі, виправите і надрукуєте розповіді про те, як Хома Кукушкін в пустинях Азії шукав і знаходив скарби. Адже я більше виходив глибину Азії, ніж генерал Пржевальський, хоча не побував у Лхасі, столиці Тибету, куди й Пржевальського не пустили. А різних скарбів я вивіз немало, як ви добре знаєте».

Записки Кукушкіна зацікавили мене, я взяв їх у консула, проглянув і знайшов, що, літературно опрацювавши, їх можна опублікувати. В них було багато відомостей про природу, людей і пригоди шукача скарбів у різних частинах обширної Внутрішньої Азії.

Можливо, що він дещо вигадав, дещо прикрасив, відновлюючи з пам'яті зустрічі і події за двадцять років свого мандрування.

Я сказав Сокову свою думку про записки Кукушкіна.

— Візьміть їх з собою,— сказав він.— Ви досвідчений мандрівник і вмієте описувати свої спостереження, як показують ваші праці. А я, крім консульських донесень в міністерство і протоколів розгляду торгових позовів і дрібних злочинів, нічого ніколи не писав і писати не вмію. Ви опрацюєте ці записки, і яке-небудь наукове товариство надрукує їх.

Таким чином записки Кукушкіна потрапили до моїх рук. Я почав опрацьовувати їх у вільний час. Але такого часу було в мене дуже мало, і опрацювання затяглося на багато років. Нарешті, воно завершене, і я передаю цей твір молодим радянським читачам з надією, що він зацікавить тих, кому подобаються описи подорожей і пригод у маловідомих країнах в глибині Азії.

ЗОЛОТО НА СТАРОМУ РУДНИКУ

Це була моя перша подорож не в торгових справах і недалеко, верст за 150 від Чугучака в Джаїрські гори.

Я незадовго перед тим посварився з московськими купцями, в яких служив прикажчиком в торгових справах з Монголією. Вони були невдоволені тим, що я занадто мало продавав їхнього краму, і написали мені догану з попередженням. А я згарячу відписав їм, що їх крам поганенький і дорогий, що в Монголію почав надходити крам з Індії, більш барвистий і дешевший за московський. Радив поліпшити якість і зменшити ціну, інакше конкуренції не витримати, і збут з року в рік буде меншати. Ну, товстосуми образились: звикли збувати монголам всю свою заваль. Прислали мені відставку і наказ здати залишок краму і крамницю прикажникові, якого призначають замість мене.

Ну, от, сиджу я в своїй крамниці, чекаючи приїзду наступника, якому повинен здати справу. Все з'ясував, підрахував готівку, підбив баланс, і більше робити нічого. Сиджу та й думаю, як далі бути, чим зайнятися? Самому почати торгівлю в Монголії не під силу. Наскладав я за сім років торгової служби тисяч дві. Цього мало, щоб спорядити караван хоча б з п'яти верблюдів. А взяти в кредит московську заваль — новий прикажчик, певно, відмовить, і буде мені ще більша образа. Лице загубиш, — як кажуть китайці. Самому найняти до нього в підручні і вести його караван — ще образливіше.

Сиджу і сушу собі голову. Іншої справи не знаю. з молодих років у торгових справах працював на Алтаї в Усть-Каменогорську і в Чугучаці десять років.

І ось прийшов до мене монгол Лобсин, який не раз водив наші московські каравани по Монголії і заслужив

цілковитого довір'я. Він, так би мовити, мій вихованець. З юних років батько віддав його в монгольський монастир в учні до лам. Але так йому тибетське богослов'я набридло, що він напередодні посвячення в лами втік з монастиря і в Чугучаці жебракував.

Я дав йому притулок, взяв підручним у крамницю, привчив до роботи; виявився тямущим і старанним. Потім став брати його робітником при торговому каравані. Він скоро запам'ятав усі дороги і почав заміняти провідника. Помирився з батьком, повернувся в свій улус, одружився, проте служби в мене при каравані не залишив. Уподобалось йому кочове життя: півроку вдома, півроку в дорозі.

Так от Лобсин, дізнавшись, що я дістав розрахунок і більше не буду споряджати каравани, дуже засмутився.

— Прийшов кінець моїм мандрівкам! — говорить він, зітхаючи.

— Ось приїде новий прикажчик, — кажу йому, — влаштуєшся в нього, я тебе добре атестую.

— Яка ще буде людина? З тобою у нас ніколи сварки не було. Завжди все гаразд, і я, що належало, одержував без суперечки. А інший обрахує та ще облає або поб'є.

Я його умовляю, підбадьорюю.

— А сам ти що будеш робити? — спитав він. — Поїдеш до себе на Алтай, чи що? І мені сумно буде. Здружились ми з тобою, Хомо, ти мене людиною зробив.

І запропонував він мені працювати спільно так: я мушу дістати крам, а він в улусі найме верблюдів.

— Грошей в мене мало! — кажу.

Він пішов засмучений. Через кілька днів прийшов знову і показує мені стару китайську книжку.

— Ось, — говорить, — тут написано, де знайти гроші, щоб купити крам і спорядити караван.

Я повертів книжку.

— Нічого не розумію, по-китайськи читати не вмю. Поясни як слід.

Лобсин показав мені останню сторінку. На ній щось намальовано і збоку написано тибетською мовою.

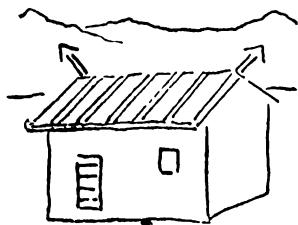
І написано, каже, ось що:

«Гори Джаїр, старий рудник, тут закопано золото».

— Я знаю, що в горах Джаїр були золоті рудники. Сам можу написати таке,— кажу йому.

— Ні,— відповідає,— тут і місце зазначене точно. Ось, дивись. Намальована китайська фанза; від однієї стіни її йде стрілка до напису щодо золота, а від даху в дві сторони йдуть стрілки до гірських вершин. За цим рисунком можна знайти фанзу, в якій золото сховане.

— Звідкіля ти дістав цю книжку?

Зображення китайської фанзи на плані.

— У батька взяв. Згадав, що в нього під час дунганського повстання рятувався китайський чиновник, що втік від дунганів з Джаїрських гір. Жив він у батька років з п'ять, все чекав, коли повстання закінчиться, та так і помер, не дочекавшись. Він говорив, що на руднику в нього залишилось золото. Це його книжка. Я тоді вчився в лам, і батько

велів мені написати по-тібетськи про це золото. «Покажи, чи навчився ти тібетської грамоти?». Ось я й згадав про цю книжку і відшукав її. Чи не допоможе вона приятелю Хомі, думаю собі.

— І ти впевнений, що там в горах біля якоїсь фанзи золото закопане?

— Мабуть так. Для чого китаєць беріг цю книжку і батькові велів зберігати її? — «Згодиться тобі коли-небудь, як настане мирний час»,— сказав він якомсь.

— Золото, можливо, було закопане, але давно вже взяте, дунгани шукали, гірники повернулись за ним. А фанза ж, мабуть, згоріла або розвалилась.

— Чого ти боїшся? — розсердився Лобсин.— Доля тобі скарб посилає в найпотрібніший час, а ти вагаєшся. Підемо, пошукаємо. Робота твоя кінчена, робити тобі нічого. Я приведу коня, візьмемо припасу на тиждень. Я дорогу знаю, старий рудник недалеко від нашої джайляу (так літне кочів'я називається).

— Ну, гаразд, переконав! — кажу йому.— Приїде новий прикажчик, здам йому крамницю й товар, тоді буду вільний і поїдемо твоє золото шукати. Навідайся через два тижні.

Тижня не минуло,— прибув новий прикажчик і привіз п'ять возів з московським крамом із Зайсана — міста, звідки хазяї перевели його мені на зміну. Ну й завдав він мені клопоту. Увесь крам, що залишився у мене в крамниці, він власноручно переміряв, моїм записам не повірив. Навіть штуки з московським ярликом, незаймані, на вибір перевіряв. Аршинів з тридцять нестачі в мене виявив, і довелось мені зновістю заплатити за них. Квартиру, яку я займав при крамниці, велів звільнити, хоча інша поряд, де жив підручний, якого я вже звільнив, була вільна.

— Не дозволено, щоб при крамниці жила стороння людина,— пояснив він.— Або наймайтесь до мене в підручні супроводити караван, або виселяйтесь.

Довелось мені перебратись по знайомству в поганеньку фанзу у дворі одного китайського купця.

Ледве ми закінчили справи по здачі залишків, приїхав Лобсин і насилу розшукав мене на новій квартирі. Зайшов до мене в фанзу та й каже:

— Ось де ти знайшов притулок, Хомо! Брудно, темно, вогнища немає, вікна нема, ліжко на кан поставив через тісноту. Бачиш, так жити не годиться, треба поїхати і щастя свого шукати. Чи готовий запас?

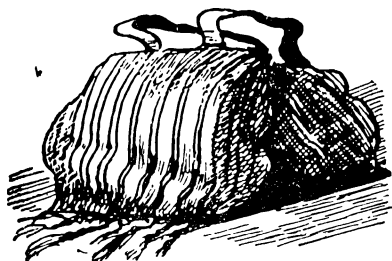
Я на цей час уже заготував сухарів і баурсаків¹ на 10 днів, плитку чаю, топленого масла, цукру. Нашвидку зібрав одяг. Лобсин привів мені доброго коня. Прив'язали за сідлами весь припас. Я взяв двоствольку з патронами і револьвер про всяк випадок. Казанок, чашки, звичайно, і кайло, щоб землю колупати.

Виїхали з міста на схід по дорозі в Дурбульджин степом по долині ріки Емель. Місцевість тут така: на півночі ліворуч по дорозі темніє хребет Тарбагатай, гребінь у нього рівний, схил на південь крутий, увесь зелений від чагарників; снігів на вершинах нема. На півдні трохи далі хребет Барлик уступама піднімається, на них ліси темніють, а вдалині на головному пасмі Кертау білють сніги. Широка долина Емелі зеленіє, ще тільки початок літа, трава не вигоріла. Спереду долину замикають гори Уркашару, теж зелені, стрімкі. Простір,

¹ Баурсаки — кульки з тіста, засмажені в баранячому салі,— смачне і зручне для перевозки у в'ючній сумці дорожнє печиво, що заміняє хліб.

сонце пече, небо чисте, жайворонки злітають, заливаються.

Іхали ми то ходюю, то підтюпцем до заходу. Ночували на річці Маралсу; вона з гір Уркашар біжить, в Емель впадає. Вздовж неї лужки, густа трава. Стриножили коней, пустили пастись, зібрали аргалу, розпалили багаття, зварили чай, закусили. Стемніло. Ми коней привели, біля себе до кілочків прив'язали, трави на ніч нарвали їм трохи і полягали спати. Я, звичайно, міський житель, дуже стомився, цілий день в сідлі, ноги ломить, заснути

Зібрали всі речі.

не можу. Лежу з відкритими очима і люблюсь: небо чисте, зірки мерехтять, одна з одною переморгуються. І все це, як вчені люди гадають, сонця, подібні до нашого, а навколо них непомітні для ока планети кружляють, і якісь живі істоти на них проживають. Але

я здавна, бачачи зоряне

небо, про велику загадку всесвіту роздумував. І починаеш міркувати, де ж той рай, про який попи розказують, де він притулився — на зірці чи на планеті? Зірки — це сонця, на них має бути страшенно гаряче, там вже скоріше могло б бути пекло для грішників, де їх підсмажують. А рай, можливо, на якійсь планеті? Але всі вони страшно далеко. Адже до нашого сонця налічують сотні мільйонів верст. Скільки ж часу душі померлих мусять летіти до раю чи пекла — цілі століття? І сумнів тебе бере, чи вірогідне біблійське сказання про створення світу, про всемогутнього і всюдисущого творця. І згадав я свого батька, який був невіруючим, і попа, який зрідка приїжджав в наше глухе село з далекої станиці для похорон, хрестин і вінчання, але до нас не заходив і називав батька безбожником. Батько говорив, що якби на небі був всевідаючий і всюдисущий творець, він не потерпів би, щоб на створеній ним грішній землі робилось стільки злочинів і панувала нерівність людей.

Наша Русь, міркував батько, все ще стоїть на трьох китах — самодержавстві, православ'ї і народності. Ми,

декабристи, задумали було скинути самодержавство, але цього не вдалось зробити, бо було передчасно. Православ'я саме захиріє і скасується, коли народ стане освіченим, а народність залишиться, як єдиний наш кит, коли народ прокинеться і стане господарем своєї держави і своєї долі, самодержавним і всемогутнім. Я, звичайно, не доживу до того часу, розмірковував він, а ти, можливо, доживеш.

Довго лежав я, розмірковуючи про цих трьох китів. Чув, як коні траву жують, як на недалекій китайській заїмці собаки гавкають, а ще далі в степу вовки виють. Подумав навіть, чи не підкрадуться вони до нас. Але собака Лобсина спокійно лежав біля нас. Нарешті, сон прийшов.

Проснулись, певна річ, на зорі, бо під халатами змерзли. Схопились, розклали багаття, коней пустили на росисту траву. Сидимо біля вогню, чекаючи чаю, гріємось.

І надумався я спитати Лобсина.

— Що тобі говорили лами в монастирі про душу людини і майбутнє життя?

— За нашою вірою,— відповів він,— душа людини після її смерті переселяється в іншу істоту— в новонароджену дитину, якщо небіжчик був добрий, або в тварину— бика, барана, собаку, змію, черв'яка, якщо він був лихий. І сам Будда, творець світу, перевтілюється в багатьох людей одночасно. Адже ти знаєш, Хомо, що майже в кожному монастирі є геген, якого шанують як нове втілення Будди, як духовного главу монастиря. А хамбо-лама в Лхасі— найголовніший з цих втілювачів. І коли якийсь геген помирає, лами його монастиря по тибетських книгах і різних прикметах дізнаються, в яку дитину душа гегенá переселилась, відшуковують її і привозять в монастир.

— Знаю я це! Привозять дитину, а доки вона виросте, старші лами самі правлять монастирем, як заманеться. І потім дорослий геген у них не більше як лялька, для показу народові, а керують лами.

— Правду кажеш! Ось через це я і втік з монастиря. Бачив, як старші лами кривдять учнів, примушують працювати на себе, а геген ні в що не втручається, їсть, спить, молиться і народ благословляє.

Поснідали, засідлали коней і поїхали далі голим степом на південь, повернули між горами Уркашару і кінцем хребта Барлику. По цьому проході невисокі гірки розкидані, Джельдикара називаються, це означає «чорні, вітряні».

— Чому їх так охрестили? — питаю.

— Тому що взимку тут інколи страшний вітер дме, Ібе-вітер, холодний. Від нього весь сніг на цих гірках тоне, і стоять вони голі, чорні. А поряд на Уркашарі і

Поїхали далі голим степом на південь, де в далині видно було профіль хребта Джаїр.

Барлику сніг лежить собі, біліє. Про Ібе-вітер ти, мабуть, чув.

— Чув розповіді. Кажуть, що він дме не тільки тут, а ще сильніше за горами Барлик, в проході, де озера Алаколь і Ебі-Нур лежать. Там, кажуть, ні киргизи, ні калмики не живуть через те, що влітку дуже жарко, трави погані, корму мало, а взимку Ібе часто дме такий великий, що встояти не можна, зав'ючених верблюдів несе немов сухі кущі перекотиполя, а люди замерзають.

— І ще кажуть,— сказав Лобсин,— що на озері Алаколь є острів з кам'яною горою, а в горі велика печера. З цієї печери Ібе-вітер зі страшною силою вилітає. Одного разу киргизи цілим аулом зібрались тихого дня, вхід в цю печеру заклали бичачими шкурами і завалили камінням, щоб Ібе більше не вилітав звідти. Дуже надокучив їм цей Ібе. Але прийшов час, і Ібе розлютував, вирвався, каміння відкинув, шкури розкидав і дме як завжди.

— Ну, це вже вигадки! — кажу йому.— Мені консул якось розповідав, що років з сорок тому якийсь учений

з Росії приїхав, щоб оглянути цю печеру на острові, про яку такі чутки ходять. І ніякої печери в горі не виявилось, гора суціль кам'яна. А Ібе зовсім не з острова починається, а дме по всій широкій долині від озера Ебі-Нур. Це холодне повітря з Джунгарської пустині по долині між горами Майлі і Барлик з однієї сторони і Ала-тау — з другої на північ стікає у вигляді Ібе.

— Тутешній вітер називають Кулусутайський Ібе,— пояснив Лобсин.— Через нього в горах Джельди кочовики теж не живуть. Лише біля самого підніжжя Уркашару туляться китайські заїмки. Там і проходить зимова дорога з Чугучака, щоб подорожній, захоплений Ібе, міг сховатися від нього. Тільки незрозуміло мені, чому люди від Ібе замерзають, а сніг тане.

— Тому що вітер хоч і не морозяний, але холодний і при своїй силі пронизує людину до кісток; людина не замерзає, а дубіє,— пояснив і я Лобсину.

Години дві їхали ми цим проходом чорних вітряних гірок, а потім вибрались в широку долину, де трава стала вища і густіша.

— Це місце називають Долон-Турген,— сказав Лобсин.

— Тут зимові пасовища чудові. Як тільки кінчиться Ібе і зжене сніг із степу, сюди з усіх навколишніх улусів приганяють худобу пастися.

— А я думав, що Ібе дме всю зиму.

— Ні, він дме в холодні місяці день, два, три, рідко коли тиждень, а потім кілька днів погода тиха.

Спереду вже виступав хребет Джаїр довгою, майже рівною стіною, що далеко простяглася зі сходу на захід. Праворуч від нашої дороги незабаром показала довга червона круча; вздовж її підніжжя сріблилась річка.

— Це Май-кабак,— пояснив Лобсин.

«Сальний укіс», в думці переклав я і спитав, чому його назвали так.

— Нещодавно тут загинула ціла отара баранів. Вони паслись в степу над цією кручею. Налетів сильний буран, отара кинулась за вітром вниз по укусу, загрузла в глибокому снігу і замерзла. Навесні сніг розтав, сонце пригріло трупи, з курдюків стало витоплюватись сало і просочило всю землю. З того часу і звуть це лихе місце Май-кабак.

— Що ж, багато калмиків втратили всіх своїх баранів і зубожіли? — спитав я.

— Ні, отара належала багатому баю. Хіба в звичайного кочовика може бути стільки баранів! А бай примусив своїх пастухів, коли сніг розтав на укосі, зняти із здохлих баранів шкури з вовною і забрати протухле м'ясо, щоб годувати своїх собак.

В міру того як ми наближались до Джаїру степом Лолон-Турген, його рівна стіна почала розпадатися на відроги, розділені глибокими долинами. Ми спустились в одну з них. По дну дзюрчав чистий струмок; вздовж нього росли кущі шелюги, черемхи, боярки, подекуди тополі. Один лужок вабив на відпочинок. Розклали багаття, повісили чайник; коней, трохи придержавши, пустили пастися, а самі прилягли в тіні перечекати спеку.

Потім поїхали далі вгору по цій долині. Подекуди це була ущелина між червоноліловими скелями. Одна скеля була схожа на величезну голову з пустими орбітами, з яких вилетіла пара голубів. Далі на схилах появився молодий ліс, підйом став крутішим, і долина перетворилась в широку плоску луку з чудовою травою і дзюркотливим струмком. Положисті схили були добрими пасовищами. Це були джайляу — літування.

Спереду кілька киргизів розв'ючували верблюда. Жінки в білих ковпаках ставили гратчасті основи кибитки (юрти). По схилу вже розсипалась отара овець, кілька корів і коней. Кричали і бігали діти, гавкали собаки.

Коли ми підїхали до киргизів, що прибули на літування, довелось почати звичайну розмову, обмін новинами, запитали про здоров'я худоби, повідомили, звідкіля і куди їдемо. Я, звичайно, не сказав, що ми їдемо шукати золота, а сказав, що їдемо полювати на архарів в гори Катю.

З верхів'їв цієї долини ми виїхали на поверхню Джаїру. Я був здивований, що цей хребет має зовсім рівний, широкий гребінь, суціль вкритий дрібною, проте досить густою травою. Ніде не видно було скель, і по цьому гребеню можна було їхати не тільки верхи, а навіть на возі в будь-якому напрямі. Лобсин повернув на схід, і ми їхали близько години по гребеню, який подекуди являв собою плоскі горби і видолінки. Потім гребінь повернув на південь, і ми спустились в плоску широку до-

лину, схожу на ту, на якій застали прибулих на літування, але тільки розташовану на південному схилі Джаїру.

В цій долині стояло три юрти, і Лобсин попрямував до них.

— Ось і мої перекочували на джайляу,— сказав він.— Ми в них переночуємо, а завтра поїдемо на ближчий рудник. Але, Хомо, не говори, для чого поїхали!

— Само собою, базікати нічого! — погодився я.

Одна з юрт належала родині Лобсина, друга — його батькам. Нас зустріли привітно, обступили, засипали запитаннями.

— От, я приїхав до вас із своїм хазяїном Хомою,— сказав Лобсин батькам,— ми завтра поїдемо далі на полювання, а сьогодні погостуємо у вас.

Юрта Лобсина була чиста і добре обставлена,— адже він добре заробляв у мене. Повстини були білі, товсті. Вздовж стін стояли сундучки, а в одному місці поличка з бурханами і мідними перед ними стаканчиками для курільних паличок. На стінах висів одяг, бурдюки з олією, тарасуном, чюрою (сухим сиром).

Посеред юрти — вогнище з чавунною триногою, на якій у великому казані варився чай, заправлений молоком, сіллю і олією, як суп. Ми дістали сухарі, цукор і баурсаки, чайні чашки. Нам запропонували варену баранину на дерев'яному блюді, сушені пенки на другому.

Населення всіх трьох юрт зібралося в юрту Лобсина, і розмови за чаюванням були дуже жваві. Потім палили маленькі монгольські люльки, а мене угощали нюхальним тютюном, який з маленького пузатого флакона висипають на ніготь великого пальця, щоб піднести до носа.

Ночували в цій юрті на повстинах, розісланих навколо вогнища. Проте ніч не була такою спокійною, як напередодні в степу. Поряд хропли люди, знадвору доносилося мекання овець, гавкання собак, форкання коней, рев верблюда. Проснулись рано, але нас не відпустили без чаю, який варили цілу годину.

Долина, де стояли юрти, становила верхів'я одного з витоків ріки Дарбути. Ми поїхали вниз по цій долині, вона поволі врізувалась в гори глибше і, нарешті, з'єднавшись з другою, подібною ж, вийшла до старого золотого рудника Ва-Чжу-Ван-цзе.

— Це був крайній західний рудник Джаїру,— сказав Лобсин.— Спробуємо перевірити прикмети, що в книжці написані.

Правий схил долини був крутий і скелястий, а лівий — більш пологіший і порослий травою. В кількох місцях на ньому сіріли стіни покинутих фанз рудокопів, всі без дахів, віконних і дверних колод, давно вже взятих кочовиками на паливо. На дні долини серед галькових площадок і заростей кущів звивалось русло досить великої ріки Дарбути; там-таки білили купи піску. Це були відвали розмеленого кварцу золотоносних жил. Рудокопи добували його в шахтах на схилі і носили вниз до ріки, де його роздрібнювали і промивали у воді ріки.

В нижній фанзі ми склали свої речі, розсідлали коней і пустили їх пастись по схилу. Я став серед фанзи, дістав книжку з планом і, повертаючи його, дивився, чи не попадуть показані на ньому дві стрілки на гірські вершини, схожі на зображені. В напрямі однієї стрілки на гребені схилу було видно плоску вершину, проте форма її не така, як на плані; в напрямі другої стрілки ніяких вершин не видно було.

Лобсин стояв біля мене і дуже уважно до всього придивлявся. Він швидко зміркував, у чому справа, і ми погодились, що в фанзі, де ми були, золота не закопано. Потім ми обійшли руїни майже десяти фанз на схилі, в кожній прикидали план, але жодна не справдила надій; в напрямі то однієї, то другої стрілки, а іноді й обох, не було вершин, схожих на показані на плані.

— Лобсин,— сказав я на останній верхній фанзі,— це рудник, певно, не той, який нам потрібен. Де є ще рудники?

— Три найближчі — це Чий-Чу. Вони недалеко звідси, за річкою Ангирти під горами Катув. Потім в горах Катув були рудники Бель-Агач. Ці я теж знаю. А на найдальших я не бував: там ні води, ні паші немає.

— Поїдемо на рудники Чий-Чу.

— Спочатку треба пообідати. На Чий-Чу річки нема, довелося б брати гнилу воду в старій шахті. І паша там погана для коней. Нехай вони попасуться тут.

Порада була слухна. Ми спустились до нижньої фанзи. Лобсин побіг до річки по воду, я набрав аргалу і хмизу. Поки грівся чайник, ми оглянули розробки коло цієї фанзи.

По жилі білого кварцу, яка тяглася навскоси по схилу, чорніли одна коло одної глибокі ями. Це й були китайські шахти. Вони йшли вглибину стрімко і далеко, а відокремлювались одна від одної стінками кварцу, тобто ділянками жили, залишеними для того, щоб підтримувати висячий бік жили від обвалювання. Ніякого кріплення не було, як не було й чогось схожого на драбину. Тільки в лежачому боці, тобто в породі під кварцом жили, були вибиті виїмки або площадки; ставлячи на них ноги, рудокопи спускались в глиб шахти і так само піднімались наверх з вантажем виламаного кварцу в мішку чи корзині на спині.

Ями шахти були такі глибокі, що дно їх зникало в темряві. Камінь, кинутий туди, котився кілька секунд, і ми почули плеск тільки тоді, коли він упав у воду. Отже, шахти мали не менше 10 сажнів глибини.

Я уважно оглянув кварц жили в стінці, залишений між двома сусідніми ямами, але не побачив у ньому золота. Мабуть, рудокопи заглиблювали свої ями по тих ділянках жили, де в кварці було видно золото, залишаючи ділянки, де його не видно, хоч і в них, мабуть, теж було золото, тільки недосвідчене око не бачило його.

Напившись чаю і відпочивши, ми поїхали далі. Стежка піднялася лівим схилом повз шахти і перекинулася у суху балку, яка відкривалась в долину Дарбути нижче рудника. Ми проїхали вгору цією балкою, ще двічі перевалювали в інші балки, де-не-де бачили неглибокі старі ями. Але фанз біля них не було. Через години півтори ми виїхали в досить широку долину з лужками, гаями, заростями по берегах чистої річки Ангирти.

— Тут треба напоїти коней,— сказав Лобсин.— На руднику Чий-Чу річки нема. Ми там до ночі, можливо, і не упораємося, і доведеться ночувати без води.

Ми напоїли коней, напились самі і налили води ще й у велику пляшку, яку Лобсин взяв із своєї юрти. За річкою пішли плоскі, майже голі горби. Ліворуч від них підносились стрімкі схили гір Катув; видно було ущелини, скелясті вершини. Гори простягалися вздовж дороги на схід.

— Ось перший рудник Чий-Чу! — сказав Лобсин, показуючи на руїни фанз, що біліли на плоских горбах, коли ми проїхали версти чотири від річки.

Місцевість тут була мало приваблива. На горбах ріс лише полин та інший бур'ян дрібними кущами, трави майже не було. Вздовж і впоперек тяглись китайські шахти, тобто такі самі ями по жилах, а біля них то тут, то там стіни фанз, теж без дахів і з пустими віконними і дверними отворами.

Ми зупинились біля першої ж фанзи і спішились. Коней не можна було відпускати — шукаючи паші, вони могли зайти далеко. Лобсин тримав їх, а я, вийнявши

Ми їхали галявинами, гаями і заростями, що тяглися вздовж берегів чистої річки Ангирти.

книжку, почав прикидати план з малюнком фанзи і стрілками. На плані не було стрілки, що вказувала південну лінію. Я, звичайно, держав його перед собою так, щоб фанза стояла дахом вгору, і при цьому сам дивився на північ.

При такому положенні в моїх руках плану стрілки від фанзи йшли на південний захід і південний схід. Але в цих напрямках ніяких помітних гірських вершин не було. Місцевість на південь від рудника Чий-Чу являла собою одноманітні плоскі горби.

— Нічого не виходить! — сказав я Лобсину, що стояв поруч.— Бачиш, ніяких гір в тій стороні, куди йдуть стрілки, нема. І в інших фанзах буде те саме. Мабуть, золото не на руднику Чий-Чу.

— А гори Катуту ти не бачиш? — вигукнув Лобсин, показуючи на пасмо скелястих гір, яке закривало увесь північний горизонт і тяглося недалеко від рудника.— Поверни план, і стрілки покажуть тобі гори Катуту.

Я повернув план, залишаючись в тому ж положенні. Стрілки тепер, справді, йшли до гір Катуту на північний захід і північний схід. Але фанза була на плані передо мною дахом вниз. Дивно!

І тут я згадав, що китайці завжди орієнтують свої плани і карту так, що північ звернена до спостерігача, а південь від нього — зовсім не так, як робимо ми, європейці. Ми кладемо карту перед собою так, щоб північ була вгорі, а південь — внизу. І якщо повернути плани в книжці по-китайськи, тобто півднем від себе і дивитись на південь, то фанза на ньому буде стояти як треба, дахом вгору, а стрілки будуть спрямовані на гори Катуту.

В напрямі однієї стрілки тепер в Катуту добре було видно двоголову вершину, показану і на плані, але в напрямі другої стрілки в Катуту видно було схил якоїсь гори, а на плані — гостра вершина і поряд ущелина.

— Це фанза не та, яку ми шукаємо,— сказав я, і Лобсин погодився, глянувши на план і на Катуту.

Ми пішли далі по руднику на схід, переходячи від фанзи до фанзи, причому доводилось обходити зяючі отвори шахт. Біля кожної фанзи спинялись і прикидали план. Двоголову вершину весь час видно було в Катуту в напрямі однієї стрілки, але гостра вершина та ущелина не показувались. Так ми дійшли до останньої фанзи, біля якої і двоголова вершина майже сховалась за іншою ближчою горою.

— Перший рудник Чий-Чу обманув нас! Спробуємо на другому, він тут недалеко,— сказав Лобсин.

Ми сіли на коней і поїхали далі на схід такими ж пустинними горбами з бідною рослинністю. Сонце вже опускалось до гребеня Катуту. Я подумав, що ми не встигнемо закінчити огляд, і сказав це Лобсину. Але той, охоплений азартом, викрикнув: — Другий Чий-Чу близько! — і поскакав вперед.

Справді, через кілька хвилин ми під'їхали до цього рудника, цілком схожого на перший. Такі самі горби, лінії ям-шахт і рештки фанз вздовж них. Біля першої фанзи ми спішилися і прикинули план. Одна стрілка показувала на північний захід знов до двоголової вер-

шини, але не тієї, яку ми бачили з першого рудника, а якоїсь іншої. Друга стрілка на північний схід показала гостру вершину, але без ущелини поряд.

— Знову щось не так! — сказав я.

— Ні, по-моєму, близько! — заявив Лобсин. — Скоро знайдемо.

Ми знову стали переходити від фанзи до фанзи. Біля шостої, яка стояла не біля самої лінії шахт, а трохи

Видно було залишки фанз і мурів поруч з ямами шахт.

осторонь і коло невеликого горбка, обидві стрілки точно показали те, що було зображено на плані: одна — двоголова вершина, друга — гостра і поряд з нею, на південному схилі Катув, глибока ущелина, яка раніше закривалась від нас якимсь відрогом гір.

— Ну, от, бачиш, Хомо! План правильний. У цій фанзі закопане золото! — вигукнув Лобсин.

— Можливо, було закопане! — сказав я. — А чи лежить ще? Адже минуло вже тридцять років з того часу. Багато хто міг за цей час нишпорити тут по фанзах, шукати, чи не залишилось чогось від рудокопів. Дивись — двері, вікна і дахи розтягли геть чисто.

— Дахи, двері, вікна могли згоріти. А копати землю в фанзах шукачам золота було ніколи і ні до чого. Рудокопи ховали золото в своїх шахтах, а не в фанзах. Та й чи багато могло бути золота у кожного рудокопа?

— А в цій фанзі, — вів далі Лобсин, — жив не рудокоп, а чиновник китайський, мандарин, який приймав

золото від рудокопів для здачі в казну. От у нього і могло бути золота побільше. Китаєць, що жив у мого батька, був не простий рудокоп.

Фанза, справді, відрізнялась від інших, де жили рудокопи. Ті були менші, всі з однієї кімнати, половину якої займав кан, з одним вікном і дверима. А в цій було дві кімнати і кан тільки в задній, яка мала два вікна і двері в першу. Мандарин, що приймав золото, спав у задній кімнаті, а в передній приймав рудокопів.

— Де ж почнемо копати? — спитав я.

— В задній кімнаті, — сказав Лобсин. — Там чиновник спав, там і ховав золото.

Кан в цій кімнаті вже осів і перетворився в купу глини з щебенем. Але де було закопане золото: в топці кана чи в долівці кімнати біля нього? Я запропонував прокопати канавку впоперек всієї задньої кімнати вздовж кана. Треба було поспішати, сонце вже сховалось за горами Катю.

Ми прив'язали коней в першій кімнаті і взялися до роботи. Я роздрібнював кайлом затверділу землю, а Лобсин вигрібав її маленькою саперною лопаточкою, яку я взяв у консула. Цю канавку, глибиною і шириною з четверть, ми провели від дверей з першої кімнати вздовж кана до віконця в другій. Викопаний ґрунт викидали через стіну фанзи. Ґрунт був дуже твердий, глина з щебенем, і робота посувалась поволі.

В канавці, крім глини з дрібним щебенем, нічого не виявили, доки не дійшли до самого віконця в боковій стіні задньої кімнати. Тут я відкопав кілька кусків білого кварцу, хотів їх викинути, але згадав, що золото в жилах рудника сидить у кварці. Підняв один кусок, стер глину і побачив, що весь кварц був пронизаний жилочками і цятками яскравожовтого кольору. Це було золото. Я показав кусок Лобсину.

— Ось тобі й скарб мандарина! Він, мабуть, відбирав у рудокопів куски кварцу з багатим золотом, — сказав я.

З цієї частини канавки ми вибрали вісім кусків такого ж багатого кварцу, але загалом за оцінкою на око в них могло бути фунтів з два золота, не більше.

— Невже це весь закопаний скарб? — подумав я. — Але де ж шукати далі? Чи скопати всю долівку перед каном?

Тимчасом сонце вже сіло і стало ясно, що до ночі ми не встигнемо закінчити роботу. Я сказав про це Лобсину.

— Залишимося тут ночувати,— відповів він, очевидно захоплений здобиччю.— Води для чаю ми привезли. Завтра тільки почне світати, закінчимо і поїдемо на Ангирти відпочивати.

— А як же коні? Вони всю ніч простоять голодні. Відпустимо їх, чи що?

— Ні в якому разі не можна! Паша погана, вони підуть далеко. А вовків тут багато, вони в старих шахтах живуть, нори готові для них. Коней не можна відпускати, вовки заженуть їх. Постоять до ранку в фанзі біля нас. І ось що. Поки ще видно — наберемо побільше хмизу, щоб всю ніч вогонь підтримувати, а то вовки і до коней, і до нас доберуться.

Ночівля не обіцяла нічого приємного. Та й мені не хотілось їхати. Тимчасом ніхто, звичайно, не міг заїхати сюди вночі і закінчити розкопки. За цілий день ми не зустріли жодної людини у всій цій місцевості, і могли б спокійно поїхати ночувати на річку Ангирти, а вранці повернутись.

Ми квапливо почали збирати паливо, вириваючи кущі карагану, полину, ефедри, траплявся подекуди і аргал. Нагорнули коло фанзи цілу купу, знайшли в сусідній фанзі кілька напівзгорілих жердин від даху.

Коні стояли у нас в першій кімнаті фанзи, а ми розмістились біля її дверей, розклали багаття, поставили казанок. Ніч вже настала, на небі заблискотіли зірки між легкими хмарками, що насувалися з-за гір Кату.

Чай закипів, дістали чашки, баурсаки, сухарі. Сидимо біля маленького багаття, п'ємо чай, закусуємо. І раптом недалеко від нас розляглося протяжне і низьке виття, на яке коні відповіли хропотом.

— Вовк,— сказав Лобсин.— Подає сигнал іншим, що знайшов здобич, з якою сам один справитись не може.

— Скликає їх на поміч,— підтвердив я.— Скільки їх набіжить? Треба приготувати рушницю, в мене десять патронів з картечю і п'ять з крупним дробом.

— А ліворвер не забув? — спитав Лобсин, який ніяк не міг запам'ятати слово револьвер.

— З собою, шість куль і стільки ж у запасі.

— Вистачить, мабуть! Не сотня ж збереться.

Двоствольку і при ній патронташ я залишив в кутку фанзи, а револьвер в сидельній сумці. Приніс і те, і друге, зарядив двоствольку картеччю і поставив під рукою, револьвер поклав коло себе.

— Доведеться нам, либонь, не спати всю ніч! — сказав Лобсин. — Коням дамо по дві жмені сухарів і кілька баурсаків. Кормушки в мене з собою.

Знов розляглося виття, але віддалік і з перервами, в трьох-чотирьох місцях.

— Озиваються на кликання. Та поки горить вогонь — близько не підійдуть.

При світлі вогника ми позбирали навколо фанзи все, що могло горіти, аж до найдрібніших кущиків. Поки ми збирали паливо, Лобсин відійшов трохи далі і біля ямишахти побачив вовка, що швидко сховався в шахту.

— Я кинув навздогін йому велику каменюку і, певно, влучив, він завищав там в шахті, — промовив калмик, кидаючи оберемок хмизу.

Мені дуже хотілося спати, і я сказав: — Нам обом вартувати не треба. Будемо по черзі, один коло вогника, другий подрімає.

— Добре. Я ще не хочу спати. Постережу.

Я притулився до стінки фанзи і зразу заснув. Приснилось мені, що ми знов копаємо землю в фанзі при якомусь дивному червоному світлі і нагребли вже цілі купи кварцу. Повернутись ніде в фанзі, а все ще попадаються цілі брили, і я перевертаю їх легко, немов шматки хліба. А Лобсин копає поруч зі мною і щось примовляє, — і раптом замість нього, бачу, копає вовк, лапами землю розгрібає, а зубами хапає кварц і гарчить. Повернувся до мене, широко роззявив пащу, висунув язик — і зуби в нього всі блищать, золоті. І враз кинувся на мене, дуже штовхнув у груди лапами, а золотими зубами клацнув перед самим носом.

Тут я прокинувся, бо Лобсин смикав мене за плече.

— Поглянь, Хомо! Караульщики скарбу зібрались, хочуть перешкодити нам взяти золото.

Я протер очі. Наш маленький вогник освітлював лише кілька сажнів спереду фанзи, а далі, кроків за двадцять, в темряві світилось кілька пар вовчих очей. Коли полум'я спалахувало, обхоплюючи новий кущик, покладений у вогонь, я розпізнавав морди, нащулені

вуха і контури тіл. Я налічив дев'ять пар цих очей у півколі, що охоплювало нас.

Раптом наші коні захропіли, затупали, і Лобсин, кинувшись, ледве встиг схопити вуздечку і зупинити свого коня, який напірав на мене, силкуючись вискочити з фанзи. Очевидно, якийсь вовк в темряві підкрався до задньої стіни фанзи і налякав коней, можливо, намагався перелізти через стіну. Я схопив запалений куш і перекинув його через фанзу.

Намір вовків був ясний. Якби вовкам вдалося вигнати коней з фанзи, тварини в паніці кинулися б врозтіч. Серед горбів, перетятих у різних напрямках лініями глибоких ям-шахт, коні легко могли б спіткнутись, попасти в шаленому скаканні передніми ногами в яму і негайно стати здобиччю хижаків, що переслідують їх цілою зграєю.

Я запалив другий кущик, обійшов з ним фанзу і помітив ще пару вовків, що зникли в темряві.

Потрібно було розігнати облогу, що ставала загрозливою. Я звелів Лобсину підкинути палива і, коли можна було розпізнати, крім очей, і контури тіл, прицілився і вистрілив картеччю у вовка, що стояв боком кроків за тридцять.

Він підскочив і впав, світні очі зникли, зграя відбігла. Але трохи згодом вовки повернулись і почали відтягати вбитого подалі, щоб розшматувати його. Скориставшись цим, я вистрілив ще раз в купу, що тягла свою жертву, і вовки розбіглись. На якийсь час залягла тиша, але потім звідти, куди вовки потягли труп, почулось плямкання, гарчання і хрускіт кісток.

Це дало нам змогу зберегти паливо. Але через півгодини в темряві знов в кількох місцях півкола засвітились очі. Перша жертва тільки роздратовала апетит. Я витяг годинник: було чверть на першу і до світанку залишалось годин з три. Купа палива у нас дуже поменшала, хоча куски жердин ще залишились.

— Підкинь кущик, Лобсин! — сказав я, готуючи рушницю.

Вогонь спалахнув і освітив вовків. Я цілився в двох, що сиділи один коло одного на задніх лапах. Один, мабуть поранений, відскочив з вищанням, другий, вбитий наповал, покотився по схилу горбочка і звалився в отвір шахти коло підніжжя.

Решта спочатку зникла, але потім один по одному пробрались в шахту, щоб пожитись вбитим. Це знову дозволило нам зберегти паливо.

Але тут коні знов захопіли, і ми обидва змушені були схопитись і загородити собою двері фанзи, щоб налякані тварини не вискочили з неї. Вони, хропучи, тиснули нас. За ними над задньою стінкою фанзи я розпізнав очі вовка, який, мабуть, стояв на задніх лапах. Момент був критичний. Хоча револьвер був у мене в кишені, але коні, вирываючись, не давали змоги звільнити руку і навіть, якби це вдалось, я не зміг би прицілитись і вистрілити біля самої морди коня. Від цього він би зовсім осатанів.

На щастя, кінь Лобсина підкинув задом і обома ногами вдарив по задній стінці. Очі вовка зникли. Ми насилу заспокоїли коней і, поки Лобсин тримав їх, я підкинув палива, взяв у ліву руку запалений куш, у праву револьвер зі зведеним курком, обігнув фанзу і вистрілив у тікаючого вовка, коли він був ще кроків сім від мене. Я, мабуть, перебив йому задню ногу.

Щоб запобігти новим спробам вовків пробратися в фанзу із задньої сторони, ми запалили там друге маленьке багаття і підтримували його весь час. Але через це вже не було змоги підкидати більше палива в багаття спереду, щоб бачити силуети вовків і певніше цілитися в них. Довелось зрідка стріляти в темряву, цілячись нижче світних очей, крупним дробом, зберігаючи патрони з картечю.

Нарешті, о пів на третю, перед світанком, ми розпалили багаття залишками палива, і я зробив два постріли один за одним у вовків, що зібрались купкою навколо одного, який, мабуть, здихав. Усім, очевидно, добре попало, бо вони відбігли і більше вже не підходили.

Та ось почало світати. З темряви помалу виступали горбочки, найближчі фанзи, відвал білого кварцу біля однієї з шахт, а зірки мерехтіли і зникали. Коні заспокоїлись. Ми насипали в кормушки чимало сухарів і почепили їм на морди. У нас залишилось ще трохи холодного чаю, його ми поставили на вогонь, що вже догоряв. Після такої тривожної ночі підживитись чашкою гарячого чаю було дуже приємно.

Тільки-но зовсім розвиднилось, ми знов почали розкопувати. Канавку, доведену напередодні до бокової стінки фанзи під віконцем, ми повернули вздовж неї, до передньої стінки, і відразу ж відкопали ще десять кусків кварцу з золотом і, нарешті, в самому кутку біля передньої стінки знайшли глиняний глечик з вузькою шийкою. Він лежав боком, а шийка була закрита шкіряною пробкою, залитою воском. Глечик був дуже важкий.

У кутку біля стіни знайшли глиняний глечик з вузькою шийкою.

— Оце справжнісінький скарб! — вигукнув я, коли Лобсин відгріб розпушену землю і вийняв глечик.

Я підняв його: на воску пробки було видно печатку з китайським ієрогліфом. Глечик важив фунтів десять.

— Не будемо відкривати його тут, — запропонував Лобсин. — В ньому, звичайно, чисте золото, яке чиновник одержав від

рудокопів і не зміг завезти в місто, боячись, що по дорозі туди дунгани спинять його і золото віднімуть.

— Треба ще покопати, — запропонував я, — щоб потім не жалкувати.

Ми прокопали канавку далі вздовж передньої стінки, але нічого не знайшли. Так само і розкопка в другому кутку кімнати і в двох місцях серед неї нічого не дала, крім дрібного щебеню, такого ж, як і взагалі буває в ґрунті горбів.

— Ну як, Хомо? — спитав Лобсин, викопавши останню ямку і кинувши лопатку. — Бачиш, я тебе не обдурих. Старий китаець залишив тут золото, а в книжці правильно записав, де його закопано. Тепер у тебе будуть гроші, щоб купити добротного краму і послати мене з караваном.

— А в тебе будуть гроші, щоб купити добрих верблюдів і найняти собі в поміч погонщика, — сказав я.

— Мені не потрібне це золото! — заперечив Лобсин. — У мене гарна юрта, трохи скотини, дружина. Я буду водити твій караван, ти будеш платити мені більше за роботу, і я житиму ще краще, аніж досі. Адже ти

мене з жебрака і бродяги людиною зробив: всім, що в мене є, я завдячую тобі.

Дуже здивував мене Лобсин своєю безкорисливістю і порадував своєю відданістю. Але я не міг погодитись взяти собі все золото і заявив йому рішуче:

— Половина цього скарбу належить тобі. Ти купиш добрих верблюдів, коней, биків, баранів і станеш великим баєм. У тебе буде кілька гарних юрт...

— І як тільки наш князь Кобук-бейсе,— перебив мене Лобсин,— дізнається про моє багатство, він усе відбере, а мене засадить в тюрму при монастирі. Ти не знаєш цієї людини. Я не можу відразу розбагатіти, а багатим неробом бути не хочу.

— Чого ж ти хочеш, Лобсин?

— Я люблю водити каравани нашими степами і горами, люблю бути хазяїном каравану, дивитись нові місця, нові міста, людей.

— Розумію! Ти хочеш, щоб твоє багатство об'явилося не відразу, а зростало поволі від торгівлі. Добре. Твоє золото я буду зберігати в себе і віддавати тобі по троху, коли захочеш. Ти згоден?

— Коли вже ти так хочеш, Хомо, щоб половина скарбу була за мною, вважай мене своїм компаньйоном в караванній торгівлі і користуйся золотом, як торговим капіталом. Будемо вдвох працювати, як і досі. Ніколи в нас сварки не було, жили ми з тобою дружно, один одному помагали, так будемо й далі, щоб це золото нас не розділило. А то я буду шкодувати, що знайшов книжку і загіяв цю справу.

Міркування Лобсина були розумні. Я вже знав умови життя в провінції Синьцзян, чув про сваволю китайських амбанів і монгольських князів. Якби купівлею худоби і речей виявилось, що в Лобсина завелися гроші, князь почав би вимагати їх силоміць під різними приводами і різними способами. Повідомити китайські або монгольські власті про нашу знахідку нам і на думку не спадало, бо тоді просто б конфіскували наше золото. Адже ми не знали, чи був китаєць, що закопав золото, чиновником, який збирав його в рудокопів, щоб здати в казну, чи то був він орендарем, який одержував золото від своїх робітників. У першому випадку золото належало китайській державі, в другому — китаїцеві, що жив і помер у батька Лобсина. Не зміг би цього з'ясу-

вати і амбань Чугучака і в кращому випадку, при втручанні консула, він завів би переписку з Пекіном для вирішення цього питання, що затяглося б на кілька років.

Тому найбільш розсудливим було не говорити нікому про знахідку і використовувати її поволі й обачливо.

Закінчивши розкопки, ми зарівняли канавки, вириті в фанзі, засідлали коней, куски кварцу і глечик розклали по наших засідельних сумках і поїхали назад. Через годину ми зупинились на ріці Ангирти, пустили голодних коней на пашу, розклали багаття, зварили чай, добре поснідали, а тоді по черзі поспали годин по дві.

Добре відпочивши, близько полудня ми поїхали далі. Лобсин повів іншою дорогою — вгору по Ангирти.

— Хіба ми не заїдемо ночувати на твоє літування? — запитав я.

— Ні, їдемо прямо в Чугучак. В юрті ми б зняли сумки, дітлахи допитливі, побачили б кварц з золотом, пішли б розпити, де були, де саме накопали. А степове вухо, Хомо, сам знаєш, довге. Сьогодні сказав в одній юрті чи одній зустрінутій людині, а завтра знатимуть на сто верст навкруги, що Лобсин та Хома знайшли золото в Джаїрі. Мене викличе князь до себе, а тебе — амбань через консула, щоб з'ясувати, де й що знайшов. Адже копати золото без дозволу не можна.

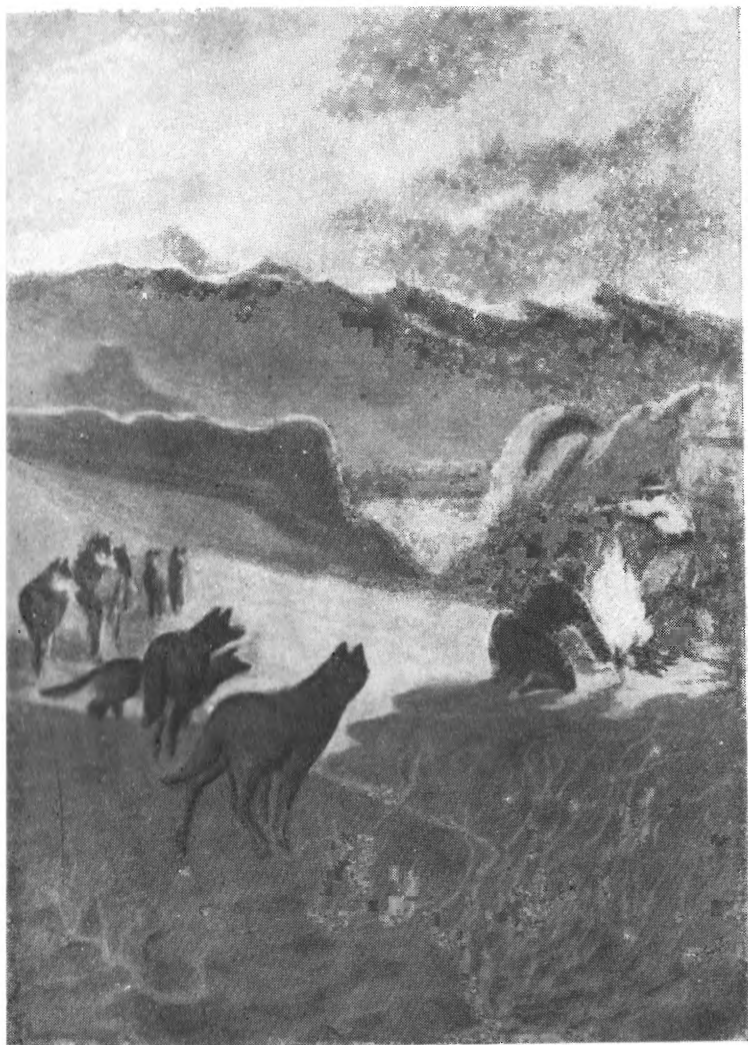
Довелось визнати, що Лобсин зробив правильно, не заїжджаючи до своїх. В Чугучаці ми могли краще заїти знахідку.

Річка Ангирти, вгору по якій ми проїхали через північне пасмо Джаїру, спочатку звивалась по ущелині між гаями тополь, шелюги та різних кущів, облямованих заростями чию. Ми проминули самотню зимівлю киргизів — глинобитну фанзу серед обгородженого лужка. Біля фанзи підносилась піраміда з чорних кусків, виліплених з овечого і козячого гною; це був запас палива на зиму, заготовлений дбайливим господарем.

Тепер тут було пусто, господарі пішли на літування вище в гори, фанза провітрювалась, двері її були відчинені.

Далі кущі і гаї по річці порідшали, ущелина перейшла в долину. На одному з її схилів я помітив дивні заглибини-печерки і ніші, що тяглися одна над одною кількома ярусами на сотню кроків.

— Що це, теж зимівлі? — здивувався я; Лобсин засміявся.

Я вистрелив картечцю у вовка, що стояв боком

— Таких нір у Джаїрі багато знайдеш, але ніхто в них не живе.

— Хто ж вирив їх? Люди чи звірі?

— Та хто його знає. Каміння якесь гниле, мабуть. В норах, якщо помацати його, воно розсипається, а вітер вимітає легкі частинки. В таких норах барани і кози взимку від пурги ховаються.

Я розглядав з подивом ці чудні западини в жовто-рожевому камінні схилу. Вони були схожі на чашечки, які жуки вигризують в старому дереві, проте були далеко більші. В одних людина могла вільно сидіти, в інших навіть стояти згорбившись. Іноді дві або три ніші містились поряд, відокремлені лише кам'яним стовпчиком, а в глибині з'єднувались, і людина могла б розміститись на ночівлю, випроставшись. І найдивніше було те, що на самому схилі в тріщинах каміння закріпились дрібні куштики, жмутки трави, якісь квіточки, а в нішах їх зовсім не було. Не можна було повірити, що ні люди не вирубали, ні тварини не вирили ці нори в суцільному твердому камінні¹.

Години дві ми їхали долиною Ангирти, піднялись в її верхів'ях на рівну поверхню Джаїру, вже описану нами, спустились з неї в долину північного схилу і виїхали нею знов на степ Долон-турген між Джаїром і Уркашаром. Заночували на річці Ушети серед чорних вітряних горбів і на другий день надвечір прибули в Чугучак.

Всю дорогу мене непокоїла думка, де захвати наш скарб в Чугучаці. Найнята мною фанза в подвір'ї крамаря погано замикалась, в ній не було вікна, і вдень довелося б не зачиняти дверей. На подвір'ї бігали діти, ходили всякі люди. Кварц із золотом треба було стовкати і промити, робити це на людному місці, беручи воду для промивання з криниці, не можна було. Треба було негайно шукати собі більш відлюдну і зручну квартиру. Допоміг випадок. Тільки-но ми вїхали в двір, розсідлали коней і зайшли в фанзу, прийшов господар будинку і сказав:

¹ Кукушкін бачив ніші і чашечки вивітрювання в твердому граніті, що часто трапляються не тільки в Джаїрі, а й в багатьох країнах в континентальним кліматом. Їх утворює механічне і хімічне вивітрювання, а вітер вимітає дрібні продукти вивітрювання — зерна мінералів, що втратили зв'язок одно з одним. Ніші особливо часто бувають в гранітах і в деяких пісковиках.— *Прим. автора.*

— Тебе тричі пилав новий прикажчик, йому в ній справі треба бачити тебе.

Я, звичайно, відразу ж пішов на свою стару квартиру, залишивши Лобсина стерегти фанзу. Ніякої старої квартири була метушня. Пакували крім коней і верблюжі сідла. Під повіткою стояло декілька верблюдів. Прикажчик, побачивши мене, зрадів.

— Слава богу, що ви прийшли, Хомо Ібрагім! Чу! — вигукнув він. — Чи не бажаєте повернутися на стару квартиру? Я не знайшов надійного помічника, щоб поведу караван, місяців з два мене тут не буде, а вприскладі залишити нікого. Ви поживете тут, доки я повернуся назад, і склад буде під нашим наглядом. На вас я можу покластись!

Забув, негідник, як він нагально виселив мене 10 днів тому з квартири, хоча міг дати мені час підшукати нову. Але я не хотів пригадувати кривдз, заподіяної мені, бо це мене влаштовувало.

— Гаразд, можу повернутися на старе попелище. Тільки приймати ваш склад не стану. Ви його замкніть і запечатайте, я буду жити як сартовий.

Він поморщився.

— Я сподівався, що ви можете продавати і продавати крам покупцям. Два місяці у вас буде на запорі. Хазяям збитки!

— Ні, вже звільніть мене! Приймати від вас крам, потім здавати в об'їзду будете перемірювати все. Уклінно дякую!

Він почав удиряти мене, але я не поступився, і йому довелось погодитись.

— Якщо так, приходьте завтра зранку, я в обідню пору хочу виїхати, — закінчив він розмову.

Другого дня я повернувся вранці на свою стару квартиру. Караван уже почали в'ючити. Прикажчик при мені замкнув склад і, крім замків, привісив на клямках ще шнурочки і припечатав їх на папірцях своєю печаткою. Розпрощались по-дружньому, караван пішов, а через чверть години Лобсин привів наших коней, нав'ючивши на них моє убоге майно.

Ми замкнули ворота і тут розмістились. Подвір'я мало ту особливість, що через нього протікав невеличкий арик, тобто струмок, відведений з русла однієї з гірських річок, що стікають з гір Тарбагатаю і зрошують

часно назис Чугучака — його вулиці, навколишні сади і городи, а також поля околиць міста. Таким чином, вода прокипала, а золото було під рукою, і ми могли не квапитися без свідків виконати свою роботу. Проте треба було зробити ще більшу ступку, щоб роздробити куски жовтого кварцу. Я знайшов її у хазяїна за двором по сусідству, який вживав її, щоб роздробити свій горох. В Китаї коней і мулів годують не тільки цим польовим горохом, який роздрібнюють і розпарюють гарячою водою.

Ми спокійно влаштувались в мої колишній квартирі при складі. Спочатку віджили глечик, привезений із золотого рудника. В ньому було дрібне золото, добуте китайськими рудокопами з кварцових жил Чий-Чу. Вони розмелювали кварц у великих чашах, складених з кількох оброблених брил твердого граніту. Я забув сказати, що на першому руднику ми бачили таку чашу. Вона мала близько двох аршинів діаметру і по окружності борт висотою в четверть аршина. Дрібні куски кварцу розмелювались кам'яним валом діаметром в піваршина і довжиною в аршин, який котився в чаші навколо вертикальної осі. Він був прикріплений до цієї осі одним кінцем, а до другого кінця його осі була вставлена дерев'яна жердина, припрямлена в якійсь місці. Бігаючи по кругу навколо чаші, тварина тиснула в рух вал, який котився навколо осі і давив кварц. Воду по жолобу надходила вода і потім разом з кварцовим піском і золотом вилитись через отвір в борту на похилу площину, яка являла собою те, що називається вашим чашем золотошукачів, на якому під постійно текучою водою важкі зерна золота залишаються біля верхнього краю, а легший кварцовий пісок проходить далі.

На руднику Чий-Чу ми бачили таку саму кам'яну чашу, що складалась з чотирьох великих каменів; коло неї лежав і вал із залишком дерев'яної осі, а осторонь підносився чималий горб з жовтуватого кварцового піску, перемитого на цій примітивній золотодобувній фабриці.

Нам, звичайно, не потрібна була така фабрика, щоб перемолоти 18 кусків кварцу, викопаних у фанзі. Роздробити його в пісок ми могли у великій чавунній ступці, а промити біля арика в простому мідному тазі, надаючи тазові з водою і кварцовим піском обертального

руху і зливаючи обережно воду з кварцом і залишаючи золото на дні.

Це ми й зробили за кілька днів. Лобсин товк кварц в ступці, а я промивав його коло арика, бо ще в дитячі роки бачив, як у Південному Алтаї промивають в тазу золотоносний пісок вільні старателі, та й сам брав участь у цьому.

В квартирі прикажчик залишив великий безмін, тож ми могли зважити своє багатство. В глечику виявилось тринадцять з чвертю фунтів золота, а з кварцу ми добули ще сім фунтів з лишком, отже, загалом скарб становив майже двадцять один фунт з половиною золота досить високої проби, судячи з його кольору. За нього можна було виручити майже 10 тисяч карбованців. Половини цієї суми було досить, щоб купити або спорудити собі будиночок і комору в пригороді Чугучака і мати оборотний капітал для закупки товарів, а на другу половину, що належала Лобсину, купити десяток добрих верблюдів, двоє-трое коней і почати вдвох караванну торгівлю в Монголії.

Доки не повернувся прикажчик, треба було організувати все це. В Чугучаці я знав китайського купця, який потай купував золото в золотошукачів, що працювали в Тарбагатаї. Я відвідав його і домовився, що буду потроху приносити йому золото, щоб діставати гроші на витрати.

Поблизу двору, в якому ми жили, був досить просторий пустир з кількома великими деревами і напівзруйнованою фанзою. Його власник, що проживав у місті, погодився продати його недорого, а консул провів цю купівлю. Я найняв кількох робітників і спорудив будиночок, надвірні будівлі і комору, все це, звичайно, без витівок, з сирцевої цегли і з простим дахом, так що до половини літа все було готове. Лобсин поїхав на своє літування і, не поспішаючи, при нагоді купував добрих верблюдів; зрідка приїжджав до мене по гроші.

Коли повернувся прикажчик із своїм караваном, я переселився в свій будинок, а потім з'їздив в Семипалатинськ, де продав у відділку Сибірського банку частину золота, що ще залишилась, закупив різних товарів за готівку, а тому з великою знижкою, і валкою повіз їх в Чугучак. На цей час, в половині серпня, літня спека спала. Верблюди на початку літа линяють, слабшають,

І добрі господарі бережуть їх, бо в цей час спини в них легко псуються при перевозці вантажів; в половині серпня вони вже вкриті новою шерстю.

Верблюди, закуплені Лобсином, відпочили, підгодувались. Ми спорядили караван з семи сильних верблюдів і наприкінці серпня, найнявши ще погонича монгола, вирушили втриьох в глиб Монголії. Ми не стали збувати крам російським і китайським фірмам у містах і великих монастирях, а повели торгівлю безпосередньо з монголами на їхніх кочовищах і в невеликих монастирях.

Через два з половиною місяці ми повернулись в Чугучак, розпродавши увесь крам і закупивши замість нього на місцях (дещо за гроші, а що й виміняли) вовну, шкіри, циновки. Сировину я відправив валкою в Семіпалатинськ, де знайшов посередника, що скуповував цю сировину для відправки в Росію.

От я й описав свою першу подорож не в торгових справах. І мимохіть поставив собі запитання: для чого і для кого я зробив цей опис? Мушу признатись, що думку про це подав мені Сергій Васильович, консул Соков. Давно вже, після першої нашої з Лобсином поїздки на Алтай до забороненого рудника, про яку я йому розповів докладно за склянкою чаю, він сказав мені:

«А чому б вам, Хомо Капітоновичу, не записувати свої дорожні враження? Ви так цікаво вмієте розповідати, що хочеться вас слухати й ще слухати і задавати запитання про ту чи іншу з ваших пригод. Спробуйте записувати на зупинках вечорами при світлі багаття чи вдень під час дньовки все, що бачили в дорозі в нових місцях, що спостерігали, яка місцевість, яких людей зустрічали, що відчували з приводу тієї чи іншої зустрічі або події в дорозі. А повернувшись додому і перечитуючи ці побіжні записи в кишеньковій книжці, пригадувати все день за днем, що бачили і що чули, про що думали під час різних пригод, і записати докладніше. І на схилі віку вам самим буде цікаво перечитувати свої описи і пригадувати минуле чи навіть опрацювати ці записи як слід і надрукувати опис своїх подорожей. Адже цей край, де ми живемо,— мало відомий, ніким як слід не описаний, а ви об'їздили його вздовж и впоперек і добре знаєте його».

Умовив все-таки мене, і я почав вести записи під час переїздів з місця на місце, а взимку і навесні, сидячи в крамниці, куди за цілий день зайде тільки десяток покупців, я ці записи доповнював і переписував у зошит. Так і назбиралось з роками десятків з три зошитів, і на старості літ, коли я перестав шукати пригод і скарби давнини, я їх вирішив опрацювати, переписати і доповнити.

.

ВОСКРЕСЛІ РУДОКОПИ СТАРОГО РУДНИКА

Взимку я з'їздив знов у Семипалатинськ і відвіз туди скуплену в Монголії сировину, одержав за неї гроші, продав частину золота, що ще залишилось, закупив різного краму і привіз його в Чугучак. Тепер в моїй коморі повно було краму, і я міг торгувати потроху в нашому пригороді. Лобсин був у мене агентом, об'їжджав зимівлі киргизів і калмиків у Джаїрі, Барлику і Уркашарі, показував зразки краму і повідомляв, що все це можна купити у мене в коморі.

Але час уже розповісти, що за людина цей мій приятель і компаньйон, вирощений мною з біглого ламського вихованця, що жебракував у Чугучаці.

Йому було років з тринадцять, коли я взяв його до себе, навесні 1875 р. Він був в лахміттях, сам брудний, нкрий схудлий. Сидів він разом із старим китайцем коло поріт консульської садиби, читав молитви і протягував руку прохожим. У великі морози приходив іноді в мою комору погрітися. Я почав його розпитувати, дізнався, чому і як втік він з монастиря в долині Кобу, упевнився, що він ще не зіпсований жебрак, кмітливий, люб'язний, і вирішив дати йому притулок. Вимив, одягнув, привчив до роботи в коморі, діставати паки, розгортати їх, відміряти аршином. Покупців було небагато, і я почав вчити його російської мови, а сам практикувався з ним по-монгольськи. Він сили набрався в мене, на добрих харчах підріс, і наприкінці літа я взяв його підручним у торговому каравані. Ця робота йому сподобалась, і він виявився чудовим помічником, прив'язався до мене, як до рідного батька, та й я його теж полюбив.

Через кілька років він сам почав водити караван, вивчився російської грамоти і лічби, чудово вів торгівлю

з монголами, часто заміняв мені провідника. Я довідався, де живе його батько, з'їздив до нього і помирился з сином. З того часу Лобсин став самостійним, повернувся в улус, одружився, але кожен рік восени обов'язково працював у моєму торговому каразані разом зі мною або ж вів частину його за моїм дорученням в інші місця. В інші пори року теж нерідко відвідував мене.

На зріст він був вищий від мене, плечистий, дужий, а з обличчя навіть менше монголистий, ніж я,— успадкував від бабусі тангутську кров і тому мав мало випнуті вилиці, майже прямий ніс і досить густе волосся, невеликі вуси і борідку.

Так от, серед весни наступного року після описаної знахідки золота Лобсин приїхав до мене та й каже:

— Знаєш, Хомо, я знаю ще одне місце, де можна накопати багато золота.

— Ач який ти жадібний став! — сміюсь.— В мене багато ще твоєї пайки залишилось. Чого тобі ще треба?

— Якщо хочеш знати, не в золоті самому справа, а в розшуках його. Знов поїдемо з тобою, нічого не взявши з собою, нові місця побачимо, людей подивимось і пошукаємо.

— Швендя ти такий! Не сидиться тобі в юрті. Дружину, дітей маєш, юрту гарну, худобу всяку. Жив би собі приспівуючи.

— Нудно жити так, без діла. Мабуть, душа в мене волоцюги. Через те й по зимівлях їжджу без всякої потреби.

— Ну, почекай, восени знову з караваном поїдемо.

— З караваном це не те, робота все однакова, а дороги і місця вже знайомі. А от без нічого з тобою, як минулого разу, поїхати куди-небудь по нових місцях і подалі.

— А новий скарб цей далеко закопаний?

— Далеко, в Алтайських горах.

— Знов план з описом роздобув?

— Ні, не план, а в розмові довідався. До батька приїхав за подаянням старий лама і розговорився. Батько йому сказав про золоті рудники в Джаїрі, і він тут пригадав; ось, каже, недалеко від мого монастиря на річці Алтин-Гол в Алтаї є багатий золотий рудник. Колись в ньому золото добували, але богдихан заборону

наклав, і наш князь рудокопів прогнав, сувору варту виставив, щоб ніхто не міг брати це богдиханське золото.

— Як же ми туди полізем, якщо рудник стережуть?

— Спритна людина обійде варту. Адже ми з тобою не злякались вовків, що стерегли золото в Чий-Чу, а добули його. Поїдемо, Хомо, спробуємо.

— Скільки ж часу на це треба?

— За місяць може й не обернемося. Клади шість тижнів. Потепліє, з'їздимо, нові місця побачимо. Ти в Алтайських горах не бував, а я їх так мало знаю.

— Коли так далеко — треба взяти намет, запас всякий, виходить, цілий в'юк і верблюда.

— Ні, верблюда не треба, пора буде тепла, спину йому зіпсуємо. І в разі погоні із зав'юченим верблюдом далеко не втечеш. Візьмемо пару в'ючних коней і поїдемо.

Умовив-таки Лобсин мене. Згадав я, як нудно в Чугучаці влітку — духота, пилюка, роботи майже немає, торгівля погана, а в кочовиків на літуванні ні грошей, ні сировини ще нема на обмін. Вирішили — в половині травня поїдемо.

— Заготуй чаю, цукру, сухарів собі на два місяці, — наказав Лобсин. — Я привезу баурсаки, масло, пенки сушені (чура), м'ясо в'ялене. І от ще — поший два чорних халати собі й мені.

— На хутрі чи на ваті? — розсміявся я. — Навіщо вони, пора буде тепла.

— Ні, халати найлегші з міткалю, чи що, але з ковпаком для голови. І розмалюй їх фарбами, як робиться для вистав на святі Цам.

Я пригадав, що під час цього свята лами маскуються, удають з себе фантастичних тварин, лютих божеств і дають великі вистави для розваги богомольців, що сходяться на свято і жертвують монастирям продукти та гроші.

Лобсин розказав, як треба розмалювати халати, але на моє запитання, навіщо вони потрібні будуть нам, відповів з посмішкою:

— Там довідаєшся! Може, і не потрібні будуть. А про всяк випадок треба мати їх.

До половини травня в мене вже все було. Я знайшов надійного старика, який мав поселитися в моєму будиночку і стерегти двір і комору. Крам в коморі і будинок

були застраховані, а золото закопане у відлюдному місці на подвір'ї, тож в разі пожежі під час моєї відсутності я не ризикував втратити свої багатства. В призначений день приїхав Лобсин і привів двох верхових і двох в'ючних коней і собачку-вартівника.

Ми виїхали рано-вранці шляхом на схід вгору по долині ріки Емель. Як і минулої поїздки, ліворуч від нас тягнувся крутий південний схил Тарбагатаю, а праворуч трохи далі пасмо Барлику. Але ми їхали цього разу

Він разом із старим китайцем читав молитви і простягував руку прохожим.

ближче до підніжжя Тарбагатаю по дорозі на перевал через цей хребет. Степ уже зеленів молодою бідною травкою і полином, серед яких червоніли, немов плями крові, чашечки дрібного степового маку. Чубаті жайворонки раз у раз злітали спереду нас і заливались в синяві неба під промінням сонця, що піднялося з-за темних похмурих відрогів Уркашару, розділених стрімкими ущелинами.

В одній з балок, які простягались з Тарбагатаю і які перетинала дорога, я побачив невелику глинобитну будівлю і біля неї калюжу, оточену грязюкою, стоптаною копитами багатьох тварин. Людей і свійських тварин не було видно.

— Що це за будівля? — спитав я.

— Це аршан, цілюще джерело,— сказав Лобсин.— Сюди з Чугучака в жаркі дні приїжджають лікуватись хворі.

— Що ж, у цій брудній калюжі купаються чи воду з неї п'ють! — вигукнув я з жахом.

— Ні, там в будиночку яма є, наче криниця. Зайдемо, подивимось.

Ми під'їхали до будівлі; вона була без вікон, з вузькими дверима, загородженими товстою жердиною. Я заглянув всередину і побачив біля бокової стіни квадратну

Ми рано-вранці їхали на схід.

яму з грубими цямринами з товстих дощок, до краю наповнену водою. Нічого більше на долівці не було, будівля не мала й даху.

Цей примітивний курорт зацікавив мене, я спішився і зайшов у будівлю. Вода в ямі, завглибшки з аршин, була майже чиста, на смак трохи кислувата, досить холодна. Мінеральна вода, очевидно, вибивалася з дна цієї криниці і, проходячи під стіну будівлі, утворила біля неї калюжу, з якої пили тварини.

— Ось з цієї криниці хворі воду п'ють,— пояснив Лобсин,— а інші тільки занурюються в неї, бо вода дуже холодна, купатися не можна.

— А від яких хвороб лікуються?

— Котрі на шлунок хворіють, блювоту, печінка коли болить — теж помагає, кажуть. Поставлять поблизу намет на степу і живуть тижнів два-три. А хто приїде з бочкою, набере води і повезе до себе в місто і там п'є, склянок з десять на день. Помагає вода також у кого очі болять, сльозяться; водою цією кожної години очі промивають і теж п'ють.

Пізніше консул пояснив мені, що при належному обладнанні вода цього джерела — вуглекислого — стала б міцнішою.

— В китайське місто Дурбульджин ми приїхали вже ввечері і завернули на заїжджий двір, зберігаючи свої запаси.

— Чи далеко поїхали, хазяї? — спитав китаець, що подав нам таріль з гарячими пельменями і чайник.

— В Зайсан в торгових справах, — сказав Лобсин.

— За перевалом на російському кордоні ваші речі будуть оглядати в митницькому караулі. Тепер за китайський шовковий крам велике мито беруть.

— Ну, в нас, крім припасу, нічого немає. Ми в Зайсан за крамом ідемо, — сказав я.

Китайця, мабуть, занепокоїли наші великі, хоч і не важкі в'юки. До Зайсана всього три дні їзди з двома ночівлями, так що багато припасів не треба возити з собою.

За Дурбульджином ми незабаром звернули з дороги в Зайсан і поїхали далі вгору по долині ріки Сариемель, яка становить праву вершину ріки Емель і тече між Тарбагатаєм і Уркашаром. Дорога перетнула відроги Тарбагатаю, а праворуч за річкою Сариемель простягався довгий і вузький гребінь з дивною назвою Джилантель, тобто «гадюче жало». Його, справді, можна було порівняти з жалом гадюки, витягнутим вздовж величезної пащі, щелепи якої становили з одного боку Тарбагатай, з другого — Уркашар, що підносились вище. Цей гребінь Джилантель піднімався на схід зеленими уступами, на яких паслись де-не-де барани і корови, виявляючи присутність зимівель, розкиданих по долинах як ріки Сариемель, так і ріки Карамель, що тече між Джилантелем і Уркашаром, становлячи ліву вершину ріки Емель.

Години дві ми їхали, маючи перед очима це «гадюче жало», яке потім, стрімко підносячись вгору, перетворилось у високий хребет Коджур, що примикає з півночі до Уркашару. До долини Сариемель Коджур спускався крутим схилом, прорізаним вузькими балками з круглими купами козацького ялівцю, схожими на великі зелені клумби; по дну балок білили ще рештки зимового снігу. Цей опуклий схил зовсім ховав від нас скелясті вершини Коджуру, які, як сказав Лобсин, були ще вкриті снігом.

Тарбагатай, як і досі, простягався ліворуч від нашої дороги, але був уже невисокий. Долина Сариемель звузилась, річка перетворилась в струмочок, що звивався по болотистих лужках, які рясніли жовтими квітами.

Ми проминули ворота Бай-мурза, де Тарбагатай круто обривається стрімчаками до широкої долини, яка відокремлює його від Сауру. В цій долині віддалік білили будиночки російського митного поста Шаганоба, а за ним в далечині височів Саур, схожий на величезний рівний виступ, над яким повзли темні хмари і червоніли в промінні призахідного сонця.

Ми були біля самого російського кордону, але відразу ж звернули праворуч і вгору по долині невеликого струмка стали підніматися на гори Тепке, які з'єднують Коджур із Сауром. Тут на лужку зупинились ночувати. Розбили намет, розклали багаття. Лобсин вибрав місце тут, бо побачив поруч залишену зимівлю, навколо якої була обгороджена площадка з соковитою травою. Там можна було залишити на ніч коней, не боячись, що вони втечуть. Намет був поставлений біля огорожі, і собачка Лобсина могла стерегти і нас, і коней.

Наступного дня ми піднялися на гори Тепке, які відділяють западину ріки Шаганобу від широкої долини ріки Хобук. З перевалу на заході ми побачили вершини Коджуру, вкриті снігом, через які проглядали великі брили. Судячи з цього, Коджур був вищий від Уркашару і Тарбагатаю, на яких сніг уже зник.

З перевалу ми спустились в широку долину Кобу, що відділяє високий Саур від хребта Семистай, який становить продовження Уркашару.

Ліворуч, подібно до темної рівної стіни, тягнувся Саур; його схил подекуди розсікали глибокі ущелини, а вище серед пелени хмар білили гострі вершини, суціль вкриті снігом. Я довго милувався ними, згадуючи Алтай та його вічноснігові вершини, і спитав Лобсина, чи лежить на них сніг все літо.

— Цілий рік лежить! Через те й гори називаються Мустау, тобто снігові. Ці сім вершин високо підносяться над Сауром.

З першої ущелини в стіні Сауру виходила і простягалась далеко в долину Кобу вузька стрічка лісу, яка кінчалась біля якоїсь білої будівлі.

— Це що за будівля тут? — спитав я.

— Кумирня Матеня називається. Але при ній монастиря немає. На початку весни сюди приїжджають лами з нашого монастиря і правлять молебство, щоб трава буяла, щоб худоба всієї долини була в доброму стані. Долина Кобу — моя батьківщина, тут киргизів нема, живуть тільки калмики. Там далі під Сауrom — монастир, де я вчився, і ставка нашого князя Хобук-бейсе.

Мене здивувала стрічка лісу, що простягалась з ущелини Сауру аж до кумирні Матені в долині Кобу, де лісу більше ніде не було видно. Я спитав Лобсина, що це за ліс.

— Модрина, вона по всьому Сауру росте.

— Як на Алтаї! — згадав я.

— А тут це останні дерева модрини. В Тарбагатаї, який підходить близько до Сауру, модрини нема, росте тільки козацький яловець; те саме в Коджурі та Уркашарі, а в Барлику ліс чудовий, але тільки ялиновий.

Пізніше консул потвердив, що модрина перекидається з Алтаю на південь через широку долину Чорного Іртиша і утворює ліси в Саури, кінчаючись біля кумирні Матені в долині Кобу, а Тянь-шаньська голуба ялина від Тянь-Шаню поширюється на північ в Джунгарський Алатау і Барлик, але не далі. В проміжку між Сауrom і Барликом в горах нема ні модрини, ні ялини, а трапляються козацький яловець і трохи берези, осики та верби.

Краєвид з долини Кобу на південь був цікавіший. Хребет Семистай простягався тут, як висока зубчаста напівзруйнована стіна. Гострі вершини гір обривалися на північ високими скелями червоного кольору; до них примикали нижчі скелясті гори, мов складені з величезних брил, що звалилися зверху. В різних місцях височіли окремі крутобокі скелі, схожі на руїни башт і замків. Вузькі ущелини стрімко підносились вгору, а внизу відкривались на похилу рівнину, яка становила немов підніжжя цієї стіни. Вона являла собою сухий полиновий степ і різко відділялась від зелених лужків дна долини Кобу.

Ми довго їхали окраїною цього підніжжя, милуючись скелями Семистаю праворуч і зеленою долиною ліворуч, замкнутою на півночі темною стіною Сауру, над якою виблискували під промінням сонця снігові поля на піках Мустау.

— Мальовниче місце твій рідний край, Лобсин! — сказав я.

— І багате, — додав він. — Тут чудові луки для зимових пасовищ, в Саурі багато лісу для дров і гарні місця для літування.

— А в Семистаї літують?

— Ні. Це зовсім дикі гори: скрізь каміння, скелі, ущелини, трави мало, і місця для худоби незручні. Але у нас холодніше, ніж в Чугучаці, добрих урожаїв тут не збереш, ячмінь — і той іноді вимерзає, не доспівши.

— А Ібе-вітер взимку теж дме?

— Ні, такого вітру тут немає. Бачиш, кругом гори: Саур з одного боку, Семистай — з другого, а Коджур — з третього.

Долина Кобу замкнена, вітрові виходу нема, і взимку в нас тихо.

В міру того як ми їхали на схід долиною Кобу, вона ставала горбкуватою. Плоскі горби серед неї стали вищі і далі злились в довге пасмо скелястих гір Караадрик, яке закрило від нас північну частину долини вздовж підніжжя Сауру, де, як сказав Лобсин, була ставка князя Хобук-бейсе і монастир, куди батько віддав його ламам в науку.

Пасмо Мустау кінчилось, але стіна Сауру своїм продовженням, як і досі, закривала краєвид на північ. З другого боку Семистай став значно нижчим, залишаючись скелястим і диким.

— Тут теж не літують, — відповів Лобсин на моє запитання. Та зате тут легко дістатись на той бік, дороги є. А там через високий Семистай тільки гірські козли і архари можуть перебратись.

— І багато їх там водиться?

— Багато. Семистай — найкраще місце для полювання на цих тварин. І наші калмики добувають їх потроху.

Ввечері ми зупинились на великому лужку поблизу того місця, де ріка Хобук повертає на південь, вривається в дно долини і проривається через Семистай. Мене здивувало, що за цілий день, поки ми їхали долиною Кобу, нам не зустрілась жодна людина. Я спитав Лобсина, де ж його одноплемінники калмики, чому їх не видно.

— Всі наші зимівлі стоять під Сауrom і їх з цієї дороги не видно. Нашим калмикам тут робити нема чого. Бачиш, який сухий степ під Семистаєм. А під Сауrom

багато джерел, струмків, трава соковита і літування в горах теж недалеко. Зустрітись нам міг тут лише мисливець на козлів по дорозі в Семистай.

На другий день ми поїхали далі на схід долиною Кобу і бачили зимівлі калмиків під Сауром, бо пасмо Караадрик кінчилось, і вся долина показалаь перед нами. Надвечір гори з обох боків розпались на горби, а долина уперлась в широку западину великого озера Улюнгур. Ми зупинились на його західному березі. Паші тут було досить — очерет у воді і трава на березі. Але вода озера нам не сподобалась на чай; вона була трохи солонувата. Нам і нашим коням надто надокучали комарі, що літали величезними роями.

Улюнгур — дуже велике озеро, завдовжки верст сорок. Загалом воно має форму трикутника; береги в багатьох місцях облямовані великими заростями очерету, в яких живуть кабани і качки. Ще пізно ввечері звідти доносились крякання, лопотіння крил, а здалеку верещання свині, на яку, мабуть, напав якийсь хижак. Але наш собака лежав спокійно біля вогню і тільки інколи, прислухаючись, наставляв вуха. Коні на ніч були прив'язані поблизу намету, ми нарізали їм по снопу молодого очерету.

Наступного дня ми обігнули південний кінець озера по прилеглий рівнині з солончаками і болітцями з кущами тамариску і приїхали в китайське містечко Булунтохой в пониззі ріки Урунгу, що впадає в озеро. Це було останнє поселення на нашому шляху, і ми поповнили свій запас борошна, купили китайських булочок і баранини на два дні.

Місто ще не піднялося після дунганського повстання, всередині його стін видно було багато пустирів і мало людей, крім головної вулиці, вздовж якої тяглися бідні крамниці і майстерні, чергуючись з руїнами фанз. Жителі скаржились, що і влітку їм надокучають хмари комарів, налітаючи з озера і боліт. Біля міста видно було невеликі китайські городи і поля, на яких працювали землероби. День був жаркий, і вони працювали, оголені до пояса, з великими солом'яними брилями на головах.

Поминувши місто, ми звернули вгору по долині Урунгу — великої ріки, завширшки 35—40 сажнів, з бистрою течією у звивистому руслі і піщаним дном.

В пижній течії, днів на два дороги, долина дуже широка, верст 5—10. Вдалині в обидві сторони видно обриви, розрізані ярами. По дну долини розкинулись великі гаї карагачу, шелюги, тополі, джигди і зарості тростини.

Паші і палива скрізь досить, але жителів ми не зустрічали: як тільки починається спека, монголи відкочовують за Іртиш в передгір'я Алтаю, бо на Урунгу влітку багато комарів та оводів, які мучать тварин і людей. Через це ми бачили лише місця зимівель у вигляді голих площадок круглої форми, на яких взимку стояли юрти, і огорожі з жердин та хмизу для худоби. Вони завжди були на південній окраїні гаїв; монгол любить сонячне світло і тепло.

Цей і наступний день ми їхали широкою долиною нижньої течії ріки, а потім почалась середня течія, протягом ще п'яти днів дороги.

Місцевість в обидві сторони від ріки дуже відрізнялась від дна долини. Це була майже пустиня, то рівна, вкрита щебенем, то мала вигляд глинястих бугрів і кам'янистих горбів з невеликими жмутами трави, кущиками саксаулу, бударгани, розкиданими де-не-де, часто далеко один від одного.

Але на полуденну зупинку і на ночівлю ми завжди спускались в долину, де можна було знайти не тільки воду, а й пашу та паливо, там траплялась і дичина; під час денного відпочинку або ввечері мені майже завжди вдавалось підстрелити якогось птаха чи зайця, так що ми раз у раз мали свіже м'ясо.

Під час однієї ночівлі на середній течії ріки Урунгу трапилась неприємність, яка ледве було не змусила нас повернутись назад ні з чим. Ми вже повечеряли, зібрали коней і прив'язали їх до дерева недалеко від намету, наравши їм досить трави на ніч. Лягли спати, залишивши, як завжди, собаку біля намету. На світанку линула коротка, але сильна злива з великим градом. Я проснувся і побачив, що собака заліз в намет, рятуючись від ударів великих градин. Коли дощ перестав, я вигнав його надвір; він почав скавчати і дряпати полу намета. Це мене стурбувало, і я виглянув. Коней не було! Відв'язались вони не могли, а від граду їх захищало листя великого дерева, під яким вони стояли.

— Лобсин! — крикнув я, — коні втекли, чи то їх украли.

Лобсин вискочив і побіг до дерева.

— Вкрали якісь пройдисвіти! — донісся його голос. — Повідки залишились на дереві, перерізані. І свіжі сліди на землі видно, двоє чоловіків було тут.

Очевидно, конокради слідкували за нами ще з вечора і ночували в сусідстві, але собака заважав їм вночі вкрасти коней. Я згадав, що собака разів два гарчав: мабуть, чув злодіїв, що підкрадались до нас. Злива з градом, що загнала собаку в намет, сильний шум і гуркіт грому дали змогу злодіям швидко здійснити свій намір. Спихвату вони перерізали повідки і втекли на конях.

Ми обидва стояли засмучені коло дерева. Вислідити злодіїв було не важко. Собака Лобсина був приучений до цього, а сліди на намоклій землі були дуже помітні. Та що ж ми могли зробити без коней? Нести на собі чотири сідла і два в'юки, висліджуючи злодіїв пішки, звичайно, не було рації — і ніяких шансів на успіх. Я міг би залишитись в наметі, а Лобсин з собакою переслідувати злодіїв. Але й це було безнадійно, хоч вони не могли заїхати далеко. Піший кінному, мовляв, не товариш.

— Либонь доведеться тобі, Хомо, стерегти наш стан, — сказав Лобсин. — А я піду шукати десь поблизу монгольські зимівлі, щоб найняти там коней і погнатися за злодіями.

— А якщо не доженеш їх? А тимчасом вони зайдуть далеко, перемахнуть за Іртиш і через Алтай на літні кочівлі, продадуть комусь коней, шукай тоді вітру в полі!

— Ну, знайду зимівлі, купимо коней, щоб їхати далі. Грошей у тебе вистачить?

— А то ще побачимо, скільки з нас заправлять монголи. Може доведеться лише наймати коней від улуса до улуса і їхати назад в Чугучак ні з чим.

Раптом собака загавкав і кинувся в напрямі ріки, звідки долетів тупіт копит по гальці. З густих заростей шелюги вирвався кінь і прибіг до нас, а поряд з ним біг наш собака, який з скавучанням і гарчанням підплигував на бігу, намагаючись схопити коня за приву.

— Це мій кінь! — вигукнув Лобсин. — Він мене любить і завжди підбігає, повертаючись з пасовища, до мене, як тільки побачить. Від злодіїв вирвався і прибіг назад. Ну, тепер інша справа! Я зараз в погоню за ними з собакою, а ти залишишся при наметі,

Лобсин побіг до намету, виніс пітник, сідло, вуздечку. Кінь підбіг, і я осідлав його, поки калмик одягався і пашвидку збирав дещо в сумку, очевидно, трохи провізії і чашку.

— Візьми мою рушницю! — запропонував я.

— Не треба, краще дай лівольвер, його непомітно в кишені, а витягнеш — страху нажене більше.

Я дістав револьвер, Лобсин засунув його за пазуху. Стріляти я виучив його давно, і, супроводячи каравани, він завжди мав револьвер з собою про всяк випадок.

— Ну, будь здоров, Хомо! Як не надвечір сьогодні, то завтра вранці повернусь неодмінно. Злодії ще недалеко, і я скоро дожену їх.

Він привів собаку до дерева і показав йому сліди конокрадів, мабуть монголів, на що вказували гострі заглибини від підбора і відсутність сліду від задертого вгору носка монгольських чобіт. Собака заскавчав і побіг по сліду. Лобсин скочив на коня і помчав за ним. Я дивився, як він влетів у хащу шелюги вузькою стежкою і зник. Вже розвиднилось, грозова хмара посунула на південь, сходило сонце і верхів'ття дерева залило промінням. Легкий порив вітру струснув листя, і мене облило рясними краплями води, я аж затремтів, бо стояв в самій сорочці і кальсонах, як вискочив з намету.

«От несподівана дньовка! — подумав я.— Спати вже не хочеться, одягнусь, розпалю багаття і буду чаювати не кваплячись». Набрал хмизу, він не скоро загорівся, бо намок. Поснідав, потім від нічого робити переглянув наш запас провізії, сідла і зброю, дещо полагодив; розклав пітники провітрити на траві, трохи підмоклі сухарі розсипав на мішку, щоб просушити, відв'язав обрізані повідки від дерева, з чотирьох зробив два і дістав ще два, що були в запасі. Навет пригріло і висушило сонце, яке підбилось вже високо. Так пройшло кілька годин. Захотілось їсти, знову розпалив багаття, повісив казанок, щоб розварити в'ялене м'ясо. Сиджу біля нього і бачу,— зі сходу їдуть два монголи, певно помітили димок і намет.

Привіталися. Вони спитали, куди і в яких справах їду. Я сказав, що їду в Кобдо в торгових справах.

— Ти що ж один і піший? — здивувались.

— Два моїх попутники поїхали купити барана. Чи далеко звідси до яких-небудь юрт? — питаю.

— Півгодини доброї їзди буде,— відповіли,— ближче зимівель нема. Чи не пригостиш чаєм, ми зранку з дому.

Бачу, хочуть погостювати, і я запросив їх.

Вони спішилися, прив'язали коней. Казанок у мене кипів, але замість м'яса я настругав плиткового чаю, заварив, приніс і розгорнув торбинку з сухарями. Вони присіли біля багаття, дістали з-за пазухи дерев'яні плоскі чашки, без яких монгол навіть до близького сусіда не поїде. Запалили свої маленькі мідні трубки, запропонували мені затягтися. Я сказав, що не курю. Багаття в мене було поблизу намету, а поли його розкинуті, так що добре видно було, які речі лежать в наметі. Помічаю, що гості дуже уважно поглядають туди. «Чи не захочуть вони мене пограбувати,— думаю,— я один, а їх двоє, у кожного коло пояса гострий ніж в піхвах почеплений, як завжди в монголів у дорозі, а в мене рушниця в наметі і не заряджена».

Але даремно я побоювався. Адже я їм сказав, що ми ідемо в торгових справах, і ось вони роздивляються, чи нема в мене краму, і, нарешті, запитали, чи не можу продати їм даби або ситцю. Довелось пояснити, що ми ідемо в Кобдо приймати караван і що ніякого краму не веземо.

Вони разом зі мною випили весь казанок, розпрощались і поїхали. В розмові з ними я, між іншим, спитав, чи сваволять в цій місцевості конокради, і довідався, що таке водиться тут, що з-за Алтаю нерідко приїжджають і крадуть коней. В районі Кобдо минулого літа була сибірська виразка і багато коней загинуло, от тепер тамтешні монголи і роблять наскоки за кіньми в чужий аймак.

Гості розказали мені також про навалу в 1878 р. кількох тисяч киргизів, що тікали в межі Китаю з Усть-Каменогорського повіту. Частина їх провела зиму на ріці Урунгу і зазнала страшного лиха через брак кормів для худоби, якої в них було багато. Худоба з'їла геть-чисто всю траву, очерет заростей і молоду шелюгу, після чого киргизи обрубали сучки всіх дерев в гаях, а потім почали навіть рубати дерева; кора їх ішла на корм баранам, а трісками деревини годували коней і корів. Від такої їжі худоба дохла у великій кількості, особливо ба-

рани, і навіть вовки не поспівали поїдати численні трупи.

Ця розповідь пояснила мені те, що ми помітили в дорозі по середній течії: спотворені стовбури дерев, які встигли частково уже випустити молоді короткі сучки на місці відрубаних, безліч гнилого хмизу в гаях і скелети або кістки тварин, розкидані всюди. Ми думали, що тут був великий падіж від якоїсь хвороби, але від чого дерева мали такий вигляд — цього пояснити не могли.

Провівши гостей, я знову повісив казанок, щоб як слід пообідати. На це пішло з півтори години. Уже звернуло за полудень, робити нічого, на сон клонить, а заснути боюсь через конокрадів, які можуть і на наші речі зазіхнути. Сиджу біля намету і куняю, а рушницю про всяк випадок зарядив картечку і коло себе поклав. І раптом чую десь поблизу хрюкання і вищання поросляче. Я стрепенувся, поглядаю. Недалеко від намету — зарослий очеретом видолинок, певно, стара протока ріки Урунгу. Там і вищать, мабуть, кабани, а очерет колихається. Схопив рушницю, підповз, притаївшись, між кущами чию поближче і заліг. Трохи згодом з очерету вийшов кабанчик однолітній, підвів морду і нюхає: певно, запах диму почув. Я прицілився і вистрілив, він відскочив з вищанням назад, очевидно був підбитий. Я побіг до очерету і знайшов його в кількох кроках, прикінчив прикладом, взяв за задні ноги і притягнув до намету. От і діло знайшлось — посмалити, випотрошити, розрізати і побільше зварити, а окороки присолити. Так до вечора і провозився. Добру вечерю Лобсину приготував і сам наївся. Потім набрав хмизу і сушняку в гаю побільше, щоб вночі добрий вогонь підтримувати — і від вовків захист, і Лобсину маяк в темряві.

Стемніло. Сиджу біля багаття, рушниця під рукою, прислухаюсь і сон розганяю. Недалеко на дереві маленька сова тужливо кричить: «сплю, сплю», її через те сплючкою називають. Десь далеко вовк виє, а ще далі ледве чути собаче гавкання,— очевидно, юрти, і, звичайно, ближче, ніж сказали монголи. Півгодини доброї їзди — це верст вісім, а так далеко собак, мабуть, не почувеш. Інколи порив вітру налітає, і листя гаю вздовж ріки шумить. Вперше довелось одному проводити ніч в пустині, і трохи моторошно. Зірок не видно, небо заволкло хмарами, часом накрапає дощик. «Ось,— ду-

маю,— піде дощ, вогонь погасить, доведеться в намет схватись. Лобсина собака приведе по слідах, а як з вовками? Невже вони насміяться залізти в намет, свіжу свинину почувши?»

Нарешті, так о годині одинадцятій чую тупіт вдалині. Але не з сходу, куди поїхав Лобсин, а з півночі. Чи не конокради знову? Тупіт все ближче, їдуть риссю і кілька коней. Я зайшов у намет про всяк випадок, щоб не бути на видноті. Чую: Хомо-о-о! Лобсин звістку подає, щоб я з переляку не вистрілив. Я вибіг і бачу — із заростей шелюги вискочив собака наш, а через півхвилини Лобсин верхи і трьох коней за собою на аркані веде. Очевидно, відбив їх, молодець!

Підїхав, зіскочив з коня, привітався, а я його поздоровив з успіхом. А собака покрутився навколо мене, землю навкруги нюшить, знайшов поблизу нутроці кабана і давай їх пожирати. Натомився, бідолашний.

— Доведеться коней арканом прив'язати! — говорить Лобсин. — А чи вистачить їм на ніч паші?

— Я наготував, — кажу, — а повідки вже полагодив.

Прив'язали коней, щоб вистоялись. Казанок з супом і свининою стояв у мене біля вогню гарячий. Усілись. Лобсин уминає суп прямо з казанка, помітив свіже м'ясо замість в'яленого і питає: звідки? Я йому пояснив. Закипів і чайник. За чаєм він і розповів про свої пригоди.

— Собачка добре по слідах повів. Затримка вийшла тільки за рікою Урунгу: перебрівши її, вони відразу повернули на захід ще по воді, через це собака довго шукав їх слід за рікою, але все-таки знайшов. Догнав їх тільки під полудень, верст за тридцять звідси. Вони зупинились чаювати: адже всю ніч не спали і проголодались. Розташувались в гущавині шелюги біля ріки. Я здалеку помітив дим від їх вогнища, відкликав собаку, прив'язав його у відлюдному місці в гущавині і дав йому сухарів, щоб не скавучав. Сам обїхав гущавину, де вони засіли, великим колом і підїхав до них із заходу. Вони, либонь, не чекали погоні, не знали, що мій собака — слідопит. Бачать, приїхала до них людина беззбройна, не стурбувались. Привітались. Я сказав, що везу пошту із Зайсана в Кобдо російським торговцям нарочним. Розпитав про дорогу, про перевал через Алтай. Вони запросили чай пити, я дістав свої сухарі, цукор,

щоб вони бачили, що я з російського місця їду. Їх було двоє, монголи з-за Алтаю. Я спитав, чи не по дорозі їм зі мною їхати далі разом. Ні, кажуть, вони їдуть в монастир Тулта на свято. Збираються ще годин три побути, поки спека не спаде, їдуть з раннього ранку, коні втомились. Я сказав, що теж почекаю, кінь відпочине. Розсідлав коня, пустив пастись до їхніх коней, які тут паслись; роздивившись, бачу — наші вкрадені тут-таки, але один з них, в'ючний вороний, який вчора трохи кульгав, зовсім поганий, на трьох ногах пересувається, четверта опухла. Вони його, мабуть, не шкодуючи, гнали. І думаю: «Як же мені з ним бути?»

Повернувшись до конокрадів, спитав:

— Тож бо у вас один кінь кульгавий. Як же далі поїдете?

— Тут недалеко улус є, там його залишимо,— відповіли.

Я сподівався, що вони всю ніч не спали і тепер на стоянці здрімнуть, і я встигну забрати коней. Але вони, либонь, мені не довіряли, і один приліг, а другий сидить і розмовляє і за кіньми приглядає, а спати йому, мабуть, дуже хочеться. Так пройшло години з чотири. Я бачу, почне вечоріти, кажу, що пора б їхати, а перед тим ще чаю попиту. Той погодився, казанок зігрів, другого розбудив. Я, поки що, свого коня засідлав. Випили чаю, вони стали збиратися. Я дістав з своєї сумки пляшечку і немовби приклався до неї, ковтнув. Вони питають:— Ти що це п'єш? Це, кажу, російська горілка, бальзам називається, вона хутко сон розганяє, людину бадьорить. Мені сьогодні до півночі їхати треба. Вони й зраділи:— Почастуй і нас, нам теж довго їхати доведеться. Дуже просить той, що не виспався, наполягає. Ну, я йому налив півчашки, він випив, говорить: «Смачна яка, солодка!» Другий теж просить, я й йому даю, але наче неохоче.

Тут я не витримав, перервав Лобсина.

— Чим же ти їх пригощував і для якої потреби?

— А це в мене були добрі тибетські ліки, міцний сон дають, швидко людину з ніг валять.

— Ось воно що! Тепер я розумію. А то все невтямки, як ти сподівався коней визволити.

— Ну ось,— каже далі Лобсин.— Вони випили і присіли ще коло вогника останню люльку перед дорогою ви-

курити і тут один за одним і звалились, послули. Я трохи виждав, чи не проснуться, а потім побіг з своєю сумкою до коней, взяв у конокрадів аркан, щоб трьох коней наших вести, зібрав їх, а замість нашого кривого взяв одного з їхніх, такого ж вороного. Сів на свого, а трьох на аркані за собою веду, відв'язав собачку і риссю назад, але тільки зразу повернув до річки і перебрів її на наш бік, щоб слід не скоро знайшли, якщо проснуться зарано.

— Ну й молодець,— сказав я, вислухавши розповідь Лобсина.— Але звідки це в тебе тибетські сонні ліки були і навіщо ти їх з собою взяв?

— Це для варті при золотому руднику було приготовлено про всяк випадок. А дістав я їх у знайомого лами. Тільки тепер через цих конокрадів мало в мене залишилось, неvistачить, мабуть, на всіх вартових.

— А я думав, що ти пристрелиш конокрадів з револьвера!

— Ну навіщо марно кров проливати! От коня доброго я в них взяв замість нашого кривого,— так їм і треба!

— Уявляю собі, як вони лютуватимуть, коли прокинуться! — вигукнув я.— Крадених коней у них забрали і залишили кривого, тож і в погоню тільки один з них може поїхати. А чи скоро вони можуть прокинутись?

— Після цих ліків годин з вісім міцно сплять. Вони тільки зараз прокинулись, ніч глибока, сліду не видно, будуть сидіти до ранку і ляяти один одного за свою необачність. Але давай спати лягати, пізній бо час.

Ця ніч пройшла в нас спокійно, вранці поїхали далі і конокрадів більше не бачили.

У верхній течії ріка Урунгу утворюється з трьох рік — Чингілу, Цаган-Голу і Булган-Голу; перші дві течуть з південного схилу Алтаю, а третя зі сходу вже серед передгір'їв, і в неї справа впадає річка Алтин-Голь — мета нашої поїздки. Тому ми попрямували вгору по долині Булгану. Порівняно з Урунгу, доводилось думати, що ми піднялись уже досить високо; там літо було в розпалі, а тут ще кінець весни і ночі прохолодні. Гаїв з великих дерев не було, береги ріки були облямовані тільки високою шелюгою, зарості очерету і чию траплялись не скрізь. Гори, що оточували долину, були вже високі і бідні на рослинність. Траплялись і юрти монголів, які

ще не відкочували на літування, бо не було ще спеки і комарі не надокучали. На Булгані їх взагалі мало.

Ми почували поблизу юрт і дізнались, що до Алтин-Голу ще половина переходу і що рудник буде далі вгору по його долині, недалеко від впадіння струмка в Булган, що біля рудника живуть вартові, які в рудник нікого не пропускають.

Наступного дня надвечір ми дійшли до гирла Алтин-Голу. Вгору по його долині йшла стежка, і ми легко знайшли рудник. Долина струмка була не широка, схили ж стрімкі і безлісі, навіть кущів нема. Вартові, очевидно, поступово винищили все на паливо. Долиною біг чималий струмок, вздовж нього лужки, але дуже потолочені худобою вартових, так що ночувати в сусідстві з ними нам не хотілось. На лужку під горою стояли три юрти, досить блаженські, в них з сім'ями жили вартові. Позаду юрт на нижній частині схилу видно вхід в рудник. Жердинами, приставленими до скелі, він загорожений, жердини арканом перехоплені, одна з одною зв'язані, так що пробратись всередину непомітно і швидко вдень не можна, а вночі собаки голос подадуть. Три великі собаки лежали коло юрт і, коли ми під'їхали, зустріли нас лютим гавканням.

Монголи, звичайно, були раді гостям. Живуть вони осторонь від караванних шляхів, нудьгують, ні з ким словом перекинутись, степові новини взнати. Інших юрт по сусідству нема. Ми спішилися, зайшли в юрту спитати, де поблизу можна переночувати, щоб була паша. Кажуть — поїдете трохи далі по Булгану, там друга долина праворуч буде, вода є і трава гарна. Засвітла доїхати встигнете. Нас, звичайно, спитали, звідки, куди і чого їдемо. Говоримо, із Зайсана в торгових справах в Улясутаї. Думали на Алтин-Голі заночувати, а виявилось, що тут всю траву спашено.

— Із Зайсана їдете! — вигукнув монгол, хазяїн юрти. Російського прикажчика Первухіна чи не знаєте часом?

— Знаю! — відповідаю йому, бо цей Первухін, що мене в Чугучаці змінив, раніше в Зайсані проживав.

— Так от Первухін, — каже хазяїн, — мені два роки тому в Улясутаї дуже поганий крам продав у російській крамниці. Я для своїх жінок цілу штуку кольорового ситцю в нього купив, добрі гроші віддав. А ситець ось який виявився.

Монгол скочив, порився в скриньці, що стояла біля стіни юрти, і підніс мені сувій жовтого ситцю з великими квітками.

— Ось, попробуй сам, увесь гнилий!

Я розгорнув сувій, взяв в обидві руки за край і розтягнув, так як випробовують тканину. Ситець її розірвався, гнилизна справжня.

— Куди ж ти, — кажу, — дивився, купуючи, не пробував сам, чи що?

— Пробував, як же! Прикажчик розгорнув мені кілька ліктів, вони були добротні. Я й повірив, що увесь ситець такий самий. А переміряв він всю штуку сам на моїх очах.

Ці фокуси мені були відомі. І мені з Москви часом прислали гнилий крам. Пришлють аршинів 10—15 хорошого ситцю для видимості зверху, а решта в штуці або брак з плямами і смугами, або просто гнилий. І доводилось гнилий обмінювати покупцям, а брак продавати дешево і в Москву відписувати скарги.

— Ти їдеш в Улясутай, — монгол каже, — побачиш там Первухіна, поміняй мені цей мотлох на добротний крам. А може в тебе з собою є крам, то обміняй тут.

— Ні, ми з собою ніякого краму не веземо, тільки пошту, — пояснюю йому.

— А чи скоро назад поїдете?

— Через місяць або два. Але, можливо, поїдемо не цією дорогою, а через Кобдо. Як же бути тоді з обміном?

— Ну, однаково, бери з собою, мені він ні до чого.

Довелося взяти ситець з тим, щоб в Чугучаці Первухіну ніс втерти ним, а монголу повернути при першій можливості добротний хоч би з своєї комори.

Розпитали ми вартових і про рудник, довідались, що він уже років 10—12 не працює, але раніше працював досить довго. А жила йде далеко в глибину гори і високо вгору по схилу. Там подекуди теж копано, але золота мало, а в глибину, кажуть, багато було. Вартові самі не працювали, вони щороку міняються: монгольський князь наряджає їх по черзі на рік. Раніше бували спроби крадіжки: забирались в рудник добувати потихеньку золото. Двох крадіїв вартові в перший же рік закриття рудника, коли ці спроби були, навіть застре-

лили і залишили в глибині нижньої штольні. З того часу сироби припинились.

Випили ми за розмовами чаю, вийшли сідати на коней. Я придивився, бачу, вгору по схилу навскоси від за-слону з жердин білувата жила тягнеться, то ширше, то вузче і подскуди ями в ній видно, а в одному місці досить високо навіть отвір чорніє і через нього, можливо, можна в глибину рудника пролізти.

Ми сіли і поїхали; скоро зустріли худобу вартових, яку з пасовища пастушок гнав,— три корови, десятків три овець і кіз, сам на старій конячині їде. Зразу видно, що бідняки в караулі служать. Виїхали з долини Алтин-Голу в долину Булгану і повернули вгору, на схід, проїхали трохи і побачили другу долину, з якої струмок витікає. Мабуть, в цій долині зручне місце для ночівлі, яке вартові вказали. Звернули в неї, вздовж струмка росла трава, але мало, пробираємось далі і бачимо, що долина в горах круто на захід повернула. «От це добре,— думаю собі,— вона нас назад ближче до рудника підведе». Проїхали нею з півверсти, поки вона знову в глибину гір не відвернула. Тут знайшлось місце для ночівлі гарне, трави досить, кущики для вогника є та й аргал трапляється. Розкинули намет, набрали палива, коней пустили пастись. Сонце вже заходить. Сидимо коло вогника і бачимо,— долиною зверху чвалає до нас хлопчина. Підійшов. Увесь обірваний, босий, худий, років десяти чи дванадцяти. Простяг руку і шепче: — Дайте поїсти, я три дні не їв.

— Сідай,— сказав Лобсин.— Погодуємо, скоро чай буде.

Він сів біля вогню. Ноги в нього в синяках і дряпинах, брудні. Голова гладенько обстрижена, дивиться лякливо.

— Ти чий хлопчина? — питаю.— Звідки і куди йдеш один?

Він мовчить: видно, боїться сказати, нас побоюється.

— Ти не бійся. Ми тебе не скривдимо, нагодуємо, відпочинеш і завтра підеш, куди тобі треба.

Чай поспів. Ми у вартових трохи молока купили і зварили справжній монгольський — з сіллю і молоком. Налили йому чашку — в нас запасна була — дали баурсаків. Він їв жадібно, чаєм запивав. Другу чашку по-

прохав, випив, потім тримає її в руці порожню і, видно, боїться попрохати ще.

Лобсин налив її та й каже:

— Більше не дам, після голодовки не можна відразу багато їсти, захворієш.

Він хитнув головою і питає:

— Чи не в наш монастир ви їдете?

— А як називається твій монастир, де стоїть?

— Залхачин-Суме називають, стоїть на великій річці Дзабхан-Гол. П'ятсот лам живуть там. І геген є, старий, ледве живий.

— Знаю я цей монастир, — сказав Лобсин. — Ми туди не їдемо, і нам він не по дорозі. Він за Алтаєм. То ти біля цього монастиря у батьків жив?

На це запитання хлопчик не відповів, а спитав:

— Чи далеко до річки Шара-Гол?

Лобсин розсміявся:

— Шара-Гол річок в Монголії сотень дві буде, якщо не більше. Яку з них ти шукаєш? Чи нема біля неї якої-небудь гори з назвою?

— Гори Баїн-Нуру близько стоять. На них велике обо є, а на річці п'ять дерев.

— Ну, гір Баїн-Нуру і обо великих в Монголії теж багато, і дерева на різних річках трапляються, — каже Лобсин.

Хлопчик, видимо, збентежився і схлипнув.

Помалу ми з нього витягли, що батько привіз його минулої осені в монастир і віддав у науку ламам, щоб він сам, коли підросте, ламою став. Їхали вони туди три дні через гори. У лам йому не сподобалось, погано годують, примушують півдня аргал збирати, а півдня вчити незрозумілі молитви, писати і завчати якісь знаки. Прийшла весна, стало тепло; він втік від лам і пішов через гори додому. Йшов уже чотири дні, на перший день мав з собою ще кусок м'яса і трохи дзамби (підсмажене ячмінне борошно, що заміняє хліб у монголів),

Очир.

и потім голодував, тільки воду пив, коли траплялась річка або джерело, і їв зелену траву. Юрти де-не-де бачив, пле обходив стороною, боявся, що затримають і відведуть назад в монастир.

— Адже він такий самий, як я, втікач! — сказав Лобсин. — І дуже мені його шкода.

— Що ж ми будемо з ним робити? — питаю. — Як знайти його батьків, якщо Шара-Голів, Баїн-Нуру багато, а імен батьків, які він назвав, теж багато у монголів?

Хлопчик уже міцно спав, забравшись в намет. Я послав йому пітник і вкрив ситцем, що дав вартовий для обміну.

— Завтра він побуде в нас, — кажу. — Поки ми пробиратимемось в рудник, він з собакою буде наш стан і коней стерегти, а там подивимось, поїдемо назад і якимось дізнаємось про батьків.

Ніч пройшла спокійно. Вранці хлопчик з нами поснідав, став довірливішим, розказав, що батьки в нього бідні, юрта погана, худоби мало, дітей кілька, старший син пасе їхню худобу, а батько служить пастухом у багатого сусіда, одержує молоко, іноді барана, живуть бідно, а все-таки краще, ніж в монастирі у лам. Звуть його Очир.

Залишивши його біля намету з дорученням стерегти намет і коней, ми полізли вгору правим схилом долини, досить стрімким і високим. Піднявшись на гребінь відрога Алтаю, що відділяв цю долину від долини Алтин-Голу, ми побачили внизу під собою трохи нижче по течії струмка, біля рудника, юрти вартових, а пройшовши по гребеню кроків сто на південь, натрапили на вихід самої жили — це були брили жовтуватого кварцу. Ми прилягли, щоб вартові не помітили нас на гребені, роздивились, що трохи нижче по схилу видно невеликий відвал породи, який уже заріс бур'янами, і чорніє отвір старої виробки. Через нього, мабуть, можна пробратись у виробки рудника, коли стемніє і вартові нас не побачать.

Повернулись до намету і пробули тут майже цілий день, варили обід, пасли коней вище по долині, щоб на ніч була їм трава ближче до стану; збирали аргал і куші. Надвечір приготували все, що треба було взяти з собою в рудник: кайло, зубило, молоток, дві свічки, мішок, віршовку, чорні халати, розмальовані за вказівкою

Лобсина. Розбираючи речі в сумках, я знайшов сувій добротного ситцю, аршинів з 12, який взяв з собою про всяк випадок для подарунку або щоб при потребі виміняти на барана. «От, до речі,— думаю,— можна буде потім залишити вартовому, що дав гнилий для обміну»; вирішив захопити його з собою в рудник. Перед заходом сонця напились чаю, потім пригнали коней до намету, прив'язали, посадили хлопчика біля намету коло багаття, звеліли йому підтримувати вогонь { дивитись за кіньми; прив'язали собаку, щоб він не побіг за нами. Хлопчик з ним уже познайомився, обіцяв приготувати чай годин через три.

Як тільки зайшло сонце, ми полізли знову на гору і на гребені відпочили, чекаючи, щоб стемніло і вартові не побачили, як ми спустимося до верхньої виробки. Спустились і пролізли в неї, відійшли з осторогою кілька кроків у глибину і запалили свічки. Верхня штольня по жилі виявилась неглибокою, всього кроків десять. Але до самого забою, в якому біліла жила кварцу піваршина товщиною, не можна було підійти — перед ним ішла прямо вниз шахточка на всю ширину штольні. На вірьовці опустили свічку до дна, виявилось сажнів з п'ять глибини. Зачепивши вірьовку за виступ каменя, ми спустились вниз, оглядаючи жилу по дорозі. Де-не-де в кварці блищало золото крупними зернами, але добувати їх навису було занадто важко.

Із дна цієї шахточки йшов штрек по жилі в глибину гори, не виходячи на поверхню, завдовжки кроків з тридцять. Пройшли по ньому до забою. Жила була тут уже майже з аршин. Подекуди в ній жовтіло золото, смужками з палець завширшки і гніздами з ніготь. Зубилом і кайлом наламали кварцу з золотом в різних місцях по жилі, намагаючись менше стукати. Набрали кілька жмень, скільки могли відбити з поверхні; золото йшло в глибину забою, але там воно вже було нам недоступне. Тому вирішили спускатись далі. На початку цього штрека круто вниз ішла похила шахточка, але на ній були вирубані східці; ми спустились обережно і попали в другий глухий штрек: сажнів 10 нижче першого. Він теж ішов по жилі в гліб гори кроків 30—35. В його забої ми знову наламали кілька жмень кварцу з золотом. Тут жила була в п'ять чвертей аршина і теж багата. І знову на початку штрека йшла похила шахточка вниз сажнів

на 10 нижче, а з неї в глиб гори штрек, де в забої ми ще пламали кварцу. Те саме повторилось ще два рази, аж поки ми не спустились в найнижчий штрек, з якого був уже вихід, загороджений жердинами, і який ми бачили від юрт вартових. Цей штрек уже був штольнею. Він ішов в глиб гори кроків на сто, а в забої жила була в два аршини і дуже багата. Набрали в ній трохи більше жмень, скільки можна було зубилом, по якому стукали, загорнувши його головку в ганчірку, щоб вартові не почувли. Біля цього забою сіли відпочити.

Я став розмірковувати, чому це всі штреки вище нижньої штольні — глухі, а з першого верхнього до верхньої штольні веде прямовисна шахточка. Мабуть, це було зроблено для повного нагляду за рудокопами, що добували золото. Вони могли виходити з рудника лише нижньою штольнею, біля отвору якої їх і оглядали і обшукували, щоб не виносили золота. З верхнього штрека не можна було вилізти прямовисною шахточкою без драбини. Ця шахточка і верхня штольня потрібні були для провітрювання рудника природною тягою зігрітого повітря вгору по похилих і по прямовисній шахточці, тоді як свіже надходило по нижній штольні. Прямовисна шахточка коло самого забою верхньої штольні перешкоджала підійти до нього, щоб потайки колупати золото.

Але й нам вилізти назад через прямовисну шахточку було неможливо: вірвовку, по якій ми спустилися, наверху не залишили, не збагнувши, що вона потрібна буде для зворотного шляху. І тепер доводилось виходити нижньою штольнею прямо до варті. Жердини, якими було закрито вихід, не становили перешкоди; вони були тільки притулені і перев'язані мотузкою, яку легко було розрізати і зробити собі прохід, відсунувши кілька жердин. А далі? Собаки біля юрт обов'язково почують нас і знімуть лемент.

Я виклав ці міркування Лобсину і сказав:

— Як нам бути? Невже лізти назад наверх.

Він розсміявся.

— А чорні розмальовані халати для чого ми взяли з собою? Щоб налякати вартових. Одягнемо їх, візьмемо в руки свічки, тільки обгорнемо їх папером, щоб не яскраво світили, і вийдемо, перекинувши всі жердини зразу, щоб був великий шум. Вартові, побачивши, що з

рудника виходять два мерці, перелякаються і ховаються в юрти.

Я ще не сказав про те, як були розмальовані чорні халати. На них білою фарбою були намальовані повні скелети людини, і вночі при слабкому світлі свічок люди, одягнені в ці халати, справді могли здатися скелетами, що йдуть. Лобсин замовив мені ці халати немовби для маскуваннн на святі Цам, а насправді мій кмітливий

Зацепивши віршовку за виступ каменя, ми спустилися вниз.

друг вже тоді придумав, як налякати забобонних монголів, щоб пробратися в заборонений рудник.

Розклали добутий золотоносний кварц у два мішки, в кожному фунтів по двадцять, прикріпили їх собі на спину, наділи халати і капюшони (на яких були намальовані черепи), пройшли штольнею до виходу і тут обгорнули свічки зеленим прозорим папером, який, виявляється, був у Лобсина. Він тепер сказав мені:

— Вийдемо із штольні трохи перегода після того, як перекинемо жердини, щоб вартові на гавкання собак і шум вискочили з юрт. А вийшовши, заспіваємо буддійську молитву «ом-мані-пад-ме-хум» і підемо прямо на юрти, тримаючи в одній руці свічку, в другій ти кайло, я молот, немовби ми повсталі рудокопи.

Змовившись так, ми підійшли до жердяного щита і, налігши вдвох, легко перекинули його назовні. Собаки вже гарчали, чуючи нас, а тут люто загавкали. В юртах залунали окрики — люди ще не спали, потім вартові вибігли. І тут ми поруч, як умовились, виступили з глибини штольні у вигляді скелетів, слабко осяяних зеленим світлом, протяжно завиваючи: «ом-мані-пад-ме-хум».

Що тут за метушня зчинилась коло юрт, трудно собі уявити. Вигуки жаху, вереск дітей, крики жінок і чоловіків: «Мертві рудокопи з гори виходять, тікайте скоріше!» І всі кинулись бігти. Бігли не лише дорослі й діти, а й собаки, корови, барани і кози, що ночували поблизу юрт. Всі помчали вниз по долині з вереском і криками, штовхаючи і перекидаючи один одного.

А ми, дійшовши до першої юрти, в якій були напередодні, поклили там на видному місці ситець, що я приніс з собою, в обмін на гнилий, взятий у вартового. Потім ми полізли вгору по схилу вздовж жили, причому свічки допомогли нам орієнтуватись. Трохи піднявшись, ми їх погасили, халати скинули і полізли вже в темряві, щоб вартові, якщо зупинились не так далеко для спостереження, не могли прослідкувати, куди ділись мерці.

Вилізли ми, не кваплячись, на гребінь відрогу і зупинились перепочити. З висоти видно було обидві долини; в долині Алтин-Голу, де стояли юрти, було темно й тихо, втікачі, мабуть, ще не повернулись. В долині, де був наш намет, виднівся вогник, і при світлі його можна було розглядіти намет, коней і хлопчину коло багаття. Там все було благополучно.

— Ну й налякав ти бідолашних вартових своєю вигадкою, Лобсин,— сказав я.— Мені просто совісно, адже люди, до смерті перелякані, ночуватимуть десь під відкритим небом, і худоба в них розбіжиться. Негаразд вийшло!

— Я не сподівався, що вони таку метушню влаштують і втечуть,— виправдувався мій калмик.— Я думав, що вглянуть лише вартові, побачать мерців, сховаються в юрти і почнуть там молитви читати. А ми повернули б від рудника вгору по долині і, відійшовши трохи, погасили б свічки, щоб в темряві лізти на гору. І вартові, вглянувши з юрт, побачили б, що мерці пішли вгору по річці і зникли. Я ж не винний, що вони так злякалися! Ну, переночують трохи нижче, худобу свою зберуть і завтра повернуться.

— І піде тепер по всій Монголії розповідь, що в золотому руднику на Алтин-Голі мертві рудокопи воскресли і ночами бродять, варту лякають! А князь викличе до себе вартових і почне допитувати з тортурами, в тюрму посадить або змінить.

— Зміні вони будуть тільки раді. Кому охота цілий рік в цьому глухому місці сидіти на варті. Адже плату від князя вони не одержують, сидять по наряду і байдують.

— А що подумають вони про ситець, який я поклав у юрті?

— Можливо, даремно залишив його. Вони подумують, що поклали його мерці і віддадуть в монастир ламам, побоятся залишити собі.

— Ну, попаде ситець неробам ламам, а не бідним аратам! — сказав я.

— Невже ти, Хомо, вважаєш усіх лам неробами? — здивувався Лобсин, очевидно скривджений моїм вигуком.

— А яку користь монгольському народові приносять лами? Бубонять цілими днями свої молитви, запалюють лампади і курильні свічки перед статуями Будди та інших богів. І так день у день все своє життя, прославляючи Будду і перебираючи свої чотки замість того, щоб виконувати якусь роботу, ну хоч би розводити городи при кумирнях, вчити аратів косити траву на зручних вогких місцях, в долинах вздовж річок і джерел! Адже скільки у вас кожного року гине худоби від безкорм'я взимку, від джуту¹.

— Звичайно, немало, а в інші роки дуже багато і завжди в найбідніших, в яких худоба підупала, — підтвердив Лобсин.

— І лами могли б вчити аратів косити сіно, зрошувати, де можливо, щоб трава росла буйніше, а для худоби будувати з хмизу, із землі загони, захисток від зимових холодів і хуртовини замість того, щоб розспівувати молитви з ранку до вечора, бубоніти «ом-мані-пад-ме-хум» в кумирнях і в своїх фанзах.

— Ну, дехто з них лікує бідних аратів, інші переписують богослужбові книги для нових кумирень.

¹ Джут — зимова ожеледь, що перешкоджає пастись худобі і коням.

— Від лікування лам, я вважаю, більше шкоди народові, ніж користі, навіть якщо рахувати лише прокорм і гроші, які вони від хворих дістають. І лікує мало хто, тільки ті, які цьому десь підучились, а більшість зайнята лише богослужінням. Ти зміркуй, адже третина чоловічого населення у монголів перебуває в ламському стані і живе цілком за рахунок праці інших двох третин! Навіщо набудували стільки монастирів і кумирень з десятками і сотнями лам? Яка користь народові від них?

— Розваги, свята народові з співами і виставами влаштовують! — захищався Лобсин.

— Саме так, свята і вистави всілякі, щоб привабити братів і видурити в них подаяння і пожертвування на обстановку кумирень, на прикрасу богів, на богослужбові книги і, головне, на себе, на свій прожиток. Адже ламам теж щодня їсти-пити треба, а самі вони нічого не виробляють.

Ця розмова виникла в нас якось несподівано, коли ми піднялись крутим схилом долини і сіли перепочити на гребені, з якого ледве видно було в сутінках ночі юрти вартових на дні однієї долини і вогник біля нашого намету на дні другої трохі ближче. Раніше мені якось не доводилось говорити з Лобсином так відверто і різко про буддизм і ламський стан, його існування за рахунок бідних монголів: я, звичайно, щадив його релігійні переконання.

Відпочивши на горі, спустились потихеньку до свого намету. В Очира чай був готовий, ми поїли і вклялись спати, стомлені після роботи в руднику і сходження в темряві на гору. Ніч пройшла спокійно. Вранці вирушили назад тією самою дорогою. Хлопчика посадили на одного з в'ючних коней поверх в'юка. Він почав звикати до нас і допомагав при збиранні палива. За 15 днів тією ж дорогою без особливих пригод ми повернулись в Чугучак.

По дорозі питали у всіх улусах про батьків хлопчика, але нічого не дізнались. Я вирішив залишити його в себе, як колись дав притулок Лобсинові.

В серпні ми знову спорядили великий караван і вирушили з Лобсином вести його. Очира взяли з собою на випадок, якщо знайдемо його батьків. І на цей раз добре торгували і повернулись з прибутком.

Кварц з золотом, добутий в старому руднику, ми потовкли, промили і добули з нього фунтів 4 золота. Взимку я знову з'їздив в Семипалатинськ з сировиною і продав це золото в банку, закупив новий товар і повернувся в Чугучак. З прикажчиком московських купців Первухіним в мене була різка розмова. Я показав йому гнилий ситець, взятий у вартового, і зажадав обміняти на добрий. Він, звичайно, відмовився, божився, що це не він продав гниль, що такого краму в нього не було і нема. Я здав ситець консулу і заявив йому про скарги на прикажчиків московських купців. Він обіцяв написати в Москву і пригрозив довести до відома міністерств торгівлі і промисловості і закордонних справ про це шахрайство.

СКАРБИ В РУЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО МІСТА КАРА-ХОДЖА

Навесні наступного року консул запросив мене в спільній справі та й каже:

— Хомо Капітоновичу, вам немов сподобались мандрівки з пригодами?

— Та може й так, Сергію Васильовичу. А звідки ви знаєте про пригоди?

— Авжеж, чутка, кажуть, йде по всьому світу. Про ваші подорожі з особливими завданнями в Чугучаці говорять, певно, дуже перебільшують. Навіть китайський амбань питав мене, чи правда, що ви в Алтайських горах заборонений золотий рудник відвідали.

— Але, Сергію Васильовичу, я ж в торгових справах подорожую, дізнаюсь, де краще збувати крам.

— Я так і сказав амбаню. А на золотому руднику ви теж в торгових справах були?

— Аякже! Вартові рудника мені скаржились, що прикажчик Первухін, який мене змінив у московських купців, продав їм гнилий крам. Пам'ятаєте, я вам про це доповідав і навіть гнилий ситець показував, який вартові віддали мені, щоб я обміняв його на добрий.

— Аякже, пам'ятаю. Я в Москву і в міністерство про це писав.

— Так от! І пригоди різні в подорожах, звичайно, трапляються. То вовки нападуть, то конокради заподіють шкоду, то верблюди захворіє,— без цього не буває.

— Так-так. Ви любите мандрувати і навіть з пригодами. І ось тепер добра нагода трапляється. Сюди приїхав один німецький учений, який розкопками різних старожитностей займається. Він хоче проїхати в Тур-

фан, розкопати руїни якогось стародавнього міста. Йому потрібний добрий перекладач і провідник, що допомагав би роботі.

— Як же я з ним розмовлятиму? Я по-німецьки не розумію.

— Він російську мову розуміє і сам сяк-так говорить по-російськи.

— А чи надовго їхати з ним? До половини серпня я мушу повернутися сюди, щоб споряджати свій караван.

— Ну, значить, три місяці часу у вас є. Він їде на 2—3 місяці.

— Він з доброї волі приїхав чи за чийсь дорученням?

— Посланий якоюсь німецькою академією. Має рекомендацію від нашого міністра закордонних справ, просять всіляко сприяти йому. Тому він і прийшов до мене.

— Він один чи з прислугою? Старий чи молодий?

— Середніх літ. З ним молода людина, ніби секретар. Цей по-російськи — ні слова, але по-китайськи говорить.

— Ну, що ж, я поїду, якщо домовимось. Я в Турфані не бував, цікаво подивитись, що він буде розкопувати! — сказав я і схаменувся, що натякнув на свої пригоди з розкопками.

Консул розсміявся. Він, мабуть, знав більше про мої справи, ніж сказав мені.

— Де ж мені шукати його? Як його звати? — питаю.

— Звуть його професор Шпанферкель. Чудне прізвище, тільки в німців такі бувають. По-російськи це значить — поросся-сисунець. Приходьте до мене після обіду, і ми підемо до нього. Він на заїжджому дворі зупинився, а зараз до амбана пішов познайомитись, дістати паспорт і розпорядження на відпуск коней по поштовому тракту в Урумчі.

Після обіду пішли ми з консулом до професора-сисунця. Знайшли його на заїжджому дворі в номері, тобто просто в одній з кімнат в глинобитній фанзі, що займала одну сторону великого подвір'я. Як і в усіх заїжджих дворах Китаю, в номері долівка, задню половину займає лежанка — кан. Двері прямо знадвору, поруч з ними вікно, білим папером заклеєне замість скла. Меблі — тільки простий стіл та дві табуретки. Стіни небілені, стеля з хмизу, вкритого зверху глиною. На кані ні-

мець розклав багаж — кілька чемоданів, саквож, ліжко складане розставлене, пуховою ковдрою вкрите. Сам він сидів коло стола, папери переглядав.

Консул мене відрекомендував. Німець говорить:

— Прошу вибачайт, пан консуль, приймайт вас такой перлога, де я тільки два табуретка маю. Прошу сісти!

Консул зайняв другий табурет, я присів на край кана.

— Душе примітив китайски отель! Я думаль, такий стари культур отеля лючше. Навіщо ця гора,— він показав на кан,— половина кімната займайт!

— Це кан, лежанка. Взимку її топлять і вона тепла, на ній китайці сплять як на ліжку,— сказав консул.

— На цій пиль? Шахливо!

— Далі гірше буде. Тут є вікно, а на станціях тракту в Урумчі кімнати без вікон.

— О, майн гот! Треба сидіть в темряві.

— Чи держати двері відчиненими!

— Шше лючше! І китайси стоять коло двер і дивитись, що ми роботайт ціли день.

— Вони дивляться і через паперове вікно. Висуне язик, намочить папір, зробить дірочку і дивиться одним оком в кімнату. Потім другий, третій, так весь папір продірявлять. Всі хочуть подивитись ян-гуйцзе, заморських чортів, як називають іноземців. Тому навіть краще без вікна. Замкнули свої двері і сидите спокійно.

— Але китайси починайт двер відкривайт. Ось мій двер, ключ чи забор зовсім нема!

— Ваш помічник вийде і попрохає їх не заважати. Скаже їм, що ви працюете або спите. Китайці ввічливий народ. А де ж ваш секретар?

— Другий кімнат поруч. Спить. Душе стомивсь розмовляйт амбань. Моя помічник знайт китайси нанкін діалект, південний, амбань знайт пекін діалект. Один одну похано розумійт, довго коворили.

— Вам потрібен другий перекладач, що знає пекінське наріччя, яким розмовляють манчжури. Наш амбань манжчур і в Урумчі генерал-губернатор теж манжчур. Ось я привів вам перекладача, пана Кукушкіна. Він знає і тюркську мову. В Турфані народ таранчі, тюрки, і вам доведеться мати справу з ними.

— Душше карашо! Шше треба кароший шоловік нам помогайт, обід готовляйт, чай варит, крамниця провізіон

купувайте, речі вартуйте. Душше прошу знаходить такий шоловік.

— Хомо Капітоновичу!—звернувся консул до мене,— чи не погодиться ваш підручний і компаньйон Лобсин теж поїхати? Він людина надійна, і вам з ним легше буде, ніж одному, з іноземцями.

— Зі мною він поїде куди завгодно! Він теж любить подорожі з пригодами, як ви зволили назвати їх.

— А як його викликати з гір сюди? Треба скоро, професор через два-три дні хотів би виїхати.

— Він кожного місяця в цей час приїжджає до мене по крам. Я чекаю на нього сьогодні або завтра.

— Ну й чудово. Тепер будемо говорити про платню та інші умови. Професор хоче найняти два китайських вози до Турфана і поїде змінними кіньми по станціях, так що вам брати своїх верхових не треба.

Ми порозумілись з професором. Платню я собі й Лобсину зажадав невелику, але на харчах наймача. Це німцеві спочатку не сподобалось: він хотів, щоб ми харчувались своїм коштом. Але консул пояснив йому, що ми будемо купувати провізію і для професора з секретарем і готуватимемо для них їжу, так що простіше й вигідніше мати спільне харчування. Нарешті, німець погодився, але з умовою, що чай і цукор у нас буде свій. Він, мабуть, боявся, що ми будемо пити багато солодкого чаю на шкоду його запасам. Я поступився, ми з Лобсином звикли до плиткового чаю по-монгольськи з сіллю й молоком, без цукру.

Умова була складена на три місяці з дня виїзду, щоб ми могли повернутися в Чугучак до початку серпня для спорядження свого каравану.

Вечері до мене приїхав Лобсин і охоче погодився взяти участь в експедиції. Але йому треба було спочатку відвезти свій крам в улус, і я послав з ним свого приймака Очира, щоб він жив у сім'ї Лобсина, аж поки не повернусь я, а не жив сам у місті без нагляду. Через чотири дні Лобсин мав виїхати на станцію тракту, найближчу до його улусу, і чекати там проїзду експедиції, щоб їхати з нами.

Я супроводив професора при його прощальному візиті до амбаня і показав, що вмю розмовляти пекінським наріччям і обізнаний з китайським етикетом. Амбань і професор були вдоволені. Для експедиції я на-

йняв два вози, один легкий для професора і секретаря, другий великий для багажу і нас двох. В призначений для виїзду день вози були рано подані в заїжджий двір, я вклав багаж. Консул прийшов проваджати німців; вони дуже дякували йому за допомогу і висловили надію, що будуть мною вдоволені.

Годині о десятій ранку ми виїхали і на ніч зупинились на станції Сари-Хулсин в чорних вітряних горбах, знайомих мені з першої подорожі за золотом. Ця станція стоїть біля самого східного кінця хребта Барлик, де цей кряж, дуже знизившись, обривається стрімчаками до долини ріки Куп, яка відділяє його від чорних горбів.

Лобсин вже чекав нас на станції, привіз цілу торбинку баурсаків. Німцям відвели кімнату на станції, без вікна, як завбачив консул. Мені вперше довелось показати своє кулінарне мистецтво, зварити суп з м'яса, взятого в Чугучаці, підсмажити картоплю на сковороді. В німців був дорожній посуд — тарілки, ложки, ножі і виделки. Вони вечеряли в кімнаті на маленькому столі, а ми — надворі.

До чаю я подав професорові на тарілці свіжих баурсаків.

— Це шшо за маленьки ковбас?— спитав він.

Я пояснив, що їх роблять з крутого тіста і смажать в баранячому салі і що це кращий сорт хліба в дорозі. Але їм баурсаки не сподобались.

— Снов баран! — обурювався професор.— Суп с баран, шаркой баран і хліб бурсак теш баран. Ви б шше компот с баран подавайт!

— В Китаї і Монголії майже єдине м'ясо — це баранина,— пояснюю йому.— Яловичину дуже рідко можна знайти, і завжди буде підозра, що це м'ясо хворої чи навіть здохлої тварини.

— А свиной м'ясо покупайт мошно? Свин, каварят, у китайса багато!

— В південному Китаї свинини, як я чув, багато, а тут нема. Монголи свиней не розводять, їм нічим їх годувати: степової паші свині не їдять, а помиїв у монгольському господарстві не буває. Тут худоба — вівці, і вам, професоре, доведеться звикати до баранини. А свіжі баурсаки до чаю — добрий хліб, і ми матимемо їх не часто.

— Забирайт ваш бурсак,— розсердився німець.— Ми ще маєм добрий німецький печиво, домашні гебек!

Я думав пригостити професора нашим чайним печивом, а дістав догану. Ну, що ж, нам з Лобсином більше залишиться. А німця пригощу при нагоді ослятиною або верблюжатиною як яловичиною.

Після чаю була ще сутичка за ліжку. Німці не захотіли розкладати свої дорожні матраци прямо на кані і зажадали, щоб ми дістали з багажу їхні складані ліжка. Нам довелося в темряві перерити все в багажному возі, витягати ліжка, нести їх у фанзу і розкладати при тьмяному світлі свічки на кані. Ми обидва ніколи не бачили таких ліжок і не відразу зміркували, як їх розкладати. Вони були сталені і обидва різної конструкції. Професор сердився, коли ми втикали ніжки не туди, куди треба, а його вказівки по-німецьки, коли він не знаходив російського терміну для ремінця, пряжки або гайки, мало допомагали. Секретар, який міг би допомогти нам показом, куняв коло стола.

Нарешті, ми розставили ліжка, поклали матраци і подушки, побажали спокійної ночі і самі пішли ночувати в багажний віз.

Вранці я розбудив учених ще на світанку. Поки вони одягались, ми вже напились чаю, а поки вони пили своє кофе із згущеним молоком і домашнім гебек, ми розібрали ліжка і вклали у вози весь багаж. Годині о шостій ранку виїхали.

Треба сказати, що хоч ми міняли коней на кожній станції, проте їхали не швидко, лише 7—8 верст за годину. На рівних ділянках їхали підтюпцем, але на всіх підйомах, навіть невеликих, ходюю. В легкий віз було запряжено двоє коней, в багажний — троє. Візники сиділи на голоблях позаду крупу корінника, бо козел в китайських возах нема. На підйомах вони зіскакували і йшли пішки.

Тракт з Чугучака в Шихо повертає від станції Сари-Хулсин вгору по широкій долині ріки Куп, що відділяє Барлик, який залишається праворуч, від хребта Джаїр, знайомого нам з першої подорожі. Це долина степова, подекуди зайнята горбами. Де-не-де видно було юрти киргизів та їхні зимівлі в гирлах бокових долин. В степу паслось досить багато худоби, що відгодувалась на молодій весняній траві від зимового посту.

На станції Толу замінили коней і поїхали далі тією ж долиною. Барлик простягався, як і досі, праворуч, але піднявся вище, являючи собою пасмо плоских вершин і висилаючи в долину короткі відрогі. В бокових долинах його південного схилу, захищених від холодних вітрів, за словами Лобсина, ростуть дикі яблуні з невеликими, але смачними яблуками. Ліворуч до дороги обривались стрімкі схили Джаїру, а в долинах подекуди видно було гаї тянь-шаньської голубої ялини. Насіння її, мабуть, було занесене північними вітрами з Барлику, де ця ялина утворює цілі ліси. Далі ж на схід в Джаїрі, а також в Майлі, що становить продовження Джаїру на захід від тракту, ялини вже немає, так пояснив мені Лобсин.

Незабаром долина Куп стала нерівною, горбастою, і дорога повернула до станції Ямату, розташованої серед горбів Джаїру.

На станції Ямату вирішили обідати. Варити суп довго, і я порадив їм задовольнитись бараниною, підсмаженою невеличкими кусочками на сковороді, та чаєм.

— Снов баран! — пробуркотів професор. — Люцше откривайт банка консерв.

— Треба використати м'ясо, взяте в Чугучаці, — кажу йому, — до вечора воно може зіпсуватись і пропаде.

Це вплинуло. Я присмачив баранину головкою цибулі і залив парюю яєць, які знайшлись в наглядача станції. Німці поїли з апетитом, ми не відставали від них.

Від Ямату тракт повертає на південь і перетинає гори, які в цьому місці значно нижчі.

Тракт спочатку йде по досить вузькій долині струмка Ямату. Ліворуч обриваються червоні скелі Джаїру, на яких високо, вгорі видно ялини, гайками і окремо; праворуч зеленіють травою схили хребта Майлі.

За низьким перевалом тракт підходить до станції Кульденен, а потім йде невеликими підйомами і спусками серед невисоких і плоских гір до станції Оту, розташованої у великій улоговині, оточеній такими ж горами. За цією станцією дорога виходить з улоговини і між низькими горами і горбами спускається до станції Сарджак, розташованої вже біля південної окраїни гір. Сонце вже сідало, і професор вирішив ночувати тут. За

день ми проїхали п'ять станцій досить нерівною долиною Куп і через широкий хребет.

Кімнати для проїжджаючих на станції, звичайно, були без вікон. Хиткий стіл взяли у наглядача, а стільці замінили своїми чемоданами. На кані розставили ліжка, з якими ми впорались вже швидше. На вечерю пощастило купити в наглядача м'ясо кулана, тобто дикого осла. В широких степах і солончаках великої западини, яка відділяє Джаїр-Майлі від Східного Тянь-Шаню, водяться стада не тільки антилоп дзеренів, що трапляються і в Джаїрі, а й куланів. У величезних заростях очерету в гаях вздовж ріки Куйтун, що тече з Тянь-Шаню і, повернувши на захід, зрошує частину цієї западини і впадає в озеро Ебі-Нур, водиться багато кабанів і трапляється навіть тигр.

Через це наглядач і візники станції Сарджак, розташованої на краю цієї западини, мали рушниці і у вільний час полювали на антилоп і куланів. Але професорові я, звичайно, не сказав, що суп і жарке їхньої вечері виготовлені з м'яса кулана. Подаючи казанок з супом, я сказав, що пощастило купити яловичину. Професор уважно роздивився ребра з м'ясом, що були в супі, покуштував м'ясо і сказав:

— Душше карашо, що ви варили не баран. Це видно молодий коров, кістки не товсті.

Поїли і хвалили, а ми з Лобсином, вечеряючи надворі, насилу стримувались від сміху. Але тільки-но ми, напившись чаю, зібрались влаштуватись на ночівлю в нашому возі, як відчинились двері і пролунав голос секретаря:

— Оге, Кукушка, Хома, шнель, шнель!

Я прибіг в кімнату і застав таку сцену. Професор стояв біля свого ліжка з свічкою в лівій руці, а тремтячою правою показував на стіну, яку перетинала широка тріщина. Вздовж тріщини спускались вниз одна за одною дві великі фаланги.

— Хома, це який гидкий паразит? Я читаль, Туркестан живе каракурт, смертельни кусак!

— Ні, професоре, це фаланга, павук.

— Він теж кусайт? Вісім ніг, як у павук! Гидкий,

— Кусає і боляче, якщо його придавити і зачепити. Рука пухне, сильний жар буде.

— Донерветтер! Шше один бігайт,— скрикнув професор, показуючи на другу стіну, по якій з-під очере-

тяної стелі вискочила і швидко побігла фаланга середня завбільшки.

— Це шахливо! Тут спайт не мошна. Вночі ці павук покусайт нас. Виймайт наша намет, розбивайт надворі, пошалста!

В багажі на нашому возі, справді, був великий тюк з наметом, який експедиція взяла з собою. Довелось нам перевернути весь багаж, витягти і розв'язати тюк і ставити намет незнайомого нам фасону. Професор тримав свічку, на щастя, було тихо і вогонь не тушило. Секретар показав нам, як ставити стояки, натягувати полотнища, вкривати брезентом долівку, де забивати кілочки. Навет мав форму будиночка з низенькими прямовисними боковими стінками і високим дахом; до переднього стояка прикріплювався маленький столик. Всередині помістились обидва ліжка вздовж бокових стін і між ними залишився ще прохід з аршин завширшки.

Загалом провозились ми з півгодини, поки не влаштували вченим намет і не вклали у возі решту багажу, на якому спали самі. Німці, мабуть, спали погано, по-перше, з незвички в наметі і, по-друге, тому, що на дворі станції не було тихо. Під повіткою жували соломку і форкали коні, в селищі гавкали собаки, іноді чулись голоси. І коли ми за звичкою прокинулись на світанку, в наметі вже розмовляли:

Виглянувши з воза, я побачив на півдні пишну картину. На горизонті тягнувся Східний Тянь-Шань довгою темною стіною, що була розрізана глибокими ущелинами і увінчана рядом великих зубців, немов величезна пилка. Ці зубці зверху до низу були вкриті снігом, що червонів у промінні сонця, яке вже сходило. Я вперше бачив такий високий сніговий хребет на всьому його протязі і з такої віддалі і милувався ним разом з Лобсином, який, проте, не раз бачив і інші снігові хребти, але не такі високі й довгі.

Німці, вийшовши з намету, побачили, що ми стоїмо на возі і дивимося на південь, і звернули на це увагу.

— Це який великий гора? — спитав професор.

— Це північне пасмо Східного Тянь-Шаню. Воно називається Ірен-Хабірга, а також Боро-Хоро, — відповів я.

— Турфан місто там, за цим гір?

— Ні ми поїдемо вздовж цих гір, поки вони не кінчатся.

Секретар приніс з намету карту і великий бінокль, потім витяг з фанзи стіл, вони розгорнули карту і по черзі дивились в бінокль і на карту, жваво розмовляючи. Від консула я також одержав карту, на якій було видно весь наш шлях і назви всіх станцій, щоб я міг називати їх професорові.

Я перелічив йому всі назви вчорашніх станцій, а він стежив по своїй карті і хитав головою, промовляючи: іст, іст, ріхтіх.

В цей день ми проїхали шість станцій, бо дорога була рівна, вона перетинала цю широку западину Джунгарії. Місцевість була одноманітна, часто траплялись солончаки, які подекуди не просохли після зими і були досить грязькі. По сірій і голій поверхні їх були розкидані плоскі горбики, що поросли зеленіючими кущиками різних солелюбних рослин. Солончаки замінялись плоскими підвищеннями сухого степу з полином або жмутами чию.

Хоча ми весь час наближались до Тянь-Шаню, але його вже з восьми годин ранку було видно гірше, ніж рано-вранці; навколо білих зубців почали згущатись хмари, які після полудня зовсім закрили їх, повиснувши кучерявою пеленою над темною стіною хребта. На останній вже можна було розрізнити хвойні ліси, що переривалися світлими і темними гребенями скель.

Сонце вже заходило, коли ми піднялись на підніжжя Тянь-Шаню, і на ніч зупинились в пригороді міста Шихо, або Кур-кара-усу, на великому заїжджому дворі. Тут тракт з Чугучака зімкнувся з великим трактом Бей-лу, що йде вздовж підніжжя Тянь-Шаню з Урумчі в Кульджу і через те значно жвавіший, ніж перший, де ми коли-не-коли зустрічали легкові і вантажні вози з крамом і людьми.

Заїжджий двір був просторіший і кращий, ніж на тому тракті. В кімнаті, відведеній панам, було вікно, стіл і крісла; в стінах не видно було тріщин, де могли б ховатись фаланги, і вчені зважились спати в кімнаті. Надворі їм було б неспокійно: крім нас, були й інші проїжджі; розмови, різні вигуки порушували тишу до півночі.

Вечерю довелось готувати знову з баранини, але до чаю я дістав свіжі китайські парові булочки. На вигляд вони не дуже апетитні — в тонкій скоринці кольору тіста, бо їх печуть не в гарячій пічці, а варять парою; тісто їх круте.

— Це який хліб, основ бурсак? — спитав професор, розрізавши і обнюхавши булочку.

— Це китайський хліб, — пояснив я, — мо-мо називається, він бараном не тхне, бо вариться на парі, а не смажиться в салі, як баурсак. Я гадаю, що він сподобається вам. У вас є масло або мед, щоб помастити це мо-мо?

Мед у німців був ще в запасі, вони покуштували і були задоволені.

— Це мо-мо покупайт кошни день! — надійшла ухвала.

Вранці виявилось, що в секретаря під подушкою переночував великий жовтий скорпіон.

— Шше один гидкий паразит! — вигукнув професор, побачивши його. — Це теш отрутна кусак?

— Шось подібне до фаланги! — утішив я його.

— Шахлива це країна! Не розумійт, як китайси шивуть. Моше і отрутна хадюк в їх будинки водиться?

— Ні, гадюки в будинках не живуть, а фаланги і скорпіони водяться, — пояснив я і хотів було докинути, що бувають ще отруйні багатоніжки, але роздумав заздалегідь засмучувати професора. При вивченні руїн в Турфані він сам з ними познайомиться.

А втім, секретар показав себе не таким боягузом. Він дістав у багажі скляну баночку і з моєю допомогою посадив в неї скорпіона на обурення професора, який щось спитав у нього по-німецьки, а потім випалив:

— Молодий шоловік башайт увозит додому цю комах, дружина показайт, якої бивайт небезпечни експедиціон!

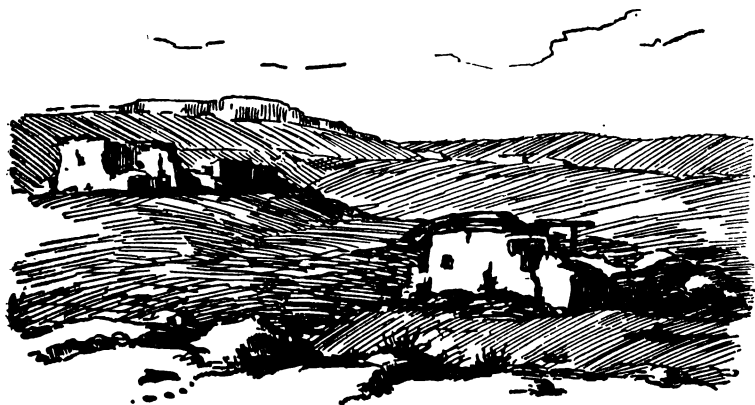
Цього дня ми їхали трактом Бей-лу на схід. Чергувались китайські селища, поля з зеленими сходами хлібів та інші, на яких копали або орали селяни в широких солом'яних брилях, оголені до пояса і босі.

Дорога перетинала арики, по яких струмувала вода, виведена з гірських річок для зрошення полів. Та більше місця займали пустирі з степом, невеликими гаями, заростями чию або чагарників. Праворуч простяглись

пасма передгір'їв, а за ними стіна Тянь-Шаню. Рано-вранці над нею ненадовго показалися снігові шпилі, які згодом сховалися в хмарах.

Зустрічались часто легкі вози з пасажирами, вантажні з товарами, невеликі каравани верблюдів, ослики, нав'ючені в'язками хмизу, мішками, корзинами з вугіллям, вершники на конях та осликах.

В селищах ми бачили китайнок, які шкутильгали на своїх спотворених ніжках, напівголих і голих дітей, що грались в пилюці, стариків, що грілись на сонці.

Часто траплялись руїни, що лишилися після дунганського повстання.

Ввечері нам довелося зупинитись в невеликому селищі на березі великої ріки Манас, бо ми не потрапили в місто на другому березі цієї річки. Велика й бистра ріка ця тече з висот Тянь-Шаню, і перебрести через неї навесні і влітку можна тільки рано-вранці. Вдень багато прибуває води від танення льодовиків і снігів, а за ніч талої води меншає і проїхати можна, проте не завжди — тільки в суху погоду. На заїжджому дворі були юрби проїжджих, що чекали ранку, і професорові на силу вдалося випросити брудну і темну кімнату. На дворі ніде було поставити намет, бо багато стояло возів, та й було б тут занадто неспокійно.

Я пішов шукати харчів на вечерю і біля єдиної крамниці побачив натовп покупців; продавали м'ясо верблюда, який нібито зламав собі ногу на броді через

ріку, і тому його закололи. М'ясо було свіже, але не жирне — навесні верблюди худі після зимової роботи. Проте іншого не було, і я купив, зварив суп і підсмажив м'ясо кусками, подав його за баранину, бо запах не дозволяв видати його за яловичину. Кісток, звичайно, я не подав — вони могли виявити мій обман.

Професор був уже невдоволений поганою кімнатою і, покуштувавши м'ясо, пробурмотів:

— Снов баран, душе старий, сухи як тріска!

Все-таки вони поїли його; та коли я потім приніс чайник, професор сказав сердито:

— Моя секретар каварив сусідні китайса, яка вечеряв і скажайт — ця м'ясо не баран, а камель, руски мова верблюом називайт. Купець вас обманивайт, або ви мене обманивайт. Друхий рас секретар ходить с вами покупайт м'ясо.

— Ніякого іншого м'яса не було, — заперечив я, — і якби я не купив його, ви б не вечеряли.

— Чому ми не їхать далі, за ріка велика місто; каварят, баран покупайт мошно було!

Довелось вдруге пояснити, що ріка ввечері не дозволила доїхати до міста.

Боячись фаланг і скорпіонів, появою яких погрожували тріщини в стінах кімнати, вчені лягли спати, не роздягаючись, на руки натягли рукавички, а голови замотали рушниками. Спали, очевидно, погано, бо тількино розвиднилось — вони вже встали і зажадали чаю.

Ще до схід сонця ми виїхали далі. Всі проїжджі, що ночували в цьому дворі, теж поспішали, і кілька возів поїхали один за одним. Ріка текла тут кількома широкими рукавами, що були розділені голими гальковими островами. Це дало змогу перебрести її, бо навіть в рукавах течія була бистра і вода доходила майже до кузова возів.

Ми проїхали благополучно, якщо не зважати на те, що бризками води, які здіймались біля коліс, підмочило матраци і черевики професора та секретаря. На броді ми зустріли цілий ряд возів і караван верблюдів, що ночували в місті. Гортанні крики возіїв, що підганяли своїх тварин, стоячи на голоблях, шум води, скрегіт коліс по гальці, рев верблюдів, які не люблять глибокого броду і інколи навіть лягають на дно, коли вода омиває їхнє черево, — все це дуже пожвавлювало пере-

праву протягом півгодини, за яку ми переїхали через всі рукави ріки.

В місті віз професора, що їхав спереду, зупинився коло м'ясної крамниці, і секретар гукнув мене. Вивішені біля крамниці баранячі туші, певно, сподобались професорові, він звелів купити м'яса, щоб гарантувати собі обід і вечерю хоча б з ненависної баранини.

Цього дня ми їхали далі по Бей-лу. Тракт ішов тепер на південний схід, а надвечір повернув навіть на південь — в розрив гір. Ліворуч поблизу залишилась самотня гірка з красивими будівлями буддійського монастиря, що притулились на її схилах.

Вже присмерком ми приїхали в Урумчі і зупинились в північному передмісті. Заїжджий двір був гарний. Відвели чисту кімнату з вікном, столом і кріслами; кан був накритий матами, стіни побілені і без тріщин, і наші німці були вдоволені. В м'ясній крамниці знайшлась навіть яловичина, хоча й пісна на вигляд; секретар звелів купити її на два дні для них (в Урумчі передбачалась зупинка), а баранину, куплену в Манасі, віддав нам. Купили ми також парові булочки мо-мо і коробку з китайським печивом, яке на вигляд сподобалось секретареві, але потім було забраковане професором. За чаєм він обнюхав його, покуштував кілька штук різного фасону, поморщився і сказав:

— Це гебек майт запах баран і гидки гешмак (смак)!

Секретар теж покуштував і щось сказав по-німецьки, мабуть, не погоджуючись з оцінкою професора. Але останній віддав коробку мені, сказавши:

— Забирайт це гидки гебек і більше не покупайт нам!

Ми з Лобсином не ремствували і смачно з'їли печиво замість своїх уже досить черствих баурсаків. Слід сказати, що в китайське печиво кладуть цукор з цукрової тростини, погано очищений, який надає всім сортам однакового своєрідного смаку; до нього приєднується ще запах кунжуткової олії, на якій печуть це печиво.

В Урумчі професор мав відвідати генерал-губернатора цієї великої провінції на заході Китаю, щоб дістати дозвіл на розкопки в Турфані. Російського консула в місті в той час не було, і побачення довелось нам організувати самим. Вранці Лобсин, одягнувшись у новий халат і взявши в хазяїна заїжджого двору китай-

ський чорний капелюх і верхового коня, повіз в яминь візитні карточки професора і секретаря, заготовлені в Чугучаці. Це були смужки червоного паперу, довжиною в четверть і шириною в півчетверті, на яких чорною тушшю були написані ієрогліфами прізвища в китайській вимові. Прізвище Шпанферкель було зображене п'ятьма ієрогліфами, які читались Ши-пан-фа-ель-кей. Секретар Венцель перетворився у Ве-ні-са-ель, а я в Гу-гі-ши-ки. Разом з карточками були послані і паспорти, одержані в Чугучаці.

Любсин повернувся годин через дві разом з китайським чиновником невисокого рангу, що приїхав на ішаку й привіз паспорти і запросив нас прибути о третій годині дня. Він пояснив, що амбань встає рано і звичайно приймає відвідувачів о восьмій годині ранку, але для ян-жень (заморських людей) приїжджих робить виняток і приймає після обіду. Він обідає опівдні і потім відпочиває дві години.

Чиновник по секрету повідомив, що за люб'язний прийом треба відплатити підношенням і сказав, що амбаня цікавлять годинники бу-бу-бу (будильники), револьвери (кишенькова рушниця, шість раз стріляй) і біноклі (чорна труба далеко дивитися). Він поцікавився, чи є в нас такі речі. Таким чином, умови аудієнції були наперед застережені.

У професора було два біноклі, і один він міг віддати, досить старий револьвер Лefоше теж міг віддати. Та невеликого будильника йому шкода було віддавати. Я переконав його, що ми завжди прокидаємось рано і будемо будити їх, коли скажуть, а подарувати годинник необхідно, щоб дістати дозвіл на розкопки.

З чемоданів витягли парадний мундир професора з орденом; секретар одягнувся в фрак, а я як перекладач одягнув новий халат і взяв у хазяїна парадний капелюх. Лобсин залишився в своїй монгольській одежі, бо мав супроводити нас лише до двору яминя і назад.

Для професора взяли його легкий віз, а ми поїхали верхи. Лобсин попереду, а я позаду воза. Подарунки були вкладені в красиву коробку з-під німецького печива з великою картинкою на кришці, що зображала огрядну німкеню в бальному декольте з букетом в руках. Професор вважав, що ця картинка дуже сподобається амбаню.

На воротах міської стіни перевірили наші паспорти і взяли невеликий збір «на мощення вулиць», встановлений амбанем для всіх проїжджих. Головна вулиця справді дуже потребувала цього. Ями, наповнені грязюкою чи каламутною водою, чергувались з буграми. Ми їхали дуже повільно, пробираючись через натовп, що сновигав туди і сюди або стояв коло крамниць і біля лотків вуличних торговців. З одних крамниць доносився стукіт молотків, скрегіт терпугів, з других — скрегіт жорен, що мололи зерно, з третіх тхнуло часником, кунжутною олією, пригорілим салом. Крики рознощиків, торговців, покупців, зустрічних візників і вершників не змовкали. На щастя, наш проїзд не збуджував цікавості — іноземців у глибині воза не видно було натовпові, а ми двоє скидались на монголів і не привертали до себе уваги.

З головної вулиці звернули в бічну, яка вела в яминь, що стояв біля міської стіни, подалі від вуличного шуму. Яминь був обгороджений низькою стіною з широкими ворітьми, власне розривом, спереду якого на невеликій відстані тяглася стінка, на ній змальований був фантастичний дракон, як скрізь біля в'їзду в китайський яминь. Об'їхавши цю стінку, ми попали в перший двір, де спішилися на запрошення солдатів, що вийшли з своїх фанз, які стояли з обох боків. Лобсин залишився тут при возі і конях, а ми троє пішли далі. У другому дворі нас зустрів чиновник, який вранці приїжджав до нас, і повів у третій двір, в глибині якого стояв будинок амбаня. Будинок був у звичайному китайському стилі — одноповерховий, з черепичним дахом, краї якого були трохи загнуті вгору. Великі квадратні вікна були заклеєні папером. До вхідних дверей вело кілька східців, на яких нас зустріли ще два чиновники, вищі рангом, коли зважати на колір і сорт кульок на їх капелюхах. Вони провели нас у великий приймальний зал, майже пустий, видно було тільки кілька крисел і маленьких квадратних столиків біля них.

Ми зупинились недалеко від дверей і завели розмову з одним із чиновників, поки другий пішов доповісти амбаню про наш приїзд. Трохи згодом з дверей в глибині залу вийшов амбань, людина середніх років, досить огрядний, в халаті фіолетового шовку і чорній куртці, на грудях жовтим шовком був вишитий фантастичний

тигр. Червона кулька на його капелюсі свідчила про високий чин. Його супроводило кілька мандаринів різного рангу і з десятків слуг.

Ми підійшли ближче і вклонились, амбань відповів легким кивком голови і рукою показав нам на крісла, а сам сів у парадне крісло трохи віддалік. На двох кріслах по обидва боки його сіли чиновники з синіми кульками. Слуги зараз же подали всім чай в невеликих фарфорових чашках без ручок, накритих блюдцем з вирізом, через який можна було пити, не піднімаючи блюдця. Чашки поставили кожному на столик біля його крісла і тут же для нас на маленьких блюдечках цукор крихітними кусочками. Китайці пили чай без цукру.

Після двох-трьох ковтків, зроблених для пристойності за китайським етикетом, почалась розмова. Амбань спитав, відкіля ми приїхали і чого. Він говорив пекінським наріччям, але запитання відразу ж повторював один з чиновників на нанкінському, так що секретар професора розумів усе і відповідав; тому в моїй участі потреби не було.

Трохи згодом я розумів запитання амбаня, але погано розбирав відповіді секретаря, бо нанкінським наріччям частина звуків вимовляється інакше.

Амбань питав про завдання експедиції і розкопок, говорив, що в руїнах міста біля Турфана на стінах намальовано багато буддійських божеств, трапляються також черепки посуду і речі ще стародавніші. Він сказав, що дозволяє перемалювати картини, але копати можна не глибше однієї четверті. За виконанням цього буде стежити повітовий начальник Турфана.

Потім розпитували про подорож через Росію, про Німеччину, її імператора і двір (досить наївно), про Чугучак і дорогу в Урумчі. Час від часу амбань сьорбав чай, і ми робили, як і він; користуючись цими перервами, професор щось говорив секретареві стиха.

Потім слуги подали всім кальяни — невеликі металеві коробки з довгою трубкою, яку брали в рот, а слуга запалював тютюн в другій короткій трубці, зануреній нижнім кінцем у воду, що наповнювала коробку. Таким чином тютюновий дим проходив через воду. Професор курих сигари, але для пристойності йому теж довелось зробити три затяжки, поки не згоріла маленька порція тютюну, покладена в люльку. Секретар взагалі

не кури́в і після першої з'я́жки так закашля́вся, що викликав усмі́шку амба́ня, який похита́в голово́ю.

Я звик до калья́ну і кури́в з задоволе́нням. Амба́нь заявив, що тютю́н найкращи́й, привезе́ний з Ланьчжо́у в Ганьсу́.

Коробку з подарунка́ми чи́новник, що зустрів нас у друго́му дво́рі, взяв там же і відні́с до амба́ня.

Покури́вши, амба́нь встав і, висловлюю́чи подяку за підноше́ння, спита́в з усмі́шкою, чи всі жі́нки в Німеччи́ні такі огрядні́, як намальова́но на коробці́, і чи завжди́ ходять напівро́здягнені. Що відпові́в секретар, я не зрозумі́в, але амба́нь розсмі́явся і, скла́вши кулаки́, підні́с вгору́ великі́ пальці́, чим кита́йці виявляю́ть вели́ке задоволе́ння. Після́ цього́ він покло́ном відпусти́в нас і пішо́в з свої́м почто́м в глиби́ну залу́. Ми розкла́нялись і вийшли́ в супрово́ді одно́го з чи́новникі́в до третьо́го дво́ру, де той, прощаю́чись, побажа́в нам шасли́вої доро́ги.

Ра́нком на друго́й де́нь той сами́й чи́новник приві́з нам подарунки-вiдповiдь — тушу́ барани́ни, побачивши́ яку, профе́сор поморщи́вся, кілька́ коробо́к кита́йсько́го печива́ і невеличку́ голово́ку цукру́ — все це́ як прові́зiю на доро́гу. Він спита́в, чи нема́ в нас туалетно́го мила́ і стеари́нових свічо́к — для дру́жини амба́ня. Професоро́ві довелось́ видати́ з доро́жньо́го запаса́ пачку́ свічо́к і брусо́к мила́. Одержавши́ це, чи́новник за́просив се́кретаря́ пої́хати з ним в я́минь і одержати́ загото́влений дозві́л на розко́пки в Турфа́ні. Секретар і Лобси́н пої́хали з чи́новником, і́ через го́дину Лобси́н поверну́вся з паспо́ртами і дозво́лом.

Професоро́ відда́в передню́ частину́ барана́ хазяї́ну заї́жджо́го дво́ру, а задню́ залиши́в в запас на доро́гу разом з печиво́м і цукро́м. Німе́цько́го гебе́ка в них уже́ не було́, і він прими́рився з думко́ю, що доведе́ться їсти кита́йське печиво́.

Цей де́нь пішо́в на пере́говори з кита́йськи́ми возі́ями про переї́зд в Турфа́н, куди́ можна́ було́ прої́хати за три́ дні́ на довгих, то́бто не міняю́чи коней́ на станці́ях. Ми найня́ли дво́е дужи́х коней́ для легко́го воза́ і́ три му́ли для вантажно́го. Секретар з моєю́ допо́могою́ купи́в чоти́ри кита́йські́ лопати́, два кайла́, обгортково́го па́перу і вати́ для заго́ртуванн́я дрі́бних речей́, добу́тих при розко́пках, та харчі́в на доро́гу. Професоро́

звелів також купити пляшку китайської горілки, дуже міцної, але погано очищеної, з запахом сивушної олії.

Дорога в Турфан іде на південний захід глибоким зниженням у Східному Тянь-Шані, в північній частині якого розташоване Урумчі. Поминувши жваві вулиці міста і його південного передмістя, приміські сади й городи, ми виїхали в степ і незабаром піднялись на плоский перевал через низькі пасма Дуншань. Направо від нашої дороги йшли в далечінь на захід пасма Тянь-Шаню, підносячись дедалі вище. Там були долини рік Каш, Текес і Хайду-Гол та плато Юлдус, населені кочовиками. Ліворуч височіли скелясті відроги гірської групи Богдо-Ула, найвищої в цій частині Тянь-Шаню на схід від Урумчі. Дві вічноснігові вершини цієї групи часом показувалися з-за відрогів і хмар.

З перевалу дорога спустилась в довгу й широку западину з озерами Сайопу і Айдинкуль, облямованими заростями очерету.

Цією западиною ми їхали до заходу сонця. Богдо-Улу весь час видно було ліворуч, і її снігові вершини вабили до себе подорожніх, що знемагали від спеки. Поза заростями дно западини було пустинею, вкритою щебенем і галькою.

Ночували на станції Ту-Дун, де воду дають чудові джерела. Кімната тут була брудна й темна, так що професор визнав за краще спати на своєму возі. Спати йому дуже заважали комарі, вони пробирались через щілини, а секретар у фанзі виспався добре.

Другого дня дорога йшла поблизу озера Айдинкуль по солончаках і заростях, наближаючись до хребта Джаргес, який стрімко обривається до западини озера, облямовуючи його з півдня. Незабаром показалаась зелень великого оазиса Даванчин біля підніжжя хребта, і я гадав, що його зрошують річки, які стікають з гір. Але виявилось, що вода виходить численними джерелами з dna западини, утворюючи кілька річок, які перед підніжжям хребта Джаргес зливаються в цілий потік, що проривається через цей хребет дикою непрохідною ущелиною.

Від станції Даванчин дорога піднялась на перевал через хребет, а потім довго йшла мальовничими ущелинами його південного схилу до станції Хукулу. Далі ми їхали то між різнобарвними жовтими і червоними

голими горбами, то ділянками чорної шебеневої пустині і пізно ввечері дістались до станції Куурга.

Останній день був гнітючий. Довго їхали голою пустинею без всякої рослинності, спускаючись дедалі нижче і наближаючись до широкої западини південного підніжжя Тянь-Шаню, що лежить нижче рівня океану. Сонце пекло нестерпно. Тільки після полудня почались кольорові горби, яри і, нарешті, пасмо невисоких гір Ямшинтаг, через яке ми їхали долиною з садами і городами таранчів. Показались незнайомі нам дерева — тутові, горіхові, пірамідальні тополі, туя і виноградники; все свідчило про дуже теплий клімат. Зупинились на заїжджому дворі в передмісті китайського Турфана.

Слід сказати, що Турфан складається з двох міст: китайського, де живуть амбань, манчжурські солдати і китайські торговці та ремісники, і мусульманського, де живуть таранчі, тобто тюрки, які становлять корінне населення Східного Туркестану, і їхній князь. Обидва міста віддалені одне від одного на 2—3 версти і оточені садами, виноградниками, городами і полями, які зрошуються ариками з річок, що утворюються з численних джерел в долинах, які проривають Ямшинтаг.

За дорученням професора я розпитував хазяїна заїжджого двору та інших китайців про руїни стародавніх міст. Ми довідались, що верст за 15 на захід від мусульманського Турфана є руїни великого міста Яр-Хото, за 5 верст на південь від китайського Турфана — старий Турфан, теж в руїнах, а на сході біля підніжжя того ж пасма гір Ямшинтаг в кількох місцях є руїни Кара-Ходжі, Ідикут-Шарі, Астана, Муртука та ін. Ми довідались також, що ці руїни дуже потерпіли під час останнього мусульманського повстання, бо таранчі знищили зображення буддійських божеств — статуї і фрески, а штукатурку храмів вони віддавна використовують для удобрення своїх полів, в ґрунті яких мало вапна.

Ці відомості дуже засмутили професора, який із старих книг знав про багатства стародавніх міст у цій місцевості, ще ніким не вивчених, і тому сподівався на багату здобич старожитностей. Але оглянути руїни все-таки треба було, а розкопки могли виявити багато

з того, що уціліло від розкрадання. Тому треба було дістати дозвіл місцевого китайського амбана, якого не можна було обійти, хоча дозвіл генерал-губернатора вже був.

Візит відбувся так само, як і в Урумчі, але обстановка була простіша. Амбань був старий манчжур і нанкінським наріччям не володів. Тому роль перекладача довелось виконувати мені. Амбань заявив, що найближчі до міста руїни в старому Турфані і Яр-Хото зовсім знищені мусульманами, і радив оглянути руїни Кара-Ходжі і сусідні, що краще збереглися.

А втім, пізніше ми дізнались, що всі руїни були приблизно в однаковому стані і що амбань просто хотів здихатись нашої експедиції. Він боявся, що іноземці та їхні роботи привернуть до себе увагу китайців Турфана, які збиратимуться натовпами і біля житла янгуйце, і на місці розкопок; доведеться посилати солдатів для охорони від занадто допитливих глядачів, можуть статись конфлікти і т. ін. А в Кара-Ходжі, куди він впроваджував нас, живуть виключно таранчі, які буддійськими старожитностями не цікавляться і турбувати іноземців не будуть.

Амбань дуже наполягав на нашому переїзді в Кара-Ходжу і дозволив розкопки лише в цій місцевості. Професору довелось поступитись, і ми наступного дня вирушили в Кара-Ходжу.

Дорога йшла спочатку Турфанським оазисом, а потім кам'янистою пустинею з дуже бідною і дрібною рослинністю вздовж підніжжя пасма Булуектаг, що тяглося суцільною стіною, яка круто обривалась на південь і була немов гофрована дрібними вибоїнами. Біля південного підніжжя Булуектагу починалась гола пустиня, тільки вздовж струмків, що витікали з поперечних ущелин пасма, тяглися будинки і сади невеликих селищ.

З однієї з ущелин цього пасма витікала річка Кара-Ходжа, яку ми шукали.

В селі Кара-Ходжа ми зупинились у мусульманина на заїжджому дворі; цей двір відрізнявся від звичайних китайських рядом тополь, що затіняли фанзи і нависли від палючого проміння сонця. Оскільки експедиція збиралась прожити тут місяць або два, треба було знайти для неї квартиру спокійнішу, ніж заїжджий

двір. Ми з Лобсином пішли шукати, але в усьому селі не знайшли нічого путящого. Жоден з поселенців не мав таких двох кімнат, які міг би звільнити для приїжджих. Довелось піти в сусіднє село Астана на другому березі річки Кара-Ходжа. Там місцевий старшина мав велику садибу і погодився відвести окрему фанзу з двома кімнатами для експедиції.

Тут фанзи відрізнялись від китайських тим, що в них не було кана, який заміняло невелике підвищення гли-

Частина стіни з фресками лихого божества.

нобитної долівки. На ньому таранчі розкладають на ніч килими або тонкі ватні матрацики своїх постель. Вікна були заклеєні папером. Для професора роздобули стіл і дві табуретки, а для упорядкування добуваних старожитностей — кілька дощок і жердин; з них Лобсин змайстрував полицки. Складані ліжка німці поставили на підвищенні, і в кімнаті залишилось так мало місця, що чемодани і ящики експедиції довелось поставити в першій кімнаті, де ми з Лобсином розклали свої постелі на підвищенні; ніяких меблів тут не було.

Влаштувавшись, ми пішли оглядати руїни Ідикут-Шарі за дві версти на південь від селища Астана. Це стародавнє місто було оточене стіною в 7—8 сажнів висоти і займало площу довжиною коло версти і шириною в три четверті версти. На висоті 5 сажнів на внутрішній стороні стіни містились гнізда, в які колись були встав-

лені балки висячої галереї. На зовнішній стороні подекуди були камери в сажень глибини і півсажня ширини, мабуть для розміщення зовнішньої варті. Будівлі міста в середині стін були дуже зруйновані і великі площі займали оброблені поля з проведеними до них ариками. Де-не-де траплялись купи уламків і стіни окремих будинків, серед них і двоповерхових, що мали ряд кімнат із склепистими стелями, судячи з їх решток. На стінах подекуди залишалась ще штукатурка і сліди фресок.

До північної стіни міста зсередини тулився цілий ряд фанз, а в південно-західній частині міста ми побачили масивну двоповерхову квадратну будівлю, заввишки понад 6 сажнів, яка ніби краще збереглася, але, звичайно, без даху. Коли ми підійшли ближче, виявилось, що площа другого поверху менша, ніж першого, і він розміщений уступом назад. Отвори, які віддалік здавались вікнами, були просто глибокими нішами, в яких уціліла частина штукатурки і рештки статуй буддійських божеств. Але з жодного боку не було входу всередину будівлі, і спадало на думку, що ця будівля — суцільна маса сирого цегли, споруджена ради цих ніш для статуй богів.

Професор пояснив нам, що в Індії, де багато буддійських храмів, такі споруди називаються «ступа», хоча всередині деяких з них міститься велика статуя Будди.

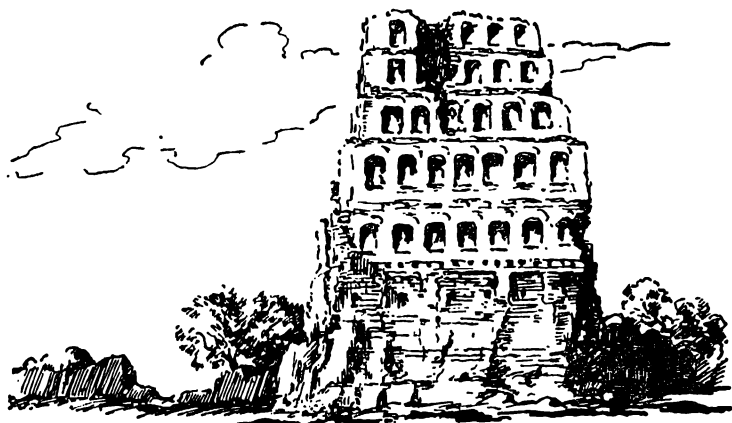
За міськими стінами, із східної сторони, ми побачили дещо краще збережені споруди; глянувши на них, Лобсин вигукнув: «Це субургани, такі самі, як в наших монастирях!»

Я переклав професорові ці слова, і той сказав, що індійська ступа те саме, що й субурган у монголів, і це або надмогильний пам'ятник або споруда для установаження статуй божеств і яких-небудь реліквій.

Ці субургани складались з квадратної основи в шість футів заввишки і плоского купола такої ж висоти. Ми налічили їх більше двадцяти. Деякі з них були зруйновані, і виявилось, що всередині їх є кругла камера з склепінням і рештками штукатурки, колись, мабуть, вкритої фресками.

Огляд руїн показав професорові, що багато праці заберуть розкопки і далеко менше зарисовки і фотографування решток статуй і фресок на стінах і в нішах.

Я забув сказати, що експедиція привезла з собою велику фотографічну камеру і сухі фотопластинки, вже винайдені на той час. Перед тим в Семипалатинську я вже чув про фотографію і навіть знімався у приїжджого фотографа. Але той сам готував фотопластинки в темній кімнаті перед зніманням, поливаючи скляну пластинку желатиною з світлочутливими солями. В подорожі такий спосіб, звичайно, не можна було застосовувати.

Стіна з нішами, в яких ще видно залишки статуй буддійських божеств.

На другий день почалась наша робота по вивченню руїн Ідикут-Шарі. Хоч ми не наймались розкопувати землю, але професор умовив нас на це, посилаючись на те, що таранчі, найняті для розкопок, будуть затаювати монети і всі цінні знахідки, і тому довіряти їм не можна. Нам він запропонував окрему платню за цю роботу для початку, щоб побачити, що трапляється в руїнах, і потім вже наймати таранців для розкопок, але під нашим постійним наглядом. Ми погодились, бо й нам було цікаво дізнатись, які скарби є в стародавніх містах.

Отже, озброївшись кайлами й лопатами, ми пішли до руїн разом з професором і в одній з будівель, від якої збереглися лише стіни, почали копати землю в кімнатах. Спочатку прибрали уламки склепіння, що обвалилось на долівку великими купами глини, осколками

цегли і всякого сміття. Потім почали розкопувати долівку тонкими в півчетверті шарами по всій площі кімнати. Долівка була дуже тверда, і довелося працювати кайлом. У верхньому шарі знайшли кілька черепків фарфорового посуду, а глибше — нічого. Але в смітті, викиданому з кімнати, знайшли кілька дуже позеленілих мідних монет, черепки глиняного і фарфорового посуду, статуетку Будди з випаленої глини і клаптики паперу з китайськими ієрогліфами.

В одній з будівель, від якої збереглися лише стіни, почали копати ґрунт.

Ця робота показала, що треба ретельно розкопувати сміття, яке вкриває долівку кімнат і дає різні знахідки, тоді як долівку ще треба перевіряти, чи не насипана вона, пізніша, і тільки тоді вже копати її.

Першим днем робіт професор був задоволений і доручив нам розкопувати кімнати всіх будівель одну за одною, а сам з секретарем почав докладний огляд і опис руїн. Вони найняли ще таранчу, який носив важкий фотоапарат і мольберт для зарисовування фресок фарбами. Зарисовки робив сам професор, а секретар фотографував, обмірював будівлі та кімнати, складав план міста. Він заходив разів два на день до нас, забирав все те, що ми відкопали, і записував, у якій кімнаті що було знайдено.

Хоч і був ще тільки кінець травня, а спека стояла дуже велика. Широка западина біля південного під-

ніжжя Тянь-Шаню, в якій стоять міста Турфан і Люкчун,— справжнє пекло протягом теплого півріччя. Тянь-Шань захищає її від північних холодних вітрів, а низькі пасма гір Ямшинтаг, Булуектаг і Туектаг, що облямовують западину з півночі, самі нагріваються мов печі, і вночі від них віє жаром. На півдні підноситься хребет Чолтаг, як кажуть таранчі, зовсім голий, а з сходу западину замикають піщані гори Кумтаг, цілком складені з сипучого піску, який ще більше розпикається сонцем і вночі віддає цю спеку западині. Вона являє собою майже пустиню, крім оазисів, які тягнуться смужками вздовж річок, що живляться підземними водами Тянь-Шаню. Серед западини прямо на південь від нашого місцеперебування синіло велике озеро з гірко-солонною водою, оточене широкою білою смугою солі, що віддалік здавалась смугою снігу, який вабив до себе подорожнього, що знемагав від спеки¹.

Тому після першого дня роботи в руїнах, коли всі ми дуже стомились, було вирішено запровадити такий порядок: вставати на світанку, з сходом сонця йти на роботу і о десятій годині ранку, коли сонце починає вже дуже припікати, повертатись додому, обідати, відпочивати годин до чотирьох і потім працювати до заходу. Присмерком вечеряти і спати до світанку.

В недільні дні я й Лобсин відпочивали, професор і секретар працювали вдома, переглядали, описували і вкладали речі, добуті при розкопках; секретар креслив плани міста і будівель, зняті за тиждень, а професор підправляв фарбами свої зарисовки фресок і переписував начисто свої спостереження.

Слід зазначити, що роботи в них було не так багато. Статуї божеств були здебільшого розбиті, без голів і часто без всієї верхньої половини тулуба, а іноді й без ніг. Штукатурки, на якій колись були намальовані фрески, в багатьох кімнатах і нішах не було, вона відвалилась або покришилась від часу чи була оббита таран-

¹ Ця западина коло південного підніжжя Тянь-Шаню, за пізнішими даними російських мандрівників, найнижча на всьому материку Азії і лежить на 30—100 метрів нижче рівня океану. Експедиція Роборовського і Козлова 1893—1895 років влаштувала в Люкчуні метеорологічну станцію, яка майже два роки вела спостереження. Зрозуміло, що в такій западині в теплу пору дуже жарко.— *Прим. автора.*

чами на удобрення полів. Таранчі розтягли також багато цегли з руїн як готовий матеріал для своїх будиноків. Через це уцілілі фрески були лише обривками; повні траплялись дуже рідко.

В одній з будівель, що найкраще збереглася, професор знайшов на уцілілій частині склепіння зображення птаха Гаруде у вигляді людини з крилами, з пташиними ногами з кігтями і з стрілами в руках, а під ним фігуру жінки, що падає вниз головою. В другій будівлі частина фрески зображала лихого генія Махакала індійської культури з чотирма руками і свинячою мордою, що сидить на трупах своїх переможених ворогів. Частини фресок зображали квіти, різні візерунки, голови птахів, фрагменти людей в убранні, мабуть, оздобленому дорогоцінним камінням, а також Бодисатву, що сидить у квітці лотоса.

Фреска, знайдена в руїнах Кара-Ходжа.

Професор сказав нам, що всі ці зображення мають багато спільного з мистецтвом індійського буддизму і, очевидно, виконані майстрами-індусами.

Наші розкопки дали монети мідні, срібні, рідко золоті, черепки глиняного і фарфорового посуду, гудзики, маленькі глиняні, зрідка бронзові статуетки божеств і клаптики списаного паперу з китайськими, уйгурськими і санскритськими письменами. Написи подекуди збереглися і в нішах на штукатурці, на підніжжях статуй, і секретар акуратно копіював їх літера в літеру.

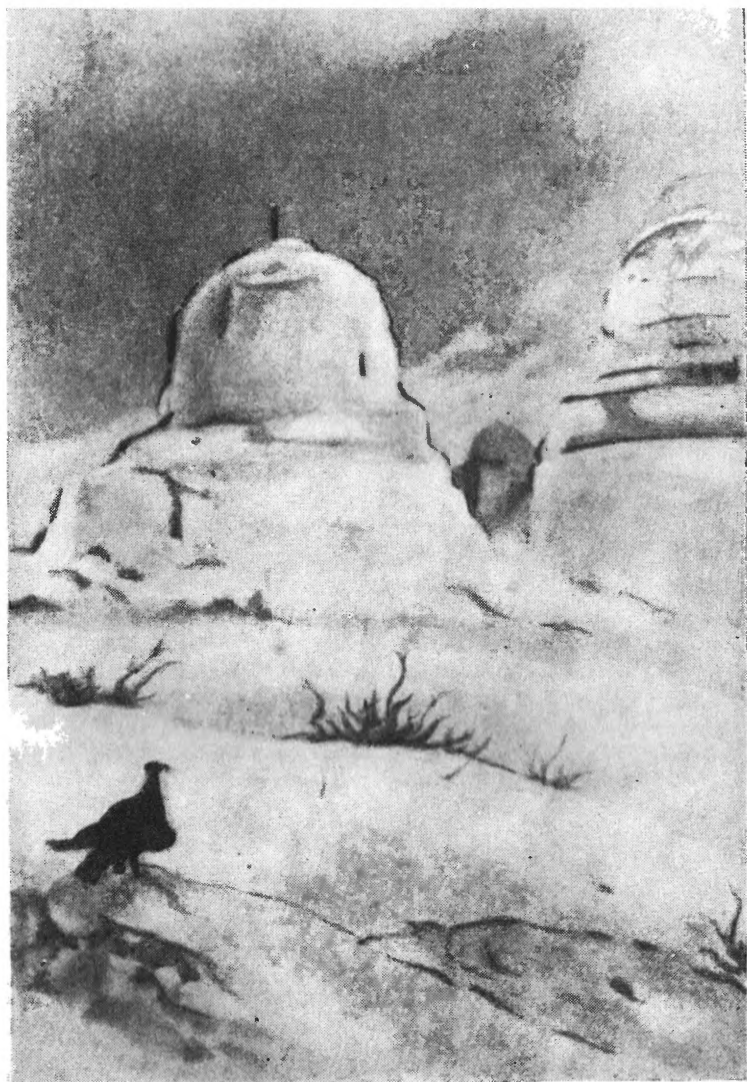
Сміття в будівлях нам доводилось, викинувши цеглу та її уламки, перебирати руками, а дрібне просювати через сито, щоб не загубити якусь маленьку річ. Через це розкопки йшли повільно, і кожна кімната, залежно від площі і кількості навалу, потребувала від двох до чотирьох чи навіть п'яти днів роботи.

Одного разу з нами трапилась досить неприємна пригода. Ми працювали в будівлі, коло якої протікав невеликий арик для зрошення поля, що займало частину міста. На полі вже доспівала пшениця. Викидаючи сміття через стіну, ми загатили арик і не помітили цього.

Раптом нас оточило п'ятеро таранців з серпами в руках і обвинуватили в затопленні поля, яке вони прийшли жати. Вони назвали нас злодіями, які шукають скарби, зариті в місті. Ми виправдувались, говорили, що ми робітники експедиції, яка має дозвіл турфанського амбана на розкопки. Але таранчі не повірили нам, примусили спочатку прибрати сміття, що загачувало арик, а потім повели нас до старшини, але не селища Астана, де була наша квартира, а села Кара-Ходжа. Тут до двору старшини зібрався натовп таранців, які, почувши про спіймання злодіїв, вимагали, щоб нас відправили під вартою до люкчунського вана, як начальника всієї округи. Перспектива прогулятися в Люкчун, що був віддалений на 40 верст, в саме пекло пустинною дорогою була досить таки неприємна, тим більше, що час був пізній, і ми збиралися йти додому відпочивати.

Старшина, на щастя, виявився згідливим. Довідавшись, що ми живемо в селі Астана, він відправив нас до старшини цього села, який знав про роботи і бачив всіх нас, відвідуючи нашу квартиру. В нього справа швидко з'ясувалась. Виявилось, що поля в руїнах Ідикут-Шарі належать частково жителям селища Кара-Ходжа, які ще нічого не знали про експедицію — трапилось це на початку наших розкопок. Старшина, звичайно, відпустив нас додому.

Під час перебування в селищі Астана я довідався в розмові з таранчами, що вони дуже оригінальним способом дістають воду для зрошення полів у сухому і жаркому кліматі западини, де дощі випадають дуже рідко і, коли не поливати, ні хліба, ні овочі, ні сади рости не будуть. Таранчі проводять довгі галереї, які починаються канавами в тому місці, де хочуть обробити поля і сади, потім, поступово заглиблюючись, стають підземними, тобто штольнями, і, просуваючись далі на північ з невеликим нахилом, щоб вода текла, нарешті досягають в товщі пухких наносів, що складають ґрунт западини, водоносного шару; з нього вода по штольні і канаві надходить на поля. Ці штольні називають кяризами, довжина їх досягає 2—3 верст та й більше. Щоб провести їх, на це треба вкласти багато праці, а тому їх споруджують цілим селищем. Проводять кяризи з допомогою найпростіших шахт, які викопують на певній відстані одна від одної на глибину майбутньої штольні, а потім з кожної

Це стародавнє місто займало площу в три квадратні версти.

шахти риють штольні в обидві сторони назустріч таким же штольням сусідніх шахт. Ліс для кріплення шахт і штолень тут дорогий і через це використовують його мало, і кязиси майже на всьому протязі нічим не кріплені. Тож в них нерідко трапляються обвали, кязиси потребують нагляду і частого ремонту, та зате дають змогу збільшити посівну площу, зрошуючи пустиню.

В цій западині, кажуть таранчі, дощі випадають так рідко, що у них склалась приказка: «у нас дощ буває один раз за десять років». Вони вважають навіть, що дощ приносить шкоду, бо після дощу на винограді і хлібах з'являється пліснява, що зменшує врожай. Та ще шкідливіші гарячі вітри, які в липні і серпні дмуть з півдня з пустинних гір Чолтаг і Куруктаг. А навесні і восени урагани приносять багато піску. Зважаючи на ці розповіді, можна подумати, що піщані гори Кумтаг, які замикають западину із сходу, створені цими вітрами.

Ми самі спостерігали ще одне явище, яке характеризує цю западину,— це тумани з пилу, які бували кілька раз у червні і липні. При повному затишші повітря сповнюється найдрібнішою курявою, такою густою, що навіть близьких гір Булуектаг, верст за дві-три від нас, не було видно, а сонце світило так тьмяно, що можна було дивитись на нього, не мружачи очей. Ця курява вбирала так багато сонячного тепла, що в курні дні замість звичайної спеки почувалась прохолода.

Загалом же клімат цієї западини всім нам не сподобався: вночі ми погано спали через духоту, а денному відпочинку заважали незліченні мухи. В секретаря все тіло вкрилось висипом і дуже свербіло. Професор запевняв, що навіть в Африці, де він вів розкопки в долині ріки Нілу біля пірамід Єгипту, не було такої спеки. Він називав западину: «страшно пекельни яма».

Але в нього та секретаря була цікава й спокійна робота, а ми з Лобсином займались розкопуванням сміття і особливо просіюванням його, від чого піднімалась в'їдлива вапняна пилюка. Це нам скоро надокучило, тим більше, що траплялись ті самі предмети, які втратили інтерес новизни.

Тому, коли наприкінці липня наблизився строк закінчення нашого договору, я заявив професорові, що нам час кінчати роботу, щоб повернутися в Чугучак для спорядження каравану. Він відповів, що розкопки

для нього настільки цікаві, що він хоче пробути тут до вересня чи навіть жовтня. Він умовляв нас залишитись, обіцяючи збільшити винагороду. Але нам було б надто невідгідно відмовитись від торгового каравану заради тяжкої роботи на розкопках, і ми не погодились. Професор наполягав, навіть погрожував, що поскаржиться люкчунському князю і турфанському амбаню, що ми залишаємо його до закінчення робіт без перекладача, незважаючи на договір. Мені довелось нагадати йому, що договір ми склали на певний термін, який на днях кінчається, що ми виконали більше, ніж було домовлено, бо весь час займались розкопками, замінюючи робітників, що зовсім не входило в наші обов'язки. Кінець кінцем я заявив, що в день закінчення договору ми поїдемо звідси прямо додому і цим зробимо велику поступку йому, бо в цей день нас за договором експедиція мала довести назад в Чугучак. Тоді він поступився, але попросив знайти йому двох робітників і показати їм, як ми ведемо розкопки.

Це було не важко. Таранчі були вільні від польових робіт. Перший урожай на полях (пшениця) був уже зібраний, а другий (кунжут, гаолян) ще не вистиг. Я знайшов двох таранчів, і ми за два дні вивчили їх, як вести розкопки. Але оскільки професор не був упевнений, що вони здаватимуть йому все знайдене, особливо монети і металеві речі, йому довелось для нагляду приставити до них секретаря. Він помстився нам тим, що при розрахунку видав лише платню за весь час, згідно з договором, і прибавку за розкопки, але не оплатив нам проїзду назад в Чугучак, посилаючись на те, що в договорі про це нічого не було сказано окремо. Але ми були раді розстатися з німцями, з важкою роботою і з жарким кліматом западини. На одержані гроші ми купили пару добрих коней з сідлами і поїхали порожнем, роблячи щодня в середньому по 50 верст, ночуючи на заїжджих дворах, щоб діставати гарний корм для коней і не турбуватись вночі пасти їх та про свою їжу. Через це ми їхали трохи довше, ніж з німцями на змінних конях, але 20 серпня були вже дома, а на початку вересня вирушили з своїм караваном в Монголію.

Повернулись ми лише в другій половині листопада і довідались, що професор прибув наприкінці жовтня в Чугучак і привіз п'ять возів з скарбами, добутими в руй-

нах. З таким вантажем він їхав, звичайно, на довгих, а не на змінних конях, і досить повільно. Консулові він поскаржився на нас і заявив, що ми його покинули і взагалі погано обслуговували. А втім, я побував у консула відразу ж після приїзду в Чугучак і розказав про все, так що той був обізнаний і примусив професора заплатити гроші за проїзд назад в Чугучак своїм коштом.

Ця наша третя подорож дала нам обом мало заробітку, та зате ми побачили нові цікаві місця, познайомились з таранчами та їх життям і дізнались, що можна знайти в руїнах стародавніх міст. Це пригодилося нам згодом: я навчився знімати плани будинків ззовні і всередині і вести розкопки ґрунту тонкими шарами з ретельним переглядом всього добутого з кожного шару, унаковувати його і реєструвати.

СКАРБИ В МІСТІ НЕЧИСТИХ ДУХІВ

Взимку знову довелось побувати в Семипалатинську з сировиною і за крамом, а також в особливій справі. Прикажчик московських купців Первухін був дуже невдоволений з моєї конкуренції, бо я пропонував кращий крам, який сам вибирав, і продавав його дешевше, ніж він. Він змушений був торгувати тим крамом, який йому прислали з Москви, і продавати за цінами, які йому визначали, та ще з надбавкою на свою користь. Тому він сповістив своїх московських хазяїнів, що в Чугучаці якийсь Кукушкін, не маючи звання і прав купця, торгує з монголами, збиває московські ціни і шкодить російській торгівлі.

Московські купці на підставі його листа просили консула звернути увагу на цю «недозволену конкуренцію» і заборонити Кукушкіну самостійно торгувати в Монголії.

Консул запросив мене, показав цю заяву і порадив дістати в Семипалатинську тимчасове посвідчення і права купця хоч би другої гільдії. Тоді він зможе відповісти в Москву, що Кукушкін — купець, а не самозванець і має право торгувати з монголами. Він же видав мені відзив про користь моєї торгівлі і мою доброзвичайність, що мало допомогти мені дістати права тимчасового купця.

В Семипалатинську я все зробив і повернувся з правами купця, а Лобсина, який для захисту від зазіхань монгольського князя на його майно вже прийняв російське підданство, я заявив своїм компаньйоном.

Навесні цього року Лобсин якось приїхав до мене та й каже:

— Минулого літа ми з німцями їздили в Турфан, працювали як землекопи в руїнах, а чи багато дістали? Адже все, що ми викопали з землі, німці забрали.

— Це тому, що вони знали про ці руїни, знали, що коло Турфана є стародавні міста, в яких різні скарби збереглися. Це було їх відкриття, а нас вони найняли для цієї роботи,— відповів я.

— А чи знаєш ти, Хомо, що руїни дуже старого міста зовсім недалеко від Чугучака стоять. Там, мабуть, теж різні скарби залишились.

— Невже? Звідки ти довідався?

— Я взяв усіх калмиків і киргизів при нагоді розпитував, чи нема в наших горах яких-небудь руїн. І мені не одна людина, а кілька і кожен окремо розказували, що вони такі руїни знають.

— Де ж вони, далеко чи близько?

— Трохи далі старих рудників Чий-Чу, де ми три роки тому золото викопали. Уркашар-хребет пам'ятаєш?

— Аякже, добре пам'ятаю.

— З Уркашару велика річка Дям у південну сторону тече і в озері Айрик-Нур кінчається. Так от, не доїжджаючи до цього озера на схід від річки, руїни великого міста стоять. В пониззях річки є великі гаї і гарні пасовища. З калмицьких зимівель руїни видно— різні башти, стіни, вулиці, значно більші, ніж в Турфані.

— І ніхто в цьому місті не живе?

— Ні, в самому місті ні води, ні трави, ніякої зелені нема. Місце зовсім голе, пісок сипучий, солончак. Вовки і дзерени водяться, а калмикам там робити нічого.

— Чи давно це місто зруйноване?

— З незапам'ятних часів, кажуть. Ніхто не знає, коли там люди жили і які люди. А місто велике, версти три впоперек, може п'ять верст вздовж річки Дям і руїни до чорних гір Хараарат доходять. Ці гори— теж пусте місце: ні води, ні трави немає і ніхто в них не живе. А за чорними горами справжня пустиня Гобі, Сирхин-Гобі називається. Вона майже до Семистаю простяглася, до того хребта, який ми з долини Кобу бачили, коли на Алтин-Гол на заборонений рудник їздили.

— Це ти все розпитав, а сам поблизу не бував?

— В Сирхин-Гобі бував і Хараарат віддалік бачив. Тільки міста не міг бачити, його Хараарат заслонив.

— Що ж, я бачу ти підбиваєш мене їхати туди, скарби розкопувати?

— А чому б і ні? Ми кожного року в цей час куди-небудь їздимо, нові місця дивимось, чому не поїхати в це місто. Не так далеко, звідси їзди тільки п'ять-шість днів. Долину Мукуртай між Джаїром і Уркашаром пам'ятаєш? Нею ми проїдемо до річки Дям, а потім вниз по цій річці. Приїдемо, спробуємо покопати в руїнах. Якщо знайдемо що-небудь гарне — залишимося, а не знайдемо — скоро повернемося назад.

— Гаразд! Якщо ми що-небудь знайдемо — можна буде кожного року їздити і потроху добувати. Тільки ось що! Ти кажеш, що на річці Дям недалеко від руїн живуть калмики. Вони побачать, що ми копаємо руїни, арештують нас і потягнуть на розправу до свого князя. Пам'ятаєш, як нас таранчі повели з турфанських руїн?

— На Дямі стоять тільки калмицькі зимівлі, і наприкінці весни калмики відкочовують в гори, бо на річці влітку спека, та й траву треба берегти на зиму, не спастати її худобою влітку.

— Добре! Поїдемо, коли потеплішає, заготуємо сухарів і баурсаків на цілий місяць.

— Повеземо краще борошно й сало, баурсаки самі будемо смажити, завжди будуть свіжі. Намет візьмемо з собою і твого хлопчину годованця.

— А його навіщо?

— Намет поставимо в гаю на окраїні руїн, в тіні. Коням паша потрібна, в місті ні трави, ні води нема. Хлопчина буде стерегти коней і намет, поки ми працюватимемо в місті.

— Ти, бачу, все вже обмізкував!

— Само собою, справа не мудра.

— Хлопчині нудно буде одному сидіти цілими днями і навіть моторошно.

— Собачку, певна річ, візьмемо. А якщо хочеш, і я свого хлопчину візьму. Він трохи молодший від твого. Нехай обидва привчаються до роботи. Ти свого вже вивчив російської грамоти, він повчить мого. Обидва готуватимуть нам чай і вечерю.

— Виходить, поїдемо вчотирьох і на чотирьох потрібно харчів заготувати. Мабуть, двоє в'ючних коней не піднімуть всього.

— Двох коней мало. Адже хлопчак на в'юках сидітимуть. Візьмемо трьох в'ючних коней, у мене їх досить, золото ми не дарма добували.

Отож, ми домовились остаточно, що в кінці травня Лобсин з сином, п'ятьома кіньми, запасом олії, в'яленого м'яса і сухих пенок приїде в Чугучак. Я на той час заготую сухарі, борошно, чай, цукор, сіль, посуд.

Коли я розказав консулові, що ми знову зібрались мандрувати, він спитав:

— Нову авантюру задумали? Яку саме і чи далеко поїдете, невидлива людина?

— Якщо такі розкопки, які ми з німцями вели в руїнах коло Турфана, можна назвати авантюрою, Сергію Васильовичу, ви вгадали.

— Невже ви в Турфан зібрались? Німець, мабуть, там все геть-чисто підібрав!

— Ні. Лобсин дізнався, що руїни стародавнього міста є далеко ближче, в наших горах, на ріці Дям. Ось ми й хочемо подивитись, чи нема там чогось цікавого.

— Що ж, це добре. Тільки умова — все, що знайдете, покажете мені. Такі старожитності не можна розбазарювати по дрібничках. Наша Академія наук і музей Ермітажу все охоче куплять. Я їм напишу, додам список знахідок, і вони пришлють знавця, який все оцінить, заплатити вам і речі відправить в Петербург. Адже сисунець для німецької академії розкопував, а ви будете для нашої шукати.

— Правильно, Сергію Васильовичу! І нам теж приємніше буде попрацювати для вітчизняної науки і відсилати добуті старожитності нашим вченим людям для вивчення і виставки в російських музеях.

— У німця ви навчилися розкопувати. А він, мабуть, записував, де, що і на якій глибині знайдено. Чи не так?

— Так, все записував і професор, і його секретар, але що писали — не знаю, вони речі по-німецькому називали. Секретар ще план кожної будівлі знімав і де що знайдено помічав.

— От і ви робіть так само. Я дам вам клітчастий папір, лінійку з масштабом, циркуль і покажу, як треба план будівлі знімати. А якщо на стінах знайдуться які-небудь розмальовані картини, які фресками називаються, — ви їх не збивайте, — зіпсуєте. Спробуйте перемалювати, хоча б грубо, приблизно. Я дам вам кольорові

олівці. Всякі статуї, великі ліпні фігури, карнизи, прикраси — не чіпайте, тільки відмічайте на плані. Всі такі речі потребують знавця, щоб їх зняти непопсованими і вкласти для перевезення.

— Ну, такі речі на в'ючних конях ми й не змогли б вивезти.

— Отож. За такими речами, якщо виявляться, потім пришлють особливу експедицію.

— Розумію! Ми будемо лише розкопувати землю всередині будівель і коло них. Все, що викопавемо, привеземо вам, а також плани і всі записи й малюнки, якщо вийдуть.

— А раптом відкопаєте якусь велику статую, важку вазу або велику скриню?

— Вивезти такі речі ми не зможемо.

— Звичайно. Залишайте на місці, тільки засипавши знову землею і позначивши на плані і в опису.

Консул призначив мені день, коли я мав прийти до нього, щоб повчитись знімати план і взяти обіцяні інструменти.

Власне я відвідав його пристойності ради, щоб повідомити про свій від'їзд, а вийшло дуже добре. Він навчив, що робити, а я знайшов у ньому порадника і навіть посередника в збуті старожитностей. Без його порад ми могли б багато напсувати, а тепер стали з його відома і благословення розвідниками старожитностей для вітчизни.

Двічі я побував у консула, навчився знімати план будинку консульства знадвору і всередині. Для вимірювання довжини він звелів мені взяти з собою тонку мотузку, позначивши на ній вузлами сажні, а фарбою аршини і вершки. Для обміру глибини при розкопках він звелів узяти з крамниці складаний аршин, видав папір, циркуль, вимірну лінійку і кольорові олівці¹.

В кінці травня Лобсин приїхав на п'яти конях з своїм сином, собакою і заготовленою провізією. Я теж приготувався: взяв пару лопат і пару кайл, а для перевозки дрібних, але ламких речей, які могли трапитись в руїнах, замовив столярів пару невеликих в'ючних скриньок, які

¹ Як уже зазначалось у попередньому розділі, в ті роки портативних фотоапаратів невеликого розміру для знімань будівель, фресок і т. ін. ще не було.— *Прим. автора.*

пригодились для розміщення запасів борошна, цукру, крупів, чаю та ін.

Консул прийшов проводити нас і приніс паспорт, виданий амбанем, і дозвіл розкопувати руїни старих міст, подібний до того, який амбань в Урумчі видав німцям. Таким чином, ми їхали вже як розвідкова російська експедиція.

За перші два дні ми пройшли знайомою вже дорогою по долині ріки Емель і чорних вітряних горбах до степу Долон-Тургень між Уркашаром і Джаїром, а на третій день повернули на схід широкою долиною Мукуртай. Спочатку вона була нерівним степом, а далі почали з'являться гаї тополі, шелюги, тамариску і різних кущів з лужками, зайнятими зимівлями киргизів і калмиків. Ліворуч долину обмежували стрімкі схили Уркашару то чорного, то червоного кольору, розрізані короткими ущелинами. В одному місці кидалась у вічі прямовисна стіна величезної висоти. Біля підніжжя її лежала купа величезних брил, а на вершині видно було маленьку будівлю, подібну до буддійської каплиці. На дні долини проти цього місця стояв невеликий калмицький монастир.

— Це скеля Кизил-геген-гас (камінь червоного гегена), — пояснив Лобсин. — З її вершини колись геген монастиря кинувся вниз. Він запевнив лам, що Будда піддержити його в повітрі за його подвижницьке життя, і він стане на ноги внизу живий і здоровий. Всі лами піднялись разом з ним великою процесією довгим круглим шляхом на вершину скелі і відправили службу. Внизу до підніжжя скелі з'їхалось багато калмиків і киргизів з навколишніх місцевостей, щоб подивитись на чудесний стрибок гегена. Після служби геген у своєму червоному халаті з розпростертими немов крила широкими рукавами стрибнув униз і, звичайно, розбився. З того часу цю скелю називають Кизил-геген-гас, а на спогад події на її вершині збудували каплицю.

Я з цікавістю змряв на око висоту скелі і визначив, що вона не менше півверсти.

— А інші кажуть, — говорив далі Лобсин, — зовсім не те. В цьому монастирі жив одного часу молодий геген, який закохався в красуню калмичку. Одружуватись лами і тим більше гегени не можуть, а взяти собі полюбовницю, як тепер нерідко роблять лами і навіть

гегени, в ті часи ще не можна було. І от цей геген довго тужив, нарешті потай пішов з монастиря, піднявся на скелю і стрибнув униз.

— І ще розказують, — закінчив Лобсин, — що самі лами скинули гегена вниз за те, що він був дуже сперечливий, не бажав їм підкорятись, а хотів правити монастирем по-своєму. Якось стався великий падіж худоби в калмиків, і лами умовили гегена відправити службу на вершині скелі, звідки молитва швидше доходить до

На вершині кручі видно було маленьку будівлю, що нагадувала буддійську часовню.

Будди. Після служби лами й скинули гегена вниз, а людям розказали, що він стрибнув сам, вихваляючись підтримкою Будди.

— Якій же розповіді вірити? — спитав я. — Адже ти жив у цьому монастирі і знаєш, що роблять лами і як вони управляють.

— Жив я не в цьому монастирі, Хомо, а в тому, що стоїть в долині Кобу, — пригадай, ми їхали повз нього на заборонений рудник. Але в цьому я бував пізніше і тут чув першу розповідь про стрибок гегена. А я думаю, що остання розповідь про те, що його скинули, найвірогідніша.

Високий схил Уркашару особливо привертав увагу, хоча й Джаїр, що обмежував долину Мукуртай з пів-

дня, мав мальовничий вигляд. Спочатку там тяглося зубчасте пасмо Катуну, що нагадувало нам про золотий рудник і фанзу, яку ми шукали, керуючись засічками на вершини цих гір, і про моторошну ніч з нападом вовків, охоронців скарбу.

— Знаєш, Хомо, — сказав Лобсин, показуючи на східний кінець цього пасма, — в Катуні є ще одне місце, де добували багато золота; воно називається Бель-Агач. Нам треба якось подивитись на нього.

— Який ти жадібний став! — вигукнув я. — Мало в нас золота, чи що? Ось знайдемо стародавнє місто і викопемо в ньому скарби. Це цікавіше, ніж колупати золото в старій шахті, в темряві і вогкості.

Гори Катуну кінчилися, їх змінили нижчі й плоскіші, кінець Джаїру перетворювався в горби. А спереду, ближче до гаїв Мукуртай, підносились широкі й плоскі косогори.

— Це місце Теміртама називається, — пояснив Лобсин. — Тут китайці копають земляне вугілля для амбана, в Чугучак возять, щоб його кан взимку топити. А раніше на цьому вугіллі залізо плавили, в старовину мечі й списи кували, як люди розказують. Звідси і назва цього місця Теміртама, це значить — залізний завод.

Горби, що підносилися в цьому місці над долиною Мукуртай, здалися мені дуже цікавими. На їх схилах виразно виступали різноколірні шари гірських порід — жовті, червонуваті, сірі, подекуди чорні — і можна було бачити, як один і той же шар піднімається по схилу горба вгору, потім вигинається дугою і спускається вниз. А всі інші шари вище і нижче його повторюють такий же вигин. І дивлячись на цей схил, я зрозумів, що таке складки гірських порід, про які читав у книжці. Досі мені не доводилось бачити в горах подібні складки. На Алтаї і тут при наших подорожах ми бачили, що в одному місці шари гірських порід лежать крижем один на одному з нахилом в один бік, в іншому місці нахилені в другий бік, в третьому перевернуті.

Я показав Лобсину цей вигин шарів і пояснив йому, як умів, що таке складки і як вони утворюють цілі гірські хребти. Лобсин уважно слухав мене і говорив:

— Так, так, розумію тепер, як з-під землі підносяться маленькі і великі гори, немов земля зморщується, як ковдра на постелі, коли її пхаєш ногами в один бік.

— А ось, — вигукнув він, показуючи пальцем на чорний шар, що робив такий самий вигин, — це, мабуть, земляне вугілля, яке в цій же горі, але в іншому місці, добувають для нашого амбана.

Разом з горбами, на яких видно було вигини шарів, закінчилися гаї Мукуртаю, і ми виїхали на відкрите місце. Ліворуч від підніжжя Уркашару розіслалась рівнина, майже зовсім гола, густо всяяна дрібними чорними камінцями. До Уркашару вона піднімалась положисто, а на схід ішла до горизонту, де чорніли низькі гори. Я вперше бачив таку голу пустиню. Проміння призахідного сонця відбивалось яскравими вогниками на чорних камінцях, які блищали немов маленькі дзеркальця, і вся пустиня спереду нас виблискувала. Мене вразило це видовище, і я спитав Лобсина, що це за дивне місце.

— Це початок Сирхин-Гобі! Ця гобі йде на схід майже до річки Хобук. А там вдалині зліва — гори Харасирхе і праворуч гори Хараарат.

— І гобі цю слід було б назвати Кара-Гобі, бо вона така ж чорна, як і ці гори, — сказав я.

— Сирхин-Гобі її називають через те, що серед неї стоять гори Харасирхе, а вона їх оточує, — пояснив Лобсин.

Праворуч від дороги було видно ще горби, якими кінчався Джаїр. Вони теж були чорні, суціль усіяні чорними камінцями, зовсім голі і округлені, схожі один на одного, немов близнята. Але вздовж їх підніжжя виднілись гайки тополі і зарості чию на піщаних горбочках.

Ми вибрали лужок з травою і зупинились на ніч. Хлопчаки з вереском зіскочили з коней і побігли збирати аргал, радіючи, що можуть розім'яти ноги після довгої їзди на в'юці. Ми розбили намет, розклали багаття, зварили вечерю. Ніч пройшла спокійно, навіть вовків не було чути. Чорна гобі і чорні горби Джаїру, мабуть, незручні для вовчих нір.

Вода струмка своїм одноманітним дзюркотінням прищипляла нас. Майже повний місяць яскраво освітлював чорну гобі, що розстилалася від самого намету на північ. Безліч гладеньких камінців, що вкривали її поверхню, відбиваючи проміння нічного світила, виблискували синюватими вогниками. Я довго милувався цією тьмяно-світною пустинею, за якою на півночі невисокою стіною піднімалось пасмо гір Салькентай, що становить зни-

жене продовження Уркашару. Легкий і теплий порив вітру доносив інколи звідти якийсь глухий рівний шум.

— Це шумить Дям, який виривається ущелиною з Салькентаю і тече впоперек Сирхин-Гобі,— пояснив Лобсин, що сидів поруч зі мною коло входу в намет біля згаслого багаття.

— І хіба вночі тут не краще, ніж в юрті, де біля тебе сопуть і хропуть жінки, поблизу чухаються барани, гарчать і гавкають собаки, топчуться і ремигають корови,— сказав він, помовчавши. Я не міг не погодитись з ним. Чарівність пустині, освітленої місяцем і поринулої в нічну тишу, зачарувала й мене. Наші хлопчакі, стомлені за день, давно вже спали, обнявшись в глибині намету.

Другого дня ми пішли далі чорною гобі вздовж струмка, облямованого заростями чию, кущів і поодинокими деревами. Останні горби Джаїру, що бовваніли за кущами, згодом кінчились і там почалась та сама чорна гобі, що бігла на південь до горизонту. Тепер, коли сонце було ще не високо на сході і світило нам в очі, гобі при погляді вперед здавалась зовсім чорною і похмурою. Але, оглянувшись назад, я знову побачив, як її поверхня виблискувала синіми вогниками, відбитими дзеркальцями камінців. Я звернув увагу хлопчаків на це видовище, і вони довго оглядались і захоплювались краєвидом пустині.

Годин через дві струмок почав вриватись в ґрунт гобі, і ми заростями кущів непомітно спустились до ріки Дям. Її широке русло, усипане галькою і валунами, було облямоване гаями тополі, джигди, шелюги і різних кущів, заростями чию, лужками. Подекуди густі зарості очерету оточували яку-небудь старицю у вигляді озерця або цілком займали її місце.

Цю широку стрічку зелені вздовж ріки не було видно віддалік, і вона не порушувала похмурої величі чорної пустині, бо була врзана на кілька сажнів у поверхню гобі і оточена крутими обривами. Ріка проклала свою долину і живила водою її рослинність, створивши цей оазис серед пустині і підтримуючи його існування.

Ми їхали на південний схід вниз по цій долині Дяму. Стежка йшла то гаями, то голими площадками, усипаними галькою, зрідка перетинала русло ріки, переходячи

в її звивинах з одного берега на другий. В кущах і на деревах співали й щебетали маленькі пташки; кілька разів ми сполохували фазанів, що жили в заростях; красиво оперені самці з довгими хвостами злітали з своїм характерним криком. Хлопчаки, що ніколи не бачили цих птахів, дуже зацікавились ними, але ще більше здивувались, коли ми, обходячи зарості очерету, наткнулись на кількох диких свиней з поросятами, які розляглись на піщаному косогорі біля води і, побачивши нас, з вищанням схопились і вмить зникли в заростях,— я не встиг навіть зняти з плеча свій дробовик.

Долина Дяму потроху розширялась і досягала вже майже ста сажнів завширшки. Кручі, що обмежували її, стали вищими, сажнів до семи-восьми, і в них видно було шари світлорожевих, жовтих і зеленуватих порід. Кручі зрідка розкривались вузькими й стрімкими вимоїнами, якими можна було пішки, а іноді й верхи, вибратись на поверхню пустині.

Через кілька годин їзди ліворуч над кручами показали чорні і голі горби пасма Хараарат, а трохи далі долина швидко звузилась. З обох боків замість різнобарвних круч підступили темні скелі, і Дям, зібравши свої води у вузьке глибоке русло, сховався в маленькій ущелині, заваленій великими брилами, серед яких пробивалась вода. Ущелина була непрохідна, стежка піднялась на лівий берег і обігнула ущелину по горбах Хараарату. Дям тут проривався через одне з пасом цього кряжа, висунутого найдалі на захід.

Спустившись знову в долину, ми в тіні гайка зупинились на обід. Поки Лобсин розкладав багаття і варив чай, я пішов з хлопчиками назад до ущелини, в кінці якої між брилами каміння в руслі були досить глибокі місця для купання. Хоча монголи взагалі не купаються, але хлопчики за мною охоче полізли в теплу чисту воду.

Відпочивши години три, ми поїхали далі. Долина ріки з гаями і заростями була знову обмежена праворуч смугастою рожево-жовто-зеленуватою кручею, а ліворуч горбами Хараарату. Долина мала тут вже понад півверсти завширшки, русло і гаї тяглися вздовж кручі, а решту площі займали зарості чию і голі галькові або глинясті площадки. Ліворуч долину обмежували чорні горби Хараарату, по яких звивалася стежка,

Через деякий час з висоти цих горбів ми побачили попереду досить велике озеро, на берегах якого де-не-де зеленіли зарості очерету.

— Це озеро Улусту-Нур,— сказав Лобсин,— в нього впадає один рукав Дяму, а другий іде далі в озеро Айрик-Нур.

— І ось уже видно руїни стародавнього міста,— додав він, показуючи на схід.

Здалека руїни зливалися в суцільне мереживо башт, карнизів, сходів.

В цей бік озеро йшло досить далеко, і вдалині за ним видно було жовтуваті масивні будівлі, плоскі башти і між ними вулиці. Я думав, що ми повернемо на схід вздовж берега озера, але Лобсин, об'їжджаючи озеро з заходу, повів нас далі на південь.

— В озері вода солона,— пояснив він,— а паша на берегах погана. Ми їдемо до зимівель калмиків, де паша добра і вода в колодязях є.

Ми поїхали вздовж західного берега повз піщані горби, порослі кущами тамариску. На озері не видно було ніяких водоплавних птахів, а вздовж берега тяглася біла стрічка вицвітів солі. Хоча в озеро впадала частина води Дяму, але стоку воно не мало, і вода, випаровуючись в ньому, потроху осолонювалась. Верблюди, можливо, пили б цю воду, але наші коні спробували її і відвернулись.

Трохи далі озеро кінчилось: воно мало близько версти в ширину і вдвоє більше в довжину. Ми перебрались через піщані горби, що оточували озеро з півдня, і пішли далі долиною ріки Дям, яка була тут ще ширша і являла собою суцільні луки з розсіяними серед них гаями й

заростями. Праворуч долину обмежувала все та ж сама висока круча з шарами рожевих і жовтуватих порід, а ліворуч вдаліні виднілись стіни стародавнього міста, над якими подекуди підносились башти, гострі шпилі. А вдаліні ці руїни немов збігали на плоску гору, зливаючись в ціле мереживо карнизів, башт, східців, схоже на старовинну фортецю, стіни якої вже дуже розсічені і поїдені вимоїнами, щілинами та іншими заглибинами.

Лобсин повів нас навкоси луками до східного краю долини, де в одному місці видно було чималий гай. На його окраїні ми побачили голі круглі площадки, навколо яких трава була майже вибита. Дуже багато бібків баранячих і козячих на цих площадках свідчило, що тут взимку стояли юрти калмиків, отже, поблизу має бути вода. Ріка Дям, як і досі, трималась правого берега долини, і до неї звідси було ще далеко.

Справді, недалеко від цього місця на окраїні гаю ми знайшли криницю — просто яму, сажнів з два завглибшки з прямовисними стінками, вгорі закріпленими хмизом.

У нас, звичайно, була з собою мотузка і чимале відро, в якому варили чай. Ми зачерпнули води — вона була прісною, але трохи затхлою і каламутною, неприємною на смак.

— Це нічого, — сказав Лобсин. — Калмики відкочували звідси вже тижнів два-три, води з криниці ніхто не брав, і вона застоюлась. Ми вичерпаємо всю воду сьогодні, і за ніч набіжить свіжа.

Гай був на краю долини, зовсім близько до руїн; паші доволі, палива — аргалу і сухого хмизу — досить, вода тут-таки, — отже, місце для нашого табору чудове. Намет розкинули в гаю. Сонце вже сідало. Серед кущів недалеко від юрт наші хлопчакі, збираючи паливо, знайшли видовбану з стовбура, сховану калмиками в тіні тополі колоду, з якої звичайно напувають худобу. Ми притягли її до криниці, бо без неї довелося б напувати коней з нашого відра, в якому варили чай і суч.

Настрій за вечерею у всіх був радісний. Знайшли чудове місце біля самих руїн, де хлопчакі і собака будуть пасти і стерегти коней, поки ми будемо вести розкопки. Коли стемніло, в руїнах в різних місцях завили вовки,

а тому коней довелось прив'язати поблизу намету і по черзі підтримувати багаття і вартувати.

Вранці, залишивши хлопчаків, трьох коней і собаку біля намету, ми вдвох з Лобсином верхи поїхали в стародавнє місто, щоб оглянути його. Поминувши нешироку западину з рідкими заростями тростини, в якій закінчувалось сухе русло, що тяглося в глиб міста, ми поїхали вгору по ньому. Незабаром з обох боків потяглися стіни масивних будівель, подекуди вже прорізані вимоїнами або навіть перетворені в горби. То тут, то там між ними

Незабаром потяглися стіни масивних будівель...

в обидві сторони йшли вулиці або вузькі провулки, прямі чи звивисті. В одному місці ми побачили на високому фундаменті висічену з каміння статую якогось дивовижного птаха з довгою шеею і головою, дуже обвітреною. В другому місці височів гострий шпиль, мабуть, залишок сторожової башти. Ще далі високо підносились дві башти, які внизу були сполучені одна з одною і нагадували велике сідло. Потім виїхали на площу, серед якої стояли три башти різної висоти і форми, обмиті дощами; коло них ми з подивом побачили нахилену башту, яка от-от впаде. За площею знову пішли стіни, вулиці, провулки, і ми виїхали на північну околицю міста. Тут нас здивувала величезна квадратна башта, а біля неї велика статуя якогось лежачого звіра. Згадаю, що взимку, зацікавившись після розкопок в Турфані стародавніми містами, я випрохав у консула опис старожитностей Єгипту і бачив там знімки пірамід, сфінксів, обелісків і величез-

них статуй фараонів. Статуя коло башти була схожа на величезного сфінкса; хоча вона дуже обвітрилась, але ще можна було розрізнити лапи, тулуб і голову.

З цієї околиці ми знову повернули в глибину міста і однією з вулиць виїхали на широку площу; її піщаний ґрунт був усипаний різноколірними відполірованими камінцями, а з одного боку тяглася величезна висока будівля з башточками, виступами, карнизами, розмитими дощами, але зовсім без віконних отворів. Ми зупинились і довго дивились на цю будівлю.

Далі височів гострий шпиль, мабуть, залишок сторожової башти.

— Думаю, що це був головний палац начальника міста чи навіть можновладного хана всієї цієї землі,— сказав Лобсин.

— Чому не видно віконних отворів? — зауважив я.— Це, можливо, головна фортеця посеред міста, в якій міг мешкати і який-небудь цар.

Біля підніжжя цієї будівлі, вздовж якої ми їхали досить довго, стояла величезна квадратна башта. Хоча вона мала сажнів 20 заввишки, але здавалась маленькою порівняно з будівлею, яка була разів у п'ять вищою.

Потім ми стали об'їжджати кінець цієї споруди, дуже зруйнований і занесений немов піском, і тут побачили величезну статую сидячої людини, теж дуже пошкоджену, а далі — довгу низьку стіну, що кінчалась сторожовою будкою.

Повернули в другу сторону за площею перед палацом. Знову пішли вулиці й провулки, стіни з виступаючими баштами. В одному місці окрема башта вразила нас своєю формою,— вона була схожа на жінку на колінах, закутану в широкий халат і з чепчиком на голові. Проте, може, це була й величезна статуя.

Потім ми виїхали на другу околицю міста, і я не міг не вигукнути:

— Ось тут міське кладовище!

Серед великого пустиря з рідкими кущами підносились в різних місцях надмогильні камені — саркофаги різних форм, то у вигляді великих лежачих тварин, то у вигляді масивних плит. А тут-таки підносились низька башта, що нагадувала каплицю.

Минуло вже кілька годин, сонце пекло, ми стомилися і повернули назад до своєї стоянки. Слід зазначити, що всі вулиці й провулки були вкриті товстим шаром пилуки, в яку ноги коней грузли вище копит. На цій пилуці, знесеній, очевидно, дощами і вітрами з будівель, нічого не росло — поверхня була зовсім гола. Після нашого проїзду залишались глибокі сліди коней. Подекуди ми помітили сліди дзеренів і вовків. Деякі вулиці поблизу затоки озера Улусту-Нур були вкриті солончаками з горбочками навколо кущиків хармику і солянок.

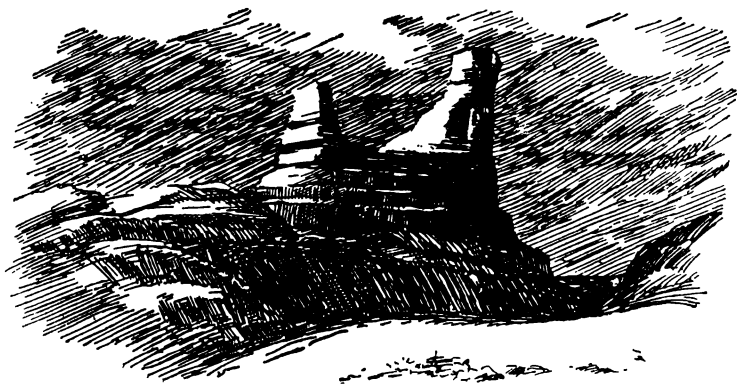
Ми помітили, також, що в стінах будівель де-не-де стирчали круглі кам'яні ядра різної величини, мабуть, місто колись обстрілювалось з гармат. А біля підніжжя стін іноді траплялись осколки досить товстого білого скла, очевидно, з вікон, хоча віконних отворів в будівлях ми ніде не бачили. Можливо, вони були маленькі і запливли, засипались? Ці ядра в стінах показували, що місто не дуже стародавнє. Адже порох винайдено лише у XV столітті, а гармати, що стріляли кам'яними ядрами,— ще пізніше. А втім, я пригадав, що китайці знали порох значно раніше, ніж європейці, а греки й римляни кидали кам'яні ядра з особливих машин — катапульта — при облозі міст.

Приїхавши до намету, ми довго за обідом обмінювались враженнями про все, що бачили, і розповідали хлопчикам про це місто, лише частину якого ми встигли об'їхати за кілька годин. Потім стали обмірковувати, де ж саме починати розкопки.

— Бачили ми багато будівель, стін, башт, проїхали багато вулиць і провулків, а ніде не помітили отворів вікон чи дверей,— зазначив я.

— Скло від шибок подекуди ми бачили,— сказав Лобсин.— Можливо, тоді вікна робили дуже маленькими, і вони запливли.

— Припустимо, що так. Але двері не могли бути такі ж маленькі,— заперечив я.— Невже жителі цього міста лазили в свої будинки і башти зверху, через дахи по приставних драбинах?

Ще далі високо підносились дві башти, внизу з'єднані одна з одною так, що нагадували велике сідло.

— Боялись постійних нападів ворогів, через те не робили дверей, сиділи спокійно в своїх будинках, прибравши драбини!

— А вороги стріляли з гармат кам'яними ядрами, щоб розвалити будинки і вигнати жителів? — припустив я.

— Чи так було тут? Нічого більше не придумаєш!

— Я читав у якійсь книжці, що в старовинних замках рицарів вікон було дуже мало і всі маленькі, а двері все-таки були, хоч би одні на весь замок. А іноді були лише потайні підземні виходи з замка в якийсь яр, в ліс чи кущі.

— Ну, ось так, мабуть, було і в цьому місті,— вигукнув Лобсин, захопившись за цей приклад.

— Тільки тут місце рівне, ярів нема,— міркував я.— А втім, і потайні ходи могли завалитись, бачив ти, скільки піску на вулицях?

— Що ж його робити? Драбини в нас нема, щоб приставити до стіни якогось будинку або башти і подивитись, що всередині, чи там пусто, чи все завалилось.

— Чи не спробувати пробити стіну в якійсь башті, щоб увійти всередину? Я помітив, що будинки складені не з тесаного каміння чи випаленої цегли, а з м'якого матеріалу шарами — жовтого, зеленого, рожевого, який, мабуть, тут же десь копали. Пробити хід через м'який ґрунт кайлом і лопатою, може, й не важко буде.

— А чи не спробувати нам спочатку копати прямо на вулиці біля якогось будинку. Повинні ж бути там якісь речі, черепки посуду, монети, кістки. В Турфані таке місце на вулиці ми розкопали, німець нам вказав на нього. Це буде легше, ніж стіни пробивати.

— Давай, спробуємо,— погодився я,— з цього й почнемо.

Відпочивши годин з три після обіду і дочекавшись, коли спека цього дня трохи спала, ми вдвох знову поїхали до міста, взявши кайла і лопати. Хотіли вибрати місце недалеко від стоянки, але захопились і бракували одно за одним. Біля стіни поверхня вулиці дуже піднімалась, очевидно, матеріал осипався зверху, так що довелося б глибоко копати. Нарешті, від'їхавши приблизно з версту в глибину міста, натрапили на вузький тупик між двома будівлями, немов рівніший.

— В такому тупику, либонь, скоріше відкопаємо щось,— сказав я.— Сюди, мабуть, викидали сміття.

— І не так жарко копати, весь тупик в тіні,— зауважив Лобсин.

Спішились, поставили коней один коло одного в тіні в глибині тупика і взялися до роботи. Копали канавку вздовж стіни, глибиною в лопату, один одному назустріч. Ґрунт був пухкий, в кайлах потреби не було. Проїшли кожен по два сажні, зустрілись; нічого не знайшли, суціль дрібний курний пісок, зовсім сухий. Повернулись назад і пішли вдруге ще на лопату глибше; знову нічого, тільки копати було важче, пісок твердіший, видно дуже злежався. Ще раз так само проїшли, і довелося взяти кайла, бо лопата насилу врізувалась на 1—2 пальці. Все-таки прокопали канавку на всю довжину і знову на

глибину лопати, загалом виходить на $\frac{1}{4}$ аршина, і зовсім нічого не знайшли.

— Ну, знаєш,— сказав Лобсин, витираючи піт,— це ґрунт не насипний зверху, а корінний і глибше копати нічого.

— Спробуємо коло протилежної стіни,— запропонував я.

Перейшли на другу сторону, але стали копати канавку коротшу, чергуючись один з одним, бо неабияк втомилися. І знову на глибині третьої лопати ґрунт пішов твердий, корінний. Нічого, крім дрібного піску, не знайшли. Дивимось один на одного, віддихуючись і розчаровано.

Захопившись роботою, ми не помітили, що хмари заволокли небо. А тепер почули свист вітру, і на нас з висоти будівель посипався пісок і дрібні камінці.

— Подивись, що там робиться! — вигукнув Лобсин, який стояв проти вулиці; тупик був довгий — кроків 30. Я обернувся. Вулицею неслась суцільна хмара піску і пилу, піднятих бурею з пухкого ґрунту. В тупику повітря теж було повне пилюки. Коні захропіли і почали задкувати. Довелось взяти їх за повідки, щоб не втекли.

Працювати далі вже не можна — дихати нічим. А їхати додому навпроти курної бурі, що налетіла з заходу, і на думку не спадало. Довелось стояти, замруживши очі і закривши рукою рот і ніс, щоб не дихати пилюкою, а другою тримати коня, який намагався засунути морду між ноги.

Так тривало хвилин двадцять, а потім відразу ринула злива. Під час роботи ми скинули верхній одяг і стояли в сорочках, які промокли за кілька секунд. Зате повітря очистилось, дихати стало легше. Зі стін тупика полились каламутні струмки, що зривались водопадами з карнизів і обливали нас грязюкою. В обох виритих нами канавках швидко зібралась каламутна вода.

— Ось, дивись, Лобсин,— сказав я.— Канавки ми докопали до твердого ґрунту. В пухкому навалі вода б не трималась.

Хвилин через десять після зливи пішов дрібний дощик, а згодом і небо прояснилось. Мокрі до нитки, ми скочили на коней і поїхали до стоянки. Суха пилюка вулиць перетворилась в липку грязюку, яка налипала на

копита і грудками розліталась в усі боки; але під нею на глибині копита ґрунт був сухий. По головній вулиці, що положисто спускалась до нашої стоянки і була перед тим сухим руслом з дрібною галькою, біг каламутний струмок, який впадав у видолинок, що перетворився в ціле озерце жовтої води, яке довелось об'їхати. Сонце вже яскраво освітлювало гай, і ми помітили, що нашого намету нема і не видно ні хлопчаків, ні коней. Це примусило нас погнати коней, об'їжджаючи озеро.

В гаю ми побачили, що намет поривом вітру зірвало з кілочків і занесло вбік. Хлопці не догадалися закріпити його, коли зірвався вітер. Всі наші пожитки добре промокли і були вимазані, бо перед зливою їх засипало піском і брудом.

— Де ж хлопчаків і коней? — крикнув я. — Невже вони перелякались бурі і поскакали до міста?

— Ось вони, їдуть сюди, — відповів Лобсин, показуючи на гай.

Звідти справді їхали обоє верхи, без сідел, і вели третього коня. Під'їхавши, скотились з коней і почали, перебиваючи один одного, розказувати.

Коли налетіла курна буря, вони сховалися в намет. Рвучкий порив вітру зніс його через їхні голови, і вони побачили, що коні, які паслись недалеко, поскакали за вітром у гай, хоч були й спутані. Вони побігли за ними, а в цей час ринула злива, яку вони разом з кіньми перечекали під деревами. Пута намокли, і довго розпутували коней, щоб вести їх назад. Промокли вони, звичайно, з голови до п'ят, але були захоплені цією пригодою та й тим, що завернули коней.

Лаяти їх за те, що вони покинули всі пожитки під дощем, не накрили їх наметом, звичайно, не випадало. Лобсин пояснив їм, що іншим разом, побачивши, що наближається курна буря, треба укріпити намет, забивши поглибше кілочки і притиснувши поли сідлами проти вітру. А коней пригнати до стану й прив'язати до дерев у гаю.

Вечір цього невдалого дня пішов на просушування речей. Баурсаки, просочені салом, не потерпіли від зливи, але сухарі в мішку намокли і перетворились в кашу, яку довелось розкласти тонким шаром, щоб просушити, інакше вони б запліснявіли через 2—3 дні. Повстини, на

яких ми спали, і халати, якими вкривались, досушували біля великого багаття.

Невдача розкопок в тупику змусила нас на другий день, спробувати пробити отвір в стіні однієї з башт міста, щоб дістатися всередину її і покопати там. Ми вибрали одну з трьох башт, що стояли поблизу одна від одної серед площі, саме квадратну, яка мала сажнів з три в стороні квадрата і видавалась менше зруйнованою, ніж інші дві круглі. Одну з стін розчистили від поверхневого вивітрілого шару і почали пробивати отвір в піваршина в квадраті, щоб можна було пролізти всередину. Довелось працювати кайлом обом по черзі. До глибини в долоню матеріал піддавався досить легко, кайло кришило його на великі куски, але потім він став твердий, кайло насилу заглиблювалось в нього на палець і відбивало дрібні кусочки. Попрацювавши без відпочинку годин дві, ми заглибили отвір лише на четверть і сіли в тіні відпочивати.

— Та й міцне ж каміння будівельники цього міста клали,— сказав Лобсин.— Стіна, мабуть, з аршин завтовшки, і ми до вечора не проб'ємо її. Чим далі, тим важче бити кайлом.

— Доведеться розширити висоту отвору або вкоротити ручку кайла,— зауважив я.— Та ти подивись, як вони робили кладку. Швів між камінням ніде немає, а все йде шарами, то жовтими, то рожевими навкруги всієї башти. Вони ніби робили з цієї глини з піском густе тісто і клали його по всіх чотирьох стінах шар за шаром.

— Адже китайці будують свої фанзи так само, якщо не з сирої цегли, то шарами глини з піском і дрібним камінням,— відповів Лобсин.— От тільки їх стіни проломлювати кайлом значно легше, аніж ці.

Відпочивши, ми вкоротили ручку кайла до піваршина і до півдня в поті чола заглибились ще на четверть. Але кайло вже затупилось.

Поїхали на стоянку обідати стомлені і невдоволені. Відпочивали години з три і повернулись до башти на інших конях, щоб перших пустити пасти; привезли нове кайло. До заходу пробили ще піваршина.

— Скоро має бути кінець! — сказав Лобсин.— Не може бути, щоб стіна була товща за аршин.

— Якби кінець був близько, було б чути по стуку кайла,— зауважив я.— Але на сьогодні досить. Завтра з свіжими силами спробуємо ще.

Ми повернулись на стан втомлені. Ввечері я оглянув обидва кайла і сказав:

— Завтра кайл нам вистачить не надовго, і якщо стіна товста, ми не проб'ємо її.

— А я надумав ось що,— каже Лобсин.— Спробуємо покопати на кладовищі, яке ми бачили. Там легше буде підкопатись під якийсь могильний камінь. Побачимо, кого там ховали, і знайдемо які-небудь речі.

— Чудово! — вигукнув я.— Як це раніше не спало нам на думку. Ми б за день встигли дві-три могили розкопати замість того, щоб колупати товсту стіну і притупити свої кайла.

Вранці на другий день ми поїхали прямо на околицю міста, де було кладовище з різними статуями на могилах і невеличкою будівлею, наче каплиця. Оглянули всі статуї. Вони стояли на підніжжях аршинів у 2—3 заввишки з такого самого шаруватого каміння, з якого були складені будівлі міста. Це були великі фігури, схожі на сфінксів, на чудних птахів без крил, на лежачих людей, але всі дуже обвітрились, облупились. Деякі становили масивні гробниці, тобто обтесаний камінь форми великої домовини або прямокутного ящика. А в проміжках між цими великими надмогильними статуями, поставленими, очевидно, на могилах знатних людей і начальників міст, були розкидані маленькі горбики в 2—3 четверті заввишки, здебільшого порослі кушиками хармика, тонкі і колючі гілочки якого, що вже вкрилися дрібними свіжими листочками, не ховали могильного насипу. Траплялись також могили, на яких лежала нетовста плита каменя, ціла або вже розсипалась на куски. Це, мабуть, були могили звичайних громадян.

Чого-небудь, що нагадувало б хрести християнських кладовищ або прямовисні плити єврейських і мусульманських кладовищ, ми не знайшли. Не було також ніяких написів, літер, чисел, взагалі знаків на саркофагах і постаментях статуй. Можна було думати, що жителі міста суціль були неписьменні, не мали ніякої писемності.

Розкопувати ми вибрали могилу з нетовстою плитою, бо могили з простими горбиками викликали деяку підозру. Справа в тому, що в Монголії в обширних запади-

нах нерідко трапляються такі горбочки, порослі хармиком, які займають загалом цілі десятини і дуже схожі на могильні насипи, але вони є просто скупченнями сипучого піску під захистом цього куща. Отже, і тут, поряд з могильними насипами, могли бути і такі горбочки, які розкопувати, звичайно, не було рації. Могильна ж плита з каменя гарантувала, що робота наша не буде марною.

Ми зсунули плиту вбік і, взявши лопати, почали розкопувати могилу. Але лопати не заглиблювались в ґрунт більше, ніж на 2—3 пальці, і, викинувши цей верхній шар, довелось взяти кайла і розбивати ґрунт, що, мабуть, дуже злежався за кілька сот або тисяч років з дня поховання. Ще на четверть вдалося заглибитись досить швидко, але дальша четверть дісталась вже насилу. Ґрунт, який заповнював могилу, був такий же твердий, як і в стіні башти, тільки працювати кайлом в ямі було зручніше, ніж в отворі стіни. Пройшли ще четверть і присіли на краю могили перепочити.

— Здорово затверділа земля з того часу, як могилу засипали,— сказав я, віддихуючись.

— А глянь-но, Хомо,— сказав Лобсин.— В стінах могили такі самі шари, як і в стіні башти,— жовті, рожеві, зелененькі, одні в два, другі в три, інші в чотири пальці завтовшки. Невже вони і могили такими шарами закладали? Дивне щось! Збагнути не можу, як і навіщо вони це робили!

— Так, зовсім незрозуміло,— погодився я.— Може, це тільки зверху так робили, щоб вовки не могли свіжу могилу розрити і покійника з'їсти. Спробуємо пройти глибше!

Відпочивши, насилу заглибились ще на дві четверті. Виймка мала вже майже півтора аршина завглибшки, а шари різних кольорів продовжувались.

А знаєш що, Лобсин,— сказав я, витираючи густий піт з обличчя,— спробуємо розкопати просту могилу. Може, знатних людей так міцно закопували, а бідняків засипали пухкою землею.

— А й справді! — погодився калмик.

Поблизу був горбочок з хармиком; лопатами ми швидко розкидали піщаний ґрунт горбочка, і лише коріння куща трохи утруднювало роботу. Але під горбочком ґрунт був такий самий, як і під плитою, і знову довелось взятись за кайла. Заглибились на четверть і перекона-

лись, що ті самі кольорові породи йдуть шарами. Лобсин кинув кайло і вигукнув:

— Скрізь однаковий ґрунт! Я думаю, що нас шайтан морочить. Де б ми не почали копати, він перетворює м'який ґрунт в камінь. Можливо, все це місто заморожене нечистою силою. Більше не буду копати! Дивись, знов курна буря насуває з заходу.

Я глянув на захід. Там горизонт, справді, потемнів, сіра імла затягла його.

Башта нагадувала ковадло.

— Мабуть, що так!

— Вчора шайтан перешкоджав нам працювати, засипав нас пилюкою, намочив зливою, і сьогодні те саме буде. Це місто заморожене!

— Ну, поїдемо мерщій назад!

Ми підійшли до коней, що стояли поблизу, сховавши голови від сонця та мух в куц тамариску, коло гробниці. Поїхали назад. Проїжджаючи повз каплицю, Лобсин зупинив коня і сказав:

— А ця башта низька! Ставши на сідло, я вилізу на дах і подивлюсь, чи є всередині пусте місце.

— Молодець! Це що-небудь з'ясує нам.

Ми під'їхали до самої каплиці. Я спішився і взяв коня Лобсина за вуздечку, а калмик став на сідло і, користуючись вибоїнами в стіні, виліз наверх. Каплиця була кругла, в поперечнику сажнів з два. Спочатку вона

повинна була мати хоча б плоский дах, який, звичайно, давно зруйнувався.

Лобсин пройшовся вперед і назад, повернувся до краю і крикнув:

— Ніякої пустоти нема, суцільний камінь нерівний, буграми. Жодної щілини чи провалини нема.

Він зліз з капиці, і ми поїхали риссю, щоб до бурі вибратись з міста. Буросіра хмара вкрила вже половину неба, але сонце ще яскраво світило. Було годин одинадцять. Через чверть години ми досягли вже околиці, обїхали видолинок з тростиною і підскакали до намету. Хлопчаки вже розклали багаття, повісили казан і укріплювали намет. Коні стояли в гаю, прив'язані до дерева.

Курна хмара незабаром закрила сонце, яке ледве виднілось червоним кругом. Але було ще тихо.

Обідати ми сіли в наметі, бо вітер налітав уже поривами. З лужків і гаїв долини Дяму він піднімав трохи пилюки, а над містом пилюка вже звивалась стовпами, адже там не було рослинності, а пухкий ґрунт вулиць, обвітрені стіни будівель з піщаного каміння давали багато матеріалу для вітру. Але цього разу вітер був не такий рвучкий і дощ не пішов, тільки покrapало хвилин з п'ять.

— Ну, як думаєш, Лобсин,— почав я після обіду,— що ж нам робити далі? В башті стіни не пробрили, дві могили до дна не розкопали, а капиця виявилась не капицею, а простим стовпом без серцевини. Виходить, що наша поїздка ні до чого! Що ж, завтра поїдемо до дому чи що?

— Не поспішай, Хомо, дуже ти меткий,— відповів Лобсин.— Обміркуємо справу не кваплячись. Ми оглянули вже все місто чи ще ні?

— Більшу частину оглянули ніби.

— І оглянули дуже нашвидку. А ту частину, що за кладовищем лежить, зовсім не бачили. Там, можливо, в будинках вікна й двері знайдуться, і ми, покопавши, що-небудь знайдемо.

— Добре! Треба зїздити й туди, оглянути все місто і тільки тоді вирішувати, що робити далі.

— І ще ось що. Капиця виявилась не капицею, а стовпом. Капицею ми самі назвали її, за її формою. А вона, можливо, такий самий пам'ятник над могилою,

як інші там звірі різні, або без могили, для прикраси просто.

— Нам треба ще перевірити в самому місті не башту, а два-три будинки, пусті вони всередині чи ні. Адже башти в місті могли бути побудовані не пусті, а як стовпи, для варти чи що з висоти.

— Правильно, Лобсин,— сказав я, і стало мені трохи соромно, що я так швидко відмовився від розкопок, а мій калмик обміркував справу всебічно.— Що ж, спробуємо пробити отвір в якій-небудь стіні? В палаці, наприклад, дуже він мені подобається з вигляду.

— Ні, спочатку спробуємо залізити наверх, на стіну якої-небудь будови. І якщо побачимо, що всередині пусто, тоді спустимось всередину або проб'ємо хід.

— Але драбини в нас нема, а будівлі високі, як же ми вилізем на стіну?

— Я примітив, що є будинки сажнів у два-три заввишки. Таку драбину неважко змайструвати. Я з'їжджу до Дяму, там знайдуться тонкі тополі, зрубаю і притягну сюди. А завтра повеземо в місто і подивимося.

Після відпочинку Лобсин, захопивши сина, поїхав на конях до ріки, а я взяв двоствольку і пішов по гаях на полювання. В'ялене м'ясо, взяте з собою, дуже приїлось, та й небагато лишилось його в нас. Мій хлопчина залишився при наметі, а собаку я взяв з собою.

Я попрямував з нашого гаю до іншого, далі на південь, лужками і заростями кущів. В заростях раптом закричав і випурхнув фазан. Я розраховував на зайця і не встиг підвести рушницю. Але фазан, пролетівши трохи, знову сів у кущі. Тепер я йшов наготові і справді, як тільки фазан злетів, я вистрілив: собака знайшов птаха в гущавині.

В цьому гаю я побачив, що серед дерев підноситься ціле подвір'я в китайському стилі — досить висока, сажнів з три, стіна квадратом, з башточками на кожному розі, але без зубців. Мене це дуже здивувало. Китайські міста завжди оточені такою стіною, але вищою, з зубцями, на кожному розі масивні башти. Ворота в стінах теж захищені баштами, так що їдуть до міста через башти, а ворота в них подвійні, зовні і зсередини. Інші селища теж оточені стінами, але простішими, на кожному розі башти не товсті і ворота без башти. Навколо Чугучака деякі ферми я теж бачив оточеними стіною, всередині

якої — фанзи, комори, повітки для худоби. І ось те, що я побачив у гаю, нагадувало таку захищену ферму околиць Чугучака. Я обійшов її кругом, але в жодній з чотирьох стін не знайшов ні воріт, ні навіть чогось схожого на двері; вікон, звичайно, не було, але їх немає і в міських стінах. Таким чином, ця будівля була така ж, як і решта в цьому чудному місті. Єдину різницю я помітив: одна з стін вгорі була прикрашена великим обо з хмизу. Його, звичайно, навалили там калмики, що жили взимку в цій долині. Але як вони видирались туди без драбини?

В заростях раптом закричав і випурхнув фазан.

В цьому гаю мені вдалося підстрелити зайця, а коли вже я вертався, ще одного, так що з фазаном у нас було свіжого м'яса днів на два. Собачка дуже допомогла при полюванні на зайців — вона шастала по кущах і виганяла їх на лужок.

Повернувшись до намету, я освіжував дичину і поставив на багаття варити в одному казанку суп з фазана, а в другий поклав зайців тушкувати. Хлопчаки вранці, бігаючи по лужках, нарвали дикої цибулі, і вона дуже пригодилась нам. Незабаром повернувся і Лобсин з сином; вони їхали поруч, а в проміжку між кіньми тягли дві тонкі тополі, сажнів з три завдовжки, прив'язані окоренками до жердини, яку вони поклали на свої сідла. В обох тополь гілки були обрубані так, що залишалась їх основа довжиною в четверть, і по них, приставивши обидва стовбури похило до стіни, не важко було вилізти на башту.

— Добру добичу привіз, Лобсин, молодець,— сказав я.— Але й я прийшов не з порожніми руками, бачиш, в двох казанках готується смачна вечеря.

На другий день ми поїхали до міста втрьох, з сином Лобсина, якому дуже хотілось побачити вулиці й будівлі, а нам він, легкий і меткий, міг бути помічником. Поблизу тупика, де ми провели розкопки, стояла будівля в 2½ сажні висоти. Ми приставили до стіни обидва стовбури, з'єднавши їх вгорі і внизу мотузками, щоб вони не розійшлись, коли будемо лазити. Хлопець легко видерся наверх і побіг кудись далі дахом. Трохи згодом він повернувся і сказав:

— Ніякої пустоти нема. Дах іде східцями ще вгору.

Цього я не міг збагнути і вирішив полізти сам, хоч і знав, що не легко буде мені це зробити. Я давно втратив умілість лазити по деревах, яка так легко дається хлопчикам, але все-таки видерся аж до верхнього краю стіни. Вгорі я побачив, що поверхня будівлі справді піднімається плоскими східцями ще вище; ніякої западини, яка мала б бути, якщо це будівля людини, не виявилось. А під ногами відчувалося, що я стою не над пустотою всередині будівлі, а над суцільним кам'яним масивом. Ми захотіли перевірити це на інших будівлях, поїхали далі і повторили те саме ще разів три на будівлях, доступних висотою стін. Результат був той самий; поверхня була або рівна, або з плоскими підвищеннями у вигляді бугрів. Один раз і Лобсин лазив на самий верх.

Тепер залишалось оглянути південну частину міста за кладовищем, куди ми й попрямували, захопивши на всякий випадок свою імпровізовану драбину. В цій частині зустріли спочатку плоскі горби, де-не-де зруйновані башти, але теж без пустоти всередині, а потім опинились серед вищих горбів чудного вигляду. Їх жовті піщані схили подекуди були усяяні зовсім чорним щебенем, а на гребенях серед скель піщаної породи тяглася стрічкою то вузькою в четверть, то широкою в 3—4 четверті, чорна блискуча порода, схожа на кам'яне вугілля. Подекуди було видно, що шар цієї породи, або жила, йшов круто в глибину горба. Ми спішилися і почали оглядати ці горби. Чорні смужки по горбах можна було простежити в обидва боки на десятки кроків. Ми налічили понад десять таких шарів, або жил, і помітили ще, що

піщана порода з обох боків кожної смужки була дуже міцна і виступала гребенями, а де-не-де висувалась на кілька аршинів на сідловини між горбами, подібно до довгих плит або балок. В одно з пасом горбів врізалась вершина глибокої вимоїни, упираючись в цілу стіну цієї твердої породи з виступами у вигляді плит з зубців. Вчена людина зуміла б пояснити цю дивну картину, але ми нічого не розуміли, вирішили тільки, вертаючись назад, набрати побільше цього чорного каміння з шарів, щоб випробувати на багатті, чи горить воно.

Спереду, за цими горбами, підносились високо довгою низкою великі будівлі, схожі на ту, яку в другій частині міста ми назвали палацом хана. Але тут вони були незграбніші, менше було на них карнизів, башточок, вимоїн. По дорозі до них ми потрапили в улоговину, зайняту буграми сипучого піску, по яких і піднялись до підніжжя ряду будівель. Вони були занадто високі для нашої драбини; віконних або дверних отворів теж ніде не видно було. Доводилось думати, що вони теж не пусті всередині, а суцільні, як і в раніше оглянутій частині міста, і що ніде немає надії на успіх розкопок.

Повертаючись до стану, ми набрали цілий мішок чорного каміння з різних жил, а стовбури тополь покинули біля цих горбів, бо вони вже непотрібні були нам.

Біля намету ми застали несподіваних гостей — двох калмиків, що сиділи коло багаття, на якому варився наш обід, і гомоніли з моїм годованцем; він сказав мені поросійському (я вже навчив його рідної мови):

— Вони мене дуже налякали! Прискакали до намету і кричать: як ти смів стати на нашій зимівлі і спасувати нашу пашу! Складай свої манатки та їдь собі, звідки приїхав. Погрожували забрати коней. Насилу я умовив їх почекати, поки ви повернетесь на обід. Я сказав їм, що ми тільки вчора прибули сюди і що російський купець поїхав оглядати руїни міста.

Ми спішилися, привітались з гостями і відповіли на звичайні запитання, звідкіля, куди і чого. Я заспокоїв господарів цієї зимівлі — сліди їх юрт ми ото й бачили коло гаю,— що сьогодні ж ми їдемо.

— От ми захотіли побачити руїни цього великого старого міста,— закінчив я, показуючи на його окраїну, Калмики розсміялись.

— Ніякого міста тут нема і ніколи не було. Якби колись тут було місто, ми б його знали від наших предків і від лам нашого монастиря. Хто сказав вам, що тут було місто, той обманув вас.

— Та як же,—заперечив я.— Адже тут багато будинків, башти, цілий палац, велике кладовище з пам'ятниками.

— І скло від шибок валяється скрізь, а в стінах сидять ядра, якими стріляли вороги, що завойовували місто, а може, і повбивали всіх жителів,— додав Лобсин.

— Ні, люди тут ніколи не жили,— відповів один з калмиків.— Ці будівлі, башти, вулиці, палаци — все це творіння нечистих духів підземного світу. Ми живемо близько і чуємо, як ці духи виють і плачуть, коли лютує вітер зимової ночі.

— Отож бачиш, Хомо,— сказав Лобсин.— Я вчора вже сказав тобі, що це нечисті духи зробили подобу людського міста.

Невдача наших розкопок узгоджувалась з поясненням калмиків.

Ми, звичайно, пригостили приїжджих чаєм і баурсаками, не поскупились навіть на кілька кусочків цукру.

Після пригощення я згадав, що ми привезли мішок чорного каміння з міста, щоб випробувати, чи не вугілля це. Я приніс з намету кілька кусків, показав їх калмикам і запитав, що це таке, чи знають вони, що цього каміння багато в місті?

— Це ми знаємо,— відповіли вони,— це горючий камінь, такий самий, як той, що його китайці копають в Теміртамі. Але ми його не вживаємо, він дуже курить і смердить, коли горить в юрті; видно, що це теж творіння нечистих духів.

Я поклав куски на багаття. Вони дуже швидко спалахнули, загорілись довгим полум'ям з густим чорним димом і стали плавитись і розтікаться. Запах диму справді був неприємний, але як паливо в печах це вугілля, звичайно, годилось. Я сказав це калмикам.

— В нечистому місті цього каміння небагато,— відповів один з них,— а до Чугучака звідси далеко. Якщо тобі потрібен такий камінь, копай його в Теміртамі, там його багато, а возити в місто значно ближче.

— А от біля південного підніжжя Джаіру, недалеко

від броду Тас-Уткель на ріці Манас такого земляного вугілля цілі гори,— сказав другий.

— Так, так,— ствердив перший,— і там з цих горбів тече щось рідке чорне, подібне до олії. Його наші лами збирають для ліків. Воно так само горить і смердить, як це каміння.

Лобсина це повідомлення дуже зацікавило, і він розпитав гостей, як туди проїхати. Виявилось, що до цієї місцевості добрий день дороги, а звідти до Чугучака через Джаїр 5—6 днів, тобто навіть ближче, ніж від нашої стоянки на ріці Дям.

— Так от, Хомо,— сказав Лобсин, коли гості поїхали, доставши обіцянку, що ми сьогодні ж залишимо їхню зимівлю,— поїдемо тепер туди. Тут у цьому нечистому місті ми ніяких скарбів не знайшли, тільки марно копали і час згаяли. Подивимось там гори чорного каміння і чорну олію — адже це теж скарби. Горюче каміння будемо возити в Чугучак продавати і олію теж.

Я, звичайно, погодився. Часу в нас було ще багато, а невдачу розкопок надолужити знахідкою чогось цікавого, звичайно, було привабливим. Перечекавши спеку, ми згорнули свій стан і поїхали. Лобсин повів нас через луки і гаї долини Дям прямо до її правого берега, де, за вказівкою калмиків, у стрімкій кручі був зручний підйом глибоким яром. Піднявшись, ми опинились знову на чорній щебеневій Гобі: та тут вона була не така широка, як далі на північ, і через півгодини їзди ми проминули її; почались зарості чию, куші, де-не-де гайки, що чергувались з сухими руслами.

— Це — пониззя річки Дарбути,— сказав Лобсин,— тієї самої річки, у верхів'ях якої стоять мої юрти і перший золотий рудник, де ми з тобою були. Ця річка тече по всьому Джаїру, спочатку впоперек, а потім вздовж, і тут, вийшовши з гір в Гобі, розливається по рукавах і пропадає. Вода тут буває тільки навесні, коли сніг тане, але джерела трапляються, і колодязі є.

Такою місцевістю ми до вечора пройшли до озера Айранкуль біля східного кінця Джаїру і зупинились на його березі, вибравши чисту площадку біля затоки, оточеної великими заростями тростини.

Вода в озері була прісна; в нього впадала ріка Манас, відома нам з поїздки в Урумчі; там це був могутній потік, через який перебрести можна було лише рано-

вранці. Але на довгому шляху впоперек широкої Джунгарської западини він втрачав багато води і впадав в озеро невеликою річкою. Та при такому невеликому припливі вода в озері неодмінно була б хоч трохи солонуватою, коли б вона не витікала річкою з цього озера далі і не впадала в те ж озеро Айрик-Нур, в якому кінчається ріка Дям. Про це Лобсин довідався від калмиків, розпитуючи в них про дорогу до гір вугілля та олії.

На воді не видно було плаваючих птахів, хоча з заростей часом доносилося крякання качок. Очевидно, вони вже сиділи в гніздах і випливали на відкрите місце лише рано-вранці. Зате у воді хлопчаки виявили багато дрібної риби, і їм вдалося вловити мішком кілька штук. Я було запропонував зварити юшку, але Лобсин заперечив — монголи не ловлять і не їдять риби. Мені довелося підсмажити рибок, як шашлик; вони були смачними, але дуже кістлявими.

Після душних вечорів в гаю біля руїн, які до півночі пашіли спекою, ночівля на березі озера була дуже приємна. Вплив місяць на початку ущербу, і вздовж всієї затоки простяглася срібляста стрічка вдалину. Легенький вітерець шелестів в очереті, що оточував темними стінками водну гладінь, піднімаючи на ній дрібні брижі, і вся стрічка тремтіла і переливалась. В заростях інколи крякали качки, а з горбів підніжжя Джаїру, позаду намету, іноді доносилося тужливе виття вовка, на яке наші коні, що були прив'язані поблизу і жували з апетитом зелену тростину, відповідали хропінням. Деся далеко ледь чути кричала сплюшка, а ближче на озері ухав бугай. По небу осторонь від місяця повільно пливла широка смуга дрібнокучерявих хмар, схожа на розпластаний білий смушок. Хлопчаки після вечері незабаром уклалися в наметі і щось пошепки розповідали один одному, поки не заснули, а я й Лобсин довго ще сиділи біля згаслого багаття і милувались красою тихої ночі на березі озера. Собака лежав поблизу коней, простягнувшись і поклавши голову на передні лапи, і ми не турбувались про варту. При найменшій тривозі він подав би сигнал, і Лобсин, який за звичкою спав дуже чутко, проснувся б відразу.

Вранці ми з жалем покинули цю стоянку і поїхали гірською стежкою, вздовж підніжжя Джаїру, на захід. Ліворуч увесь час, то відступаючи, то наближаючись до

самої стежки, простягалися високі зарості тростини, що ховали від нас русло ріки Манас; де-не-де серед них виглядали поодинокі дерева. Праворуч підносились укоси невисокої тераси, що являла собою чорну Гобі, вкриту щебенем і галькою; вона йшла до висот Джаїру, які обмежували горизонт своїми скелястими голими пасмами.

Годин через дві русло ріки і зарості відступили подалі від стежки, і тепер ліворуч від неї простягались то голі площі такирів з сірим ґрунтом з глини, розбитим тонкими тріщинами, гладеньким і твердим, як паркет, то піщані горби, що поросли кущами тамариску; на деяких тамариск вже засох, а самі горби зруйнувались.

— Бачиш, Хомо,— сказав Лобсин.— Ріка від горбів відійшла, зелень сохне, а вітер розвіває пісок.

Подекуди чий утворив густі зарості, в яких раз у раз попереду нас вискакували і швидко зникали зайці; місцями траплялись хакі — плоскі западини, в яких ранньої весни стояла вода, а тепер червонувате глинясте дно їх висохло, розбилось глибокими тріщинами на п'яти- і шестикутники, на краях яких верхній шар глини загнуща догори чи навіть скрутився трубками. Та ось показали великі кущі шелюги, дерева, і стежка несподівано наблизилась до самого берега ріки Манас; ріка текла тут дуже тихо і мала всього кроків 50—60 завширшки. Стежка йшла у воду, і на протилежному березі видно було її продовження.

— Оце і є брід Тас-Уткель, як описали калмики,— вигукнув Лобсин,— єдине місце, де можна перебрести на той берег. А скрізь в інших місцях гущавина очерету на болоті, не можна проїхати до ріки, а вода в ній глибока, вище сідла.

— В очереті кабани, мабуть, живуть? — спитав я.

— Багато кабанів і тигри, кажуть, трапляються.

— Чого ж ти мені не сказав учора ввечері коло озера, що тут тигри є? А ми так спокійно ночували там біля очерету!

— Мало чого наговорять люди! Можливо хтось п'ятьдесят років тому бачив цього звіра. А я ось скільки вже об'їздив і ніде не бачив його. Тільки шкуру бачив один раз у монгольського князя,— красивий звір, жовтий з чорними смугами впоперек.

— Від цього броду, казали, треба повернути направо в горби і там скоро побачимо гори з вугіллям. Тільки

тут треба напоїти коней, там води мало буде,— докинув він.

Ми заїхали в ріку, і коні напились. Потім знайшли стежку, яка від броду потяглася в глиб горбів підніжжя Джаїру. Незабаром на їх схилах показалися світло- і темночервоні шари глини, що чергувались з жовтими і зеленими, і під полудень ми побачили досить високий плоский горб сірого кольору з нерівними схилами, на яких в різних місцях зеленіли кущики,— вони свідчили про те, що вода тут є.

— Ось це й має бути горб з чорного вугілля,— заявив Лобсин.— Таких, кажуть, тут сім чи вісім — один за одним недалеко. А вода, кажуть, тут не в джерелі чи колодязі на дні долини, а на самій вершині горба витікає.

— Треба подивитись! Якщо вода є, ми тут же біля горба намет поставимо. Та тільки це чудно щось,— вода на вершині горба, а не коло підніжжя.

Ми спішилися і вибралися на горб. Він весь складався з пластин майже чорного каміння, накладених східцями одна на одну, частково засипаних піском, в якому укріпились кущі, що вже зеленіли. На плоскій вершині була яма в $1\frac{1}{2}$ —2 аршини в поперечнику і в дві четверті завглибшки, повна чистої води, подекуди вкритої чорною плівкою. Ми, звичайно, зразу ж зачерпнули жменею води і покуштували. Вода була прісна, проте з присмаком чогось смолистого і запахом сургучу.

— Зійде й ця,— сказав Лобсин.— З плитковим чаєм пити можна. І коні питимуть.

— А що це таке? — спитав я, показуючи на темні бульки, що піднімалися в одному місці з дна ями і на поверхні розпливалися в густу чорну плівку. Я помочив палець в цю плівку і понюхав — вона відгонила гасом.

— Ось це, видно, те рідке вугілля, яке лами на ліки збирають, як монголи казали,— заявив Лобсин.

— Яке ж вугілля гасом пахне? І не чув я про рідке вугілля. А чи не нафта це сира, з якої гас гонять? Отак скарб ми знайшли! В Чугучак гас привозять здалеку, з Баку на Кавказі, а його можна діставати поблизу. Це буде вигідніше від золота!

— Так, Хомо! Ти мені якось розказував, як на Кавказі добувають цю саму нафту, як з неї на заводах гас виганяють, і я тоді зрозумів, чому її в Чугучаці так дорого продають.

Обійшовши яму з водою, ми побачили, що в одному місці її край був трохи нижчий, сюди збиралась чорна плівка і поволі стікала струмком з палець завширшки на схил горба, який в цьому місці був не темносірий, а чорний і блискучий. Струмок тік ледь-ледь, розпливався і трохи нижче застигав. Я ступив на це місце, і підошва чобота прилипла немов до густого вару або дьогтю.

— А знаєш що, Лобсин, я думаю, що весь цей горб не з вугілля складений, як монголи кажуть, а з цієї застиглої нафти. Ось поглянь, там, куди стікає ця нафта, каміння не сіре, а чорне і гладеньке, але йде такими ж східцями, як і в інших місцях, і кущі на ньому не ростуть. Це все свіжа недавно застигла, затверділа нафта.

— А чому в інших місцях каміння не чорне, а сіре і не гладеньке, немов піском посипане? — спитав Лобсин.

— Через те, я думаю, що там воно дуже старе, вивітріле, а піском його вітри заносять. Ось ми спробуємо на вогні, як буде горіти свіже чорне і старе сіре. Якщо сіре не вугілля, а та сама загустіла нафта, воно буде горіти і пахнути, як чорне.

— Спробуємо, Хомо! Це цікаво.

Спустившись з горба, ми вибрали поблизу рівне місце на дні долини, поставили намет і розсідлали коней. Хлопчаки хутко набрали сухих гілок, щоб розпалити багаття, а ми з Лобсином, взявши кайло і лопату, зійшли на горб і лопатою набрали чорної густої нафти в тому місці, де сочився струмок, і кайлом виломили в іншому місці кілька пластин сірого каміння. Поклали на вогонь спочатку чорну густу масу, схожу на напівзасохлий дьоготь; вона швидко зайнялася великим полум'ям з густим чорним димом і запахом гасу, розтоплюючись і розтікаючись по хмизу. Коли все прогоріло, чоклали куски сірого каміння. Вони зайнялися не відразу, але горіли так само і топились повільніше.

— От бачиш, Лобсин, це — не вугілля, а та ж нафта, затверділа з піском. І я пригадую, що таку затверділу нафту називають асфальтом, або кіром. Її розтоплюють в казанах, додають піску і роблять з неї підлогу в будинках, навіть заливають вулиці в містах замість бруку.

— От добре б, Хомо, в Чугучаці всі вулиці так за-мостити! І тоді б на них ні куряви в суху погоду, ні грязюки в мокру не було.

— Розумієш, який скарб ми знайшли! І нафта для гасу, і асфальт для підлог і вулиць. Навіть ти в своїй юрті можеш собі зробити асфальтову підлогу замість долівки. Буде завжди чисто, і блохи не водитимуться, а то у вас в юртах ці кровопивці часто спати заважають.

— А як же тоді вогонь в юрті розводити? Адже асфальт загориться під вогнищем!

— Під вогнищем і не роби асфальту! а лише навколо, ось і все!

На вогонь хлопчики захотіли повісити казанок для чаю; вони вже збігали на горб і принесли чистої води з ями. Але Лобсин не дозволив вішати казанок.

— Його кругом закоптить, і ми всі замажемося, як сажотруси,— підтримав я.

— Хмизу наберіть, хлопці, тут кущів сухих багато. А асфальт будемо палити вночі, в цих балках, мабуть, вовки водяться.

Коней ми пустили пастись, але паша в долині була погана, де-не-де дрібна трава невеличкими щітками, подекуди жмутки чию. Довго стояти на цьому місці не доводилось.

По обіді ми пішли далі по долині, щоб оглянути інші горби. Вони тяглися низкою на деякій відстані один від одного, одні були трохи більші й вищі, ніж перший, інші менші й нижчі, але всі загалом однакові на вигляд. На вершині двох чи трьох ми теж бачили яму з водою і плівкою густої нафти, що стікала струмком, а на інших такої ями не було, хоча вони й складались з того самого темносірого асфальту. На них виділення води з нафтою давно припинилось, канал з глибини, по якому піднімалась вгору вода з газом і нафтою, очевидно, закупорився,— вони були мертві. На них не було і таких свіжих зелених кущів, як на тих, де виділення ще тривало, а лише кущі звичайні на вигляд, як на дні і схилах долини.

Останній горб цього пасма, що підносився там, де долина стала широкою і майже зникла на положистому підніжжі Джаїру, був дуже плоский, але високий, не менше 35—40 сажнів заввишки, тоді як решта піднімалась лише на 5—7 сажнів над дном долини. Він теж був мертвий, не виділяв води, зате мав величезний запас асфальту в сотні тисяч пудів. Обійшовши горби, ми пішли назад до намету. По дорозі я помітив кілька дзеренів, які паслись в бічній балці і, побачивши нас, відбігли

вбік. Двостволка була в мене на спині, і я вирішив добути свіжого м'яса. Місце було зручне, щоб підкрастися поближче. Я пішов швидко другою балкою і виліз на гребінь, що відділяв її від балки, де були антилопи, а Лобсин залишився, де й був, щоб привертати на себе увагу тварин. Їх було п'ятеро. Вони повільно посувались, то пошипуючи траву, то зупиняючись, щоб подивитись, чи не переслідують їх Лобсин. Я лежав на гребені за кущем і вичікував, коли вони підйдуть на надійний вистріл. Рушниця була заряджена крупною картеччю. Коли передній дзерен зупинився проти моєї засідки, я вистрілив; він підскочив, зробив кілька стрибків і впав. Решта помчала великими стрибками на протилежний схил балки і зникла. Я підійшов до вбитого: це був старий самець з великими рогами. Скоро підбіг Лобсин, і ми потягли здобич до намету. Вечеря вийшла на славу — густий суп і шашлик.

— Сьогодні щасливий день для нас, Хомо,— сказав Лобсин,— і скарб знайшли, і м'яса добули на всю дорогу назад, до міста.

Коли стемніло, ми розклали велике багаття з кусків сірого асфальту. Багаття палало так гаряче, що нам довелося сидіти подалі від нього, а весь горб, долина та її схили були яскраво освітлені. Хлопчаки раз у раз підкидали асфальт у багаття, виломлюючи і притягуючи нові куски. Було тихо, і стовп чорного диму піднімався високо вгору.

— А чи знаєш, Лобсин,— сказав я,— я гадаю, що чорний камінь, який ми взяли з жил в місті Нечистих духів, теж асфальт. Він горить і димить, як цей, і смердить так само. Це не вугілля, як думають калмики.

— Адже вони і цей називали земляним вугіллям. І якщо цей буде асфальт, то і той, звичайно, теж. Тільки там його небагато і возити в Чугучак далі, а тут багато і возити ближче,— заявив Лобсин.

— І там його треба добувати з глибини гірничими роботами, а тут бери його прямо з горбів і навалюй на вози або на верблюдів,— додав я.

— Либонь, стерегти сьогодні не варто, Хомо. Вогонь такий, що вовки близько не наважаться підійти. Тільки час від часу треба підкидати каміння у вогонь.

Я погодився з цим, і ми лягли спати, хлопці в наметі, а ми біля багаття, щоб, прокидаючись, підтримувати во-

гонь. І добре, що зробили так. Після півночі знявся вітер; багаття, що горіло спокійно, стало роздувати, і хоча воно було кроків за п'ять від намету, але полум'я, звиваючись, почало загрожувати йому. І коли б Лобсин не прокинувся від лопотіння намету і не відкинув палаючі плити вбік, ми втратили б і намет, і всі наші речі, а хлопці обгоріли б.

Вранці ми наломали ще кілька плит, щоб завантажити одного в'ючного коня цілком асфальтом, і поїхали вздовж пасма горбів на захід. Коли сірі горби кінчилися, місцевість стала більш мальовничою; поминувши ще горби з шарами яскравочервоних, жовтих і шоколадно-бурих кольорів, ми виїхали в широке сухе русло, що тяглося з Джаїру, і повернули вгору по ньому. Його облямовували спочатку довгі урвища з тими ж кольоровими шарами, а далі впали у вічі дві окремі скелі, схожі на башти, що підносилися серед русла; на кожній з них виднівся виразний, досить товстий чорний шар, немов пояс.

— Дивись, Хомо, ще асфальт! — вигукнув Лобсин, що їхав попереду каравану, а я замикав його.

Ми під'їхали до башт, спішилися і оглянули чорний шар.

— Це, мабуть, справжнє земляне вугілля, — сказав я, оглянувши кусок, виламаний з шару. — Він не схожий на той, який ми взяли в місті, — не такий блискучий і легко розпадається, як гниле дерево.

Ми взяли кілька кусків цього вугілля для проби.

— Тільки небагато його! — зауважив Лобсин. — Шар не товстий, всього дві-три четверті, і чи багато в цих баштах — десятків два-три пудів, не більше.

Далі згору по руслу пішли в берегах не такі вже яскравоколірні шари; розмиті водою і обвіяні вітрами, ці шари утворили різні цікаві форми — де косу башту жовтого кольору, а де різні карнизи, фігурки, купини. Хлопці захоплювались різноманітністю форм; порівняно з тим, що ми бачили в місті Нечистих духів, тут все було мальовниче, цікаве, але дрібне.

А потім ці різнобарвні урвища змінились горбами самого Джаїру, і в руслі з'явився струмок, який привів нас до невеликого оазису — гаю тополь і кушів із заростями тростини навколо кількох джерел, що витікали з ямок серед зелені.

— Це — джерело Туранги-Бастау (тобто тополеве джерело),— сказав Лобсин.— Тут я один раз був. Треба зупинитись — пообідати і підгодувати коней, які вчора біля асфальту були майже голодні. Далі до пізнього вечора ні води, ні паші не буде.

Ми, звичайно, зупинились і розклали багаття, розв'язали коней, пустили їх пастись. Після ситного обіду розвісили решту м'яса дзерена в'ялитись на сонці. Хлопчаки бігали по гаю і по навколишніх горбах, сподіваючись побачити зайців або дзеренів. Коли вони повернулись, мій годованець Очир сказав:

— Бачили тільки двох зайців і ще одне величезне обо. Його, мабуть, велетні або нечисті духи склали з величезного каміння. Піди, подивись, це недалеко.

Ми пішли втрьох, син Лобсина залишився при наметі і конях. Серед горбів поблизу русла, нижче гаю, біля джерел один горб справді мав дивний вигляд. На його схилах були розсіяні валуни, здебільшого круглі, як кулі, і в поперечнику близько аршина, зовсім чорні і трохи блискучі, а вершина горба являла купу з кількох таких валунів, схожу загалом на обо, яке монголи споруджують на перевалах і на вершинах деяких гір і горбів. Кожен монгол, що піднявся на перевал чи таку вершину, вважає за обов'язок збільшити купу ще одним каменем, піднятим поблизу, або встромити палицю і нав'язати на неї чи на встромлені вже палиці клопоть, відірваний від одягу, або жмуток волосся з хвоста свого коня. Все це — жертва гірським духам за щасливий підйом на перевал чи вершину. Але це обо, звичайно, не могли скласти люди: кожен валун, з яких воно складалось, навіть кілька людей не змогли б підняти, не то щоб винести на горб. І Лобсин потвердив слова хлопців, що це обо складене нечистими духами.

— Недарма ж ми бачили по дорозі башти, карнизи, купини чудернацької форми, схожі на те, що було в тому місті нечистої сили. І тут нечисті духи пустували, щоб збентежити проїжджу людину,— сказав він. А я не міг пояснити йому до ладу, як утворилось це обо і ці форми каміння ¹.

¹ Масивний граніт при вивітрюванні іноді розпадається на великі кулі, які в умовах пустині вкриваються чорним блискучим «лаком пустині», як і щебінь, що відбиває проміння сонця і місяця, про що вже зазначалось кілька разів у цій книзі.— *Прим. автора.*

Відпочивши, ми поїхали далі вгору по тому ж сухому руслу.

— Це русло,— пояснив Лобсин,— ріже все південне пасмо Джаїру, яке на схід від нього називають гори Чингіз, а на захід — гори Қир. Останні тягнуться до станції Сарджак на тракті з Чугучака в Шихо, яким ми їхали з німцями.

Русло являло собою стрічку, вкриту піском і галькою, завширшки від 20 до 50 кроків, врізану в гори Джаїру, які утворили його береги. На бортах русла де-не-де росли дрібні й великі кущі, але води ніде не було. І здавалося дивним, як це довге русло могло утворитись без текучої води.

— Невже тут ніколи не тече вода? — спитав я.

— Ранньої весни, коли тануть сніги, тут води досить багато буває,— відповів Лобсин.— І влітку, якщо піде дуже велика злива, вода біжить бурхливим потоком, але недовго, збіжить вся і знову сухо.

Справді, на шляху по руслу я помітив, що деякі кущі в його бортах повалені і дещо засипані піском і галькою; це свідчило про те, що по руслу протікає вода із значною силою.

Ми їхали години три чи чотири цим руслом; нарешті, воно кінчилось разом з південним пасмом Джаїру. Сонце вже сідало, коли ми дістались до невеликого джерела Ацили-Бастау у верхів'ях русла між горбами, що належали вже другому середньому пасмові. Тут була деяка паша для коней і паливо — кущики по схилах гір.

— Хлопці, треба набрати побільше хмизу і аргалу,— сказав Лобсин.— В цій місцевості можуть бути вовки. Сюди, кажуть, іноді забігають кулани з рівнини на південь від Джаїру, а за ними може прийти до нас у гості й тигр.

— Навіщо ти нас лякаєш! — зауважив я.— Біля озера Айранкуль, де був великий очерет і де тигр справді міг би жити, ти нічого не сказав про нього. А тут в ці голі горби чого він прийде?

— За куланами, він їх дуже любить,— виправдувався Лобсин.

— Сподіваюсь, що ні куланів, ні тигра ми не побачимо,— заперечив я.— А багаття, звичайно, вночі будемо підтримувати по черзі. Вовки можуть налякати наших коней.

Так ми й зробили. До півночі по черзі по одній годині вартували хлопці, а потім до світанку по півтори години один з нас. Багаття підтримували невелике, але коли виття вовка розлягалось ближче і коні починали хропти, а собака — гавкати, підкидали палива. Але на початку літа ночі короткі, і о третій годині вже розвидняється. Мені довелось вартувати з двох годин, і через годину я вже пустив коней пастись, а сам з собакою був поблизу них, маючи наготові рушницю. Це було не зайвим, бо

Розвиднялося, і я на фоні сходу розрізнив силует вовка.

на вершині сусіднього горба показався вовк, що підкрадався до коней. На посвітлілому вже фоні сходу я розрізнив його силует, собака загавкав. Я підвів рушницю і вистрілив, але було далеко, і картеч, мабуть, тільки шльопнула по шкурі наприкінці польоту, і вовк зник.

Наступного дня надвечір прибули до юрт Лобсина у верхів'ях цієї ріки Дарбути. Лобсин залишив там сина і одного коня. Вся його родина і сусіди цілий вечір слухали його розповідь про наші пригоди, про місто та обо нечистих духів, що викликали велику цікавість і різноманітні пояснення, про горби і жили асфальту та рідку нафту. Я забув сказати, що, поки ми ходили оглядати горби, хлопці набрали пляшку цієї нафти, терпляче збираючи ложкою чорну плізку, коли вона випливала на поверхню води в ямі на вершині першого горба. Ця пляшка тепер переходила з рук в руки, нафту нюхали і пробували пальцем на смак. Асфальт з міста і з горбів теж був оглянутий і випробуваний як паливо.

Через два дні знайомою дорогою ми прибули в Чугучак і прийшли до консула, щоб розповісти про цілковиту невдачу розкопок у місті і показати зразки асфальту й нафти. Опис міста видався йому спочатку вигадкою, і він кілька разів перепитував і примушував повторювати деякі подробиці, щоб перевірити, пробуючи спіймати нас на суперечностях. Але ми описували так докладно і однаково, що йому довелося повірити. Пояснення форм міста силою нечистих духів він взяв на сміх, чим дуже

збентежив Лобсина, який, незважаючи на багаторічне спілкування зі мною та іншими росіянами, в глибині душі все ще зберігав віру в добрих і лихих духів та в їхню владу над людиною. Консул зробив припущення, що це місто — рідке своєю своєрідністю творіння сил природи, а не людини, чим цілком пояснюється невдача наших розкопок.

Відкриття асфальту і нафти його дуже обрадувало, і він сказав, що в майбутньому воно набуде великого значення. Він порадив мені випробувати, чи годиться привезений асфальт для заливання долівки в моєму будинку. А коли буде удача, обіцяв дати нам замовлення на доставку партії асфальту, щоб залити весь двір консульства і долівку казарми його козаків.

І от я роздобув старий казан місткістю в два відра і розтопив частину асфальту з горбів, додавши за порадою консула ще піску, покрити розтопленою масою долівку в своїй кухні, спершу вирівнявши її. Підлога вийшла не зовсім рівна, бо ми не зуміли вигладити масу як слід, поки вона не затверділа. Але консул після огляду був задоволений і замовив Лобсинові доставити асфальт. Літо було ще в розпалі, часу до спорядження нашого торгового каравану було досить, і Лобсин найняв у Чугучаці кілька возів й поїхав китайським трактом в Шихо до станції Сарджак, звідки вздовж підніжжя Джаїру можна було дістатися до асфальтових горбів. Це було далі, ніж наш зворотний шлях через Джаїр, та зате по колісній дорозі. Проїзд туди й назад, враховуючи видобуток і навантаження асфальту, зайняв два тижні, і доставленого матеріалу вистачило на виконання замовлення консула. Коли вся робота в консула була виконана задовільно, консульство відвідав і амбань Чугучака, що прочув про новий спосіб; він був задоволений і замовив Лобсинові доставити асфальт для двору і служб свого яминю. Лобсин виконав і це до відправки торгового каравану. Таким чином, наша «авантюра з розкопками», як її назвав консул, пішла на користь Чугучаку, а Лобсину дала добрий заробіток.

Ми відкрили досить велике родовище не зовсім чистого (з домішкою піску, нанесеного вітрами) кіру, або асфальту, на південному кінці гірського пасма Джаїр і там-таки виходи густої рідкої нафти в кількох місцях на вершинах горбів, складених з цього кіру, і друге родови-

ще жильного асфальту в місті Нечистих духів на березі ріки Дям. В обох місцях, як пояснив мені консул Соков, можна було припустити наявність нафти на глибині ¹.

Ці наші відкриття асфальту, які були відразу використані для благоустрою міста, а також нафти, яка могла забезпечити йому в майбутньому краще освітлення, ніж сальні китайські свічки, примусили мене задуматись над питанням: а що ж ти, Хомо, до цього часу зробив для інших за довгі роки свого життя! Багато років ти розвив крам по улусах і монастирях Монголії і Сіньцзяну, постачав його неробам ламам і трудівникам аратам і заробляв гроші московським товстосумам і, звичайно, собі і сім'ї свого компаньйона Лобсина. Ось і вся твоя робота на користь загальну! Та ще допомогли ми німцям розкопати старожитності в руїнах поблизу Турафана, і це пішло на користь науці, хоча тільки німецькій. А от для своєї рідної Росії, за кращі умови життя народу якої потерпів твій батько, зробив ти що-небудь, Хомо? Ніби нічого. Оселився на китайській землі і, крім постачання краму і всіляких життєвих дрібниць монголам, нічого ще корисного не зробив. Тільки цю знахідку асфальту і нафти, яку консул так розхвалив! І надалі треба буде не лише старожитності розкопувати в руїнах стародавніх міст і посилати їх в Академію на користь вітчизняної науки, але й приглядатись, чи не трапляться знов які-небудь скарби різних викопних, асфальт, вугілля земляне, руда залізна або мідна на добро людям.

¹ Припущення консула були цілком обгрунтовані. Виходи густої нафти в кількох місцях біля підніжжя Джаїру, що перетворювалась при затвердінні в кір, або асфальт, свідчать про присутність нафти на глибині, в товщі гірських порід, родовищ рідкої нафти, яку видобувають, проводячи в товщу порід бурові свердловини і викачуючи по них насосами цю нафту. За появою нафти на поверхні землі в різних місцях були відкриті вже давно перші родовища нафти на Кавказі, в Північній Америці. Жили чистого асфальту в місті Нечистих духів, відкриті Хомою і Лобсиним, теж свідчать про наявність на глибині нафти, яка піднімалась тріщинами порід в кількох місцях до земної поверхні, заповнюючи ці тріщини і перетворюючись при затвердінні в асфальт, чистіший, без домішки піску, який вітер приносить на горби коло південного підніжжя Джаїру. Останні мені показав мій провідник Гайса Мусін, що знав їх, бо монголи збирали густу нафту, яка витікала з них, як ліки і як мастило для возів, а жили асфальту ми відкрили при вивченні еолового міста на ріці Дям.— *Прим. автора.*

Ця думка мене заспокоїла, і я вирішив зайнятись при розвезенні краму збиранням відомостей не тільки про старожитності в руїнах, цікаві для російської науки, а й про викопні всякого роду, які будуть корисними народів. А на схилі віку — повернутись на батьківщину і там влаштувати що-небудь корисне, збудувати школу, чи що, або лікарню на окраїні Алтаю, де їх майже нема.

СКАРБИ В МЕРТВОМУ МІСТІ ХАРА-ХОТО

До цього часу ми в компанії з Лобсином ввели свій торговий караван не далі міст Кобдо і Улясутай і продавали крам переважно біля монгольських монастирів, до яких завжди приїжджають монголи-богомольці. Торгували також і в улусах, де й скуповували сировину для доставки на зворотному шляху в Чугучак.

Ми їздили завжди вгору по долині ріки Емель, перевалювали в долину Кобу, якою йшли до озера Улюнгур і потім вздовж ріки Урунгу, за якою перевалювали через Монгольський Алтай великою караванною дорогою в Кобдо. В розповіді про нашу поїздку до закритого золотого рудника я описав значну частину цього шляху, бо вперше побачив його вдень. Це може здатися дивним, але справа в тому, що торговий караван здійснює свої переходи, головним чином, вночі, бо короткі осінні і зимові дні майже цілком зайняті пасінням верблюдів. Виступає караван незабаром після заходу сонця і йде всю ніч майже до світанку; вдень каравановоди сплять, готують собі їжу, а верблюди після відпочинку пасуться. Вночі, шукаючи паші, вони б розбрелись далеко по степу, на них могли б напасти вовки або конокради, тоді як вдень вони завжди перед очима і їх можна швидко зібрати для нав'ючування.

Після доставки вантажу асфальту з відкритих нами горбів у Джаїрі на замовлення амбана Чугучака Лобсин зайшов до мене і сказав між іншим:

— Знаєш, Хомо, набридло водити каравани раз у раз тими самими місцями. Поїдемо цього разу ще якоюсь іншою дорогою.

— Ну, брат, водити караван з крамом незнайомими місцями і дорогами небезпечно. Це не те, що наші поїздки порожнем, де ми ризикуємо лише нашими кіньми.

— Ач, який боязкий! Мало ми з тобою об'їздили місць, всяких пригод зазнали! — заперечив Лобсин.

— Куди ж ти надумав їхати?

— Поведемо караван так: з великої дороги вздовж Алтаю звернемо через Гобі на південь у місто Баркуль, а звідти підемо на схід до ріки Едзін-Гол в кочівлі торгоутського вана. Побачимо багато нових місць, заведемо знайомства.

— На ріці Едзіні, чув я, живуть дуже бідні монголи, в них худоби мало, а їх ван зубожілий. Ми всього нашого краму не продамо там.

— Бачиш, це — монголи мого племені. Наші прадіди з Едзіну прийшли сюди з Чингіс-ханом; через це нас і називають калмиками. Мені охота свою справжню батьківщину подивитись.

— Ось воно що! А я й не знав, що ти не з тутешніх монголів.

— Тутешні всі звідти прийшли. Та ще я дізнався, що поблизу Едзіну в пустині, серед пісків, руїни великого міста Хара-Хото стоять.

— Уподобались тобі розкопки, чи що? Адже на ріці Дям в руїнах, куди ти мене водив, ми нічого не знайшли. Може, і на Едзіні така сама омана станеться.

— Ні! Хара-Хото справжнім містом було. Це мені пояснив секретар амбаня. В китайських книжках це місто описане, люди жили там років з шістсот тому, і з міста йшла велика дорога до ріки Хуанхе і в Пекін. В книгах написано, чому місто запустило. Воно стояло на одному з рукавів Едзіну, і під час якоїсь війни вороги загатили ріку і відвели воду в другий рукав. Місто залишилось без води, а населення розбіглося чи вимерло. Там, мабуть, багато всяких речей залишилось, які люди не змогли забрати з собою.

— То що ж, коли так, рискнемо! Частину краму продамо по дорозі туди, решту на Едзіні. Назад повеземо, що накопаємо. А скільки часу пробудемо в дорозі?

— Як завжди, місяців два з половиною, три, не більше. Візьмемо з собою обох хлопчаків, нехай привчаються до роботи, та й нам веселіше буде.

Умовив мене компаньйон, любитель нових місць і пригод. Був уже кінець липня, і можна було починати збиратись. Лобсин поїхав додому з тим, щоб тижнів через два прибути з десятьма верблюдами, харчами і сином.

Я побував у консула і сповістив його про наш план. Він нагадав про планомірність розкопок, віддав мені інструменти, які я повернув йому після невдачі в місті на Дямі, порадив замовити пару бочонків для води, щоб мати запас її для людей і коней.

— На вашому шляху тепер безводні місця будуть, — сказав він, — доведеться кілька разів ночувати без води.

Десятого серпня повернувся Лобсин, а п'ятнадцятого ми вирушили. Та оскільки дні були ще жаркі й довгі, ми вирішили переходити до нічного пересування поступово:

Попереду на коні їхав Лобсин і вів караван з одинадцяти верблюдів.

виступати з ночівель коло півночі і йти години до 11 ранку; отже, ми були в дорозі тільки в ранкові, прохолодніші, години, щоб не стомлювати верблюдів, у яких в кінці літа нова шерсть ще коротка і під час руху в спеку з важкими в'юками на спинах легко утворюються садна, а потім і рани.

Наш караван мав такий вигляд: попереду на коні їхав Лобсин і вів караван з одинадцяти добрих верблюдів. Дев'ять з них були нав'ючені товарними тюками, десятий — головний — ніс бочонки для води, намет і одяг; на ньому їхав син Лобсина Омолон; останній верблюд віз запас харчів і наші речі у в'ючних скриньках; на ньому сидів мій годованець Очир. Я їхав на коні то позаду всього каравану, то збоку, то під'їжджав до Лобсина погомоніти, — це вдень, а вночі завжди їхав позаду. На шиї останнього верблюда висів великий дзвіночок, так зване ботало, що видавало під час руху верблюда рівномірний нечастий глухий дзвін. Тому Лобсин завжди чув, чи йде за ним увесь караван, чи частина чомусь зу-

пинилась, і тоненька шерстяна мотузочка, яка одним кінцем прив'язана до палички, просунутої через ніздрі верблюда, а другим — до сідла переднього верблюда, обірвалася. Як тільки змовкне дзвін, вожак зупиняється і чекає, щоб його супутник, який їде позаду чи збоку, відповив зв'язок. Час від часу вожак сам зупиняється на кілька хвилин, щоб дати верблюдам відпочити, щоб перекинутись словами з супутником про час, дорогу, погоду, близькість зупинки, випалити люльку.

Отак без особливих пригод і утруднень ми йшли день у день по 40—50 верст залежно від характеру дороги; пройшли долини Емелю і Кобу, обігнули озеро Улюнгур і вздовж півніжжя Алтаю долиною ріки Урунгу до річки Алтин-Гол, де зупинились раніш звичайного. Лобсин умовив мене з'їздити вгору по цій річці до забороненого рудника. Йому хотілось довідатись, як згадують вартові нічну подію, яку ми влаштували їм три роки тому, і яку легенду вони склали.

Залишивши хлопців на стані коло намету, ми з'їздили до рудника. Вартові були вже нові, а вхід до рудника закритий не жердинами, як раніше, а міцно і суціль колодами. Пригощаючи нас чаєм, вартові розказали, що ті, яких вони змінили рік тому, з жахом розповіли їм про воскресення двох хижаків, що були вбиті колись у руднику і вийшли до них вночі. Вони були так перелякані, що два дні не повертались до своїх юрт, а ночували з худобою коло караванної дороги. Один з них їздив до монгольського князя сповістити про подію і повернувся з наказом міцно закласти вхід в штольню рудника. Через це їм довелось добувати колоди, вирубуючи їх в лісі в глибині Алтаю на віддалі цілого дня дороги, і вивозити їх волоком по одній штуці до рудника. Ця робота забрала в них цілий місяць.

— Тепер мерці вже не вийдуть з рудника, щоб лякати нас! — закінчив оповідач.

— А через верхній вхід вони хіба не можуть вибратись? — запитав я навмисне.

— Звідкіля ти знаєш, що в рудник можна потрапити і з гребеня гори? — занепокоєно спитав вартовий.

— Років з п'ятнадцять тому, коли варти ще не було, я бував тут і лазив по всьому руднику, зверху донизу. Бачив багато золота. Шкода, що воно лежить тут без користі для людей.

— Це золото належить богдихану, і він береже його на випадок великої війни з іноземними чортами,— заявив монгол повчально.

Він, звичайно, насамперед спитав нас, хто ми, звідки, куди і чого їдемо, і при прощанні сказав:

— Ви їдете по дорозі в Гучен? А чи знаєте ви, що недалеко від неї, а звідси в одному переході, лежить священний камінь, що впав з неба. Багато людей, що їдуть цією дорогою, звертають з неї, щоб вклонитися цьому каменеві.

Ці слова, звичайно, дуже зацікавили нас, і ми розпитали докладно, як знайти цей камінь. Довідались, що цей камінь величезний, трохи менший від юрти, що над ним збудовані дах і стіни, так що його зовні не видно. Лежить він посеред рівнини недалеко від гори Ошке, повз яку проходить дорога в Гучен, і називається він Кумис-Тюя (тобто срібний верблюд).

Ми подякували вартувим за ці відомості і повернулись до свого стану.

На караванну дорогу з Қобдо в Гучен ми вийшли вище впадання річки Алтин-Гол в Булган і звернули по ній на південь. Дорога з долини Булгану піднімалась поступово дедалі вище по північному схилу пасма Кутус-Алтаю і після плоского перевалу спустилась поступово до джерела Қайче. Із спуску можна було вже бачити на південному горизонті снігове пасмо Тянь-Шаню, ледь видне неозброєним оком. Слід зазначити, що цей перший перехід незнайомою дорогою ми робили вдень. Освітлена промінням призахідного сонця на пасмі Тянь-Шаню різко виділялась висока конусоподібна вершина Богдо-Ули.

Дальший перехід ми зробили вдень, щоб не пропустити поворот до каменя Кумис-Тюя. Шлях пролягав щебенистою пустинною рівниною, завширшки 6—8 верст, обмеженою з заходу кряжем Аржанти, а зі сходу — пасмом Джаманти. Грунт поріс дрібною травою, плоскі западини являли собою солончаки з дрібними кущиками солянок і хармика; подекуди видно було й великі куші тамариску; деякі западини білили від солі, яка вкривала майже все дно їх. Очевидно, сюди ще попадала весняна вода при таненні снігів на Алтаї і просочувала грунт. Де-не-де підносились невеликі горби, і біля них я, на мій подив, розрізнув стіни невеликих фанз і загородки з

хмизу для худоби. Але не видно і не чути було ні людей, ні тварин.

— Це — зимівлі наших монголів-торгоутів, — пояснив мені Лобсин. — Тут взимку можна жити, паші досить і солі, яку худоба любить.

— А де ж вода? де колодязі? — спитав я.

— Взимку води не треба. Сніг під Алтаєм випадає часто, в западинах довго тримається. От тобі й вода для людей і для худоби. Люди живуть тут півроку, з листопада до квітня. Коли сніги зійдуть, монголи перекочовують на Булган.

Я згадав, що вже чув про те, як кочовики взимку живуть в безводних місцях з доброю пашею, використовуючи замість води сніг, якщо він випадає не дуже рідко і в достатній кількості. Такі місця найчастіше бувають біля південного підніжжя якогось-небудь гірського кряжа або в долині серед його пасом.

Далі на тій же рівнині пильне око Лобсина розгляділо якусь невелику будівлю, і незабаром ми побачили стежку до неї, що відійшла від великої дороги. Вона становила кілька паралельних витоптаних верблюдами доріжок, що виразно виділялись світлішим кольором і значно меншою кількістю щебеню на темному фоні рівнини.

Каплиця чи будівля над священним каменем була дерев'яним зрубом з конічним дахом, в якому був вирізаний отвір понад квадратний аршин. Через нього й можна було роздивитись камінь, що лежав прямо на землі. Він мав понад сажень завдовжки і трохи менше в ширину, круті й нерівні боки і піднімався над землею на 8—9 четвертей. В кількох місцях у нього були оббиті, мабуть, гостріші краї чи ріжки, і можна було бачити, що він складається з блискучого сріблястобілого металу, тоді як поза цими місцями він мав темнобурий колір і дрібношорстку поверхню. Отже, було ясно, що цей камінь, який ніби упав з неба, складається з якогось металу, та тільки не з срібла, бо колір на оббитих частинах був не срібний, а скоріше сталевий. Я дещо читав про каміння, що падає з неба і називається метеоритами, і тому вийняв свій кишеньковий компас, який консул дав мені для орієнтування при зніманні плану будинків на розкопках, відпустив стрілку і побачив, що камінь сильно притягує її до себе. Куди б я не повертав компас, стрілка

відразу ж одним кінцем показувала на камінь. Отже, камінь був дуже намагнічений і, очевидно, являв собою залізний метеорит, складений, як встановлено наукою, з нікелістого заліза.

Коли я, повернувшись, розказав про цей камінь консулу, він переглянув кілька книжок і повідомив, що метеорита такого величезного розміру (я його приблизно обміряв) в жодному музеї Європи і Америки нема і взагалі такий метеорит невідомий науці. Відбити від нього хоча б невеличкий кусочок не вдалось; у нас з собою було тільки кайло, а ніяких виступів чи ріжків, по яких можна було вдарити, на камені не було,— все, що піддавалось, було вже збите. Я, звичайно, пояснив Лобсину, що це за камінь, і потім, коли ми їхали далі, ще з півгодини розмірковували про падаючі з неба камені.

Повертаючись до дороги, ми їхали тепер повз гору Ошке, яка стояла самотньо серед рівнини і була схожа на фігуру лежачої тварини, як-от великий собака, але з головою, більше схожою на людську.

За непомітним перевалом через плоске пасмо Тотуркару біля південного підніжжя цих чорних гір ми знайшли кілька колодязів з прісною водою, завглибшки лише в півтора аршина і, на диво, з дерев'яними міцними цямринами. Тут ми зупинились.

Дальший невеликий перехід — 8 верст — проходив спочатку через пустиню Ламин-Крюм-Гобі, всіяну чорним щебенем, а потім ущелиною в низьких горах Намейчу; серед неї були колодязі, власне ями в півтора аршина завглибшки, деякі з дерев'яними цямринами, з гіркуватою водою, що відгонила тухлими яйцями. Тут довелося заночувати, бо далі був великий безводний перехід верст в шістдесят.

Щоб дати верблюдам добре відпочити, ми простояли в цьому місці, хоч вода була й погана, наступний день до третьої години дня і вийшли з запасом води в бочонках, напоївши досхочу всіх тварин. Години через півтори гори Намейчу кінчились, і дорога пішла чорною пустинню, густо всипаною дрібним щебенем і майже без всякої рослинності. Подекуди в плоских западинках жовтів невеличкий кущик. Де-не-де рівнина горбилась маленькими гривками або піднімалась низькими східцями. В одному місці, вже присмерком, ми помітили поблизу до-

роги якісь колоди завдовжки в 5—6 сажнів і завтовшки понад аршин. Вони були розкидані по пустині.

— Зробимо тут привал години на дві,— запропонував Лобсин.— Ми вже пройшли третину переходу, зваримо чай, дрова є.

Ми вклали верблюдів коло однієї з цих колод, до другої прив'язали коней і, поки ще можна було розглядіти, обійшли це цікаве місце. Колоди виявились скам'янілими, ми сподівались розкласти багаття з цих несподівано знайдених в пустині дров і зварити собі чай. Але вони зовсім не горіли і під ударом кайла розсипались на великі куски, а не на тріски. Довелось запивати сухарі гіркуватою водою з бочонка, висловлюючи здогади про ці дивні величезні дерева, які колись вирости серед пустині і потім чомусь загинули і скам'яніли.

Верблюдам і коням ми дали по жмутку зеленої тростини, якою запаслись ще на Булгані на всякий випадок, коням по відру води і перед північчю пішли далі. Щербатий місяць світив досить яскраво, і можна було бачити, що години через дві дорога спустилась в широку улоговину Бортень-Гобі, вкриту тим же чорним щебенем, який подекуди був наметений бурями в маленькі пасмочка. Ще через три години зліва від дороги залишились плоскі гори Паташань. Вони закінчувались обривчиками рожевих, зелених і малинових глин, що дуже красиво перешаровувались одна з одною. Ми могли розглядіти їх, бо вже розвиднювалось. Повз них ми йшли вже годин з чотири і помітили в одному місці товстий пласт чорного земляного вугілля.

— Це вже не омана, як ті дрова! — сказав Лобсин.— Наберемо його трохи, щоб чай зварити.

Ми набрали кілька великих кусків вугілля, бо боялись, що далі на стоянці в пустині палива знов не буде.

Дорога скоро піднялася на невисоке урвище і вступила у великі піски Гурбан-Тунгут, які простягаються широкою смугою зі сходу на захід. Ми йшли по пісках ще з півтори години і, нарешті, зупинились біля колодязя Хан-са-ху з солонуватою водою. Було вже годин десять ранку, і сонце почало припікати.

Після цього важкого безводного переходу треба було дати добрий відпочинок нашим тваринам, і ми вирішили простояти тут до наступного вечора, хоч вода була й досить погана.

Вугіллям ми не скористувались, бо на піщаних горбах ріс дрібний саксаул, кущі байкалича, а трава обелза, як назвав її Лобсин, дала нам досить палива і нашим тваринам гарну пашу. Але нам довелося наглядати за ними, бо піски лежали довгими нерівними пасмами, між якими тяглися видолінки, і тварини, пасучись, могли зайти далеко від намету. Черговий вартовий сховався на гребінь високого пасма (3—5 сажнів) і звідти наглядав за тваринами, приганяючи їх назад, коли вони відходили дуже далеко. Увечері ми, звичайно, пригнали їх до намету, верблюдів вклали, а коней прив'язали до кущів.

На світанку я прокинувся і вийшов з намету, щоб пустити тварин настися. Недалеко від стоянки у видолінку я помітив трьох коней, що паслися там, і здивувався. Подумав, що вночі прийшли якісь подорожні, не помітили нашого намету, прилягли десь серед кущів чию, а коней випустили. Але чому наш собака не гавкав уночі? Невже не почув чужих? Повернувшись в намет, я сповістив Лобсина, який вже прокинувся і взувався, що недалеко від нас, очевидно, ночують якісь люди, і що я через це не відпустив коней, бо тут пасуться чужі.

— Коні! — вигукнув Лобсин, — а людей не видно. Якби чужі люди були так близько, мій собака гавкав би весь час чи то хоч гарчав би. Ти бачив, мабуть, диких коней. В цих пісках вони водяться, як мені розказували. Бери рушницю, можливо, пощастить підійти на постріл.

Ми вийшли з намету, але коні за цей час відійшли далі, мабуть, почули наші голоси. Лобсин, розглядивши їх, сказав:

— Мабуть, дикі. Всі троє однієї масті, невеликі, гриви короткі, хвіст ріденький.

— А чи не кулани? — зауважив я.

— Віддалік їх не важко сплутати, — підтвердив Лобсин. — Спробуємо підкрастись ближче.

Говорили ми, звичайно, пошепки і тепер почали пробиратись майже плазом між кущами саксаулу і жмутками чию і, нарешті, зупинились кроків за сорок під захистом великого куща. Далі ховатись було ніде — місцевість відкрита, кущики дрібні.

— Це не кулани, — прошепотів Лобсин. — У кулана вуха довгі, хвіст зовсім ріденький, як в осла, а вздовж спини по хребту йде чорна смуга. А в цих смуги нема,

хвіст більше схожий на кінський. Певно, дикі коні! Стріляй скоріше!

— А чи не свійські це, насправді? — сказав я, цілячись, — не пошкодити б комусь.

Коні вже почули близького ворога, підвели голови, наставили вуха і неспинно дивились в наш бік. Один навіть хропів, роздуваючи ніздрі. Другий стояв майже боком, і я вистрілив у нього. Він зробив великий стрибок і побіг галопом, за ним обидва інші.

— Промазав! — сказав з жалем Лобсин.

— Ні, влучив, та тільки спохвату, мабуть, помилково всадив у рушницю патрон не з кулею, а з дробом. Підемо, подивимось.

Від круглої кулі рана велика, і на піску мало б залишитись багато крові.

Ми пильно оглянули місце, де паслись коні, знайшли свіжі кізяки і лише кілька краплин крові. Очевидно, я вистрілив дробом і тільки трохи поранив бік чи ногу.

Так через квапливість нам не вдалося роздобути цю рідкісну дику тварину Джунгарської пустині¹.

Перед заходом сонця ми пішли далі і йшли всю ніч цими пісками, а вранці вийшли до невеликого китайського селища Байдацао, розташованого на краю пісків, уже на рівному степу. Це був невеличкий оазис з сухими руслами, деревами, заростями чию та очерету. Сюди навесні доходить снігова вода з Тянь-Шаню, який уже добре було видно на півдні — височів він високою зубчастою

¹ За описом М. М. Пржевальського, дикий кінь, відкритий ним у Джунгарській Гобі, дещо відрізняється від свійського, і тому не можна думати, що це просто здичавілий свійський. Ріст його середній, голова порівняно велика, вуха коротші, ніж в ослів, грива коротка, прямостояча, темнобура, і чубка, характерного для свійського коня, нема; спинного ремня, тобто чорної смуги вздовж хребта, характерної для ослів і куланів, теж нема. Верхня половина хвоста волохата, без довгого волосся, нижня вкрита довгим чорним волоссям. Тулуб чалого кольору, на нижніх частинах майже білий, а голова рудувата, кінець морди білий. Зимова шерсть досить довга, трохи хвиляста. Ноги порівняно товсті, передні у верхній половині білуваті, над колінами рудуваті, далі вниз чорнуваті і біля копит чорні; задні ноги білуваті і біля копит також чорні; копита круглі і досить широкі. Тримається в найдикіших місцях Джунгарської пустині невеликими табунами від 5 до 15 голів, що пасуться під наглядом досвідченого старого жеребця (Н. М. Пржевальский, Из Зайсана через Хами в Тибет на верховья Желтой реки. Изд. Русск. геогр. общ. СПб, 1883, стор. 41, з табл., Географгиз, М., 1948, стор. 47—48). — *Прим. автора.*

стіною. Над нею далі на захід підносились двоголова вершина Богдо-Ули, увінчана полями снігів. Та й увесь гребінь стіни був посипаний свіжим снігом.

В селищі пощастило купити свинини, свіжих булочок мо-мо і навіть молока. Китайці ствердили, що в пісках Гурбан-Тунгут водяться дикі коні. Вони показали нам шкуру такого коня. На ній чорної смуги вздовж хребта не було, як і сказав Лобсин.

Від цього села залишалось ще верст з двадцять до міста Гучена. Та ми вирішили туди не заходити, а повернути на схід і вийти там на велику дорогу в Баркуль. Їхали ми тепер без дороги тією ж рівниною з щебенем, на якій згодом стали траплятися пагорки і пасмочка горбів, серед них ярки і улоговини, де-не-де невеликі ущелини. Траплялись джерела з невеликими заростями тростини, чию, шипшини, таволги, а в ущелинах під захистом від вітрів росла навіть дика яблуня з дрібними, але смачними плодами. По цій місцевості без дороги довелось іти тільки вдень. На джерелах ми двічі ночували, а на третій день серед таких же гірок почали зустрічатись люди. Біля кожного джерела можна було побачити одну чи дві китайські фанзи, жителі яких займались землеробством — обробляли поля по дну долин, зрошуючи їх водою з джерела. Але частіше від таких фанз траплялись руїни, бо дунганське повстання не помилювало і цих колоністів на краю пустині.

Цього дня ми вийшли на велику дорогу з міста Гучен в Баркуль, яка тягнеться вздовж підніжжя Тянь-Шаню по його невеличких передгір'ях, і повернули по ній на схід. Високий хребет тепер було видно вже значно ближче, верст за тридцять від дороги, і сніги його вабили до себе подорожнього, якому дошкуляла ще денна спека, тим більше, що ці передгір'я виявились більше неродючими, ніж пройдена місцевість з джерелами, тут і вода траплялась значно рідше. Але сніги на хребті лежали не вічні, а видно було, що вони випали недавно. Влітку весь цей кінець Тянь-Шаню позбавлений снігів. Дорога поступово наближалась до нього, і на п'ятий день дороги від першого китайського селища Байдацао, яке ми зустріли на всьому шляху від Булунтохоя на озері Улюнгур, вона різко повернула на південь до хребта, біля підніжжя якого стоїть Баркуль. Але проживати з караваном верблюдів у китайському місті не вигідно —

треба платити за корм усіх тварин. А тому ми зупинились, не доїжджаючи Баркуля три версти, на заїжджому дворі невеликого селища, де можна було виганяти верблюдів кожного дня на пасовище в степ і купувати корм лише для коней.

Скажу кілька слів про Баркуль; він складається з двох частин — східної Чин-Син-Фу, населеної манчжурським військом, і західної китайської або торгової, її китайці називають Паликон (переінакшуючи по-своєму слово Баркуль). Кожна частина обгороджена глинобитними стінами у вигляді чотирикутників з ворітьми, зубцями і баштами на кожному розі і над ворітьми. Зовні торгове місто видається більшим, але всередині не все забудовано, багато пустирів. В центрі — висока башта з ворітьми, від якої йдуть три головні вулиці на захід, північ і схід. Східна вулиця — найдовша — це суцільний ряд крамниць; жваво йде торгівля і з столів на вулиці. В крамницях багато різних товарів, є багаті крамниці, яких я не бачив ні в Кобдо, ні в Улясутаї. На вулицях і в провулках купи сміття, скрізь баюри і калюжі. У всьому місті нема жодного дерева, але навколо нього розкидані фанзи з садами серед великих городів. На північ і схід від військового міста величезне кладовище і серед нього кумирня.

На заїжджому дворі я розпитав хазяїна, чи вільний в'їзд в місто з караваном верблюдів для торгівлі. Я знав, що при в'їзді в китайські міста з купців стягують мито, розмір якого визначається місцевим амбанем за його розсудом.

— Я дуже раджу тобі не везти крам до міста, — сказав хазяїн. — Наш амбань дуже зажерлива людина. З тебе візьмуть велике мито, і, крім того, коли ти там займеш крамницю і розкладеш крам, амбань приїде до тебе, вибере все, що йому сподобається, і заплатить за нього скільки захоче, а то й нічого не заплатить.

Це було прикро. Я знав, що в Баркулі російського консула нема, що це велике, але глухе місто на окраїні величезної Гобі, і сподівався, що саме через це абмань мусив би заохочувати торгівлю. Але оскільки консула не було, я не міг знайти ніякого захисту від свавілля амбаня.

— Ось що ти можеш зробити, — вів далі хазяїн. — Ідь до міста порожнем, я вкажу тобі одну китайську крам-

ницю хорошої людини. Ти розкажи йому, який крам хочеш продати, і він приїде сюди, відбере його і повезе в місто як свій крам невеликими партіями. Проте він багато не купить, у місті краму доволі.

Слова хазяїна дуже порушували мої плани, але пропозиція здавалась мені прийнятною, і на другий день я поїхав з Лобсином до міста, що було на відстані кількох верст. Слід зазначити, що я під час всіх подорожей носив монгольський одяг і лише чоботи російські, і оскільки обличчя моє мало відрізняється від монгольського типу і я розмовляв по-монгольськи вільно, то мене завжди вважали за природного монгола. Через це на воротах міста, де зупиняють росіян і беруть мито, нас вільно пропустили, упевнившись тільки, що ми нічого не веземо: очевидно, вважали за місцевих монголів, що приїхали в справах. Вказану мені крамницю на брудній і багатолюдній вулиці ми швидко знайшли і домовились з купцем, купили свіжого м'яса, китайських булок, печива, винограду, яблук і слив і в обідню пору повернулись на заїжджий двір.

Тюки з крамом займали окрему фанзу. Вони були в мене дібрані так, що в кожному тюку були всі сорти мануфактури — ситець, сатин, міткаль, фланель, даба, сукна різних сортів по 1—2 сувої, щоб не треба було розпаковувати відразу всі тюки. Через це ми перенесли в фанзу, де жили самі, лише два тюки, тобто один верблужий в'юк, і розгорнули їх.

Незабаром після обіду приїхав купець, передивився розкладений крам, відібрав усе, що йому було треба, сторгувався за чаюванням і пригощенням і поїхав до міста за грошима, обіцяючи повернутись увечері з кількома ішаками, на яких він хотів перевезти крам до міста.

Та годин через дві до нас у фанзу прибіг переляканий хазяїн і повідомив:

— Сюди їде сам амбань. Він, либонь, якось довідався про приїзд російських купців з крамом і хоче подивитись його. От лихо!

— Ти не кажи про крам у другій фанзі,— попрохав я.— Нехай він побачить тільки той, що розкладений тут.

Наші верблюди, на щастя, були не на заїжджому дворі, а паслись в степу під наглядом хлопчаків. За їх кількістю амбань міг би, звичайно, зробити висновок

про велику партію, зажадав би показати увесь крам, і скільки б він не захотів взяти собі дешево або безплатно, я б нічого не міг зробити.

Трохи згодом у ворота заїжджого двору в'їхали два верхових солдати, за ними парадні носилки у вигляді будки на довгих палицях, яку несли чотири чоловіки, і ще двоє вершників, слідом за якими насунули всі жителі селища — чоловіки, жінки та діти. З будки виліз амбань — огрядний китаець середніх літ у парадному халаті і курмі з вишитим на ній фантастичним тигром, в чорному капелюсі з синьою кулькою відповідно до його рангу начальника повітового міста. Хазяїн зустрів його глибоким поклоном. Ми стояли коло дверей фанзи і теж вклонились.

Амбань зайшов у фанзу, де вже було приготовлене крісло, в яке він і сів; його супроводив один з вершників, що був, мабуть, секретарем, бо він приніс сувій паперу, пензель і пляшечку з тушшю. В фанзу зайшов також хазяїн і зупинився біля дверей, які знадвору заслонили собою солдати, носильники і натовп цікавих, так що стало майже темно — в фанзі вікна не було. Почався допит:

— Хто ви такі і чого сюди приїхали?

Я подав наші китайські паспорти і заявив:

— Ми торгували в Урумчі і Гучені і продали там майже весь крам. Залишки привезли сюди, щоб збути їх і їхати по монгольських кочівлях закуповувати сировину.

— Чим ви приїхали? Де ваші тварини?

— Ми привезли крам на китайському возі з Гучена, а наші двоє коней тут надворі.

— Чи ж правда це? — звернувся амбань до хазяїна.

— Чистісінька правда, далое (вельможний пан), вони приїхали вчора ввечері, а віз сьогодні вранці поїхав назад.

— Чому ви не приїхали до міста, а розташувались з крамом тут, в селищі?

— Ми думали, що продамо частину тут, а решту привеземо до міста.

— Хто купить тут дорогий російський крам? Може, 10—20 ліктів куплять, а в місті ви можете продати все. А покажіть-но, що у вас є!

Ми почали підносити амбаню по одному сувою всіх сортів тканин. Він мацав і оглядав кожний, питаючи, скільки аршинів в кожному сувої і яка ціна, вважав, що ми занадто дорого хочемо, що крам абиякий.

— Нехай буде так, я допоможу вам розторгуватись тут,— заявив амбань нарешті.— Відкладіть мені по два сувої кожного сорту. За привіз краму до міста треба за-

Амбань сів у крісло.

платити 10% його вартості і ще 10% ви повинні спустити мені.

— Підрахуй, скільки треба заплатити зі знижкою на 20%,— сказав він секретареві.

Той почав записувати. Я приносив по два сувої кожного сорту і говорив, скільки в кожному аршинів і яка ціна. Загалом він вибрав 12 сортів тканин, що становило 24 сувої — половину в'юка верблюда, причому дешевші сорти бракував. Із знижкою на 20% секретар нарахував 400 китайських лан (тобто унцій срібла), або на наші гроші трохи більше 800 карбованців.

— Гроші я пришлю завтра вранці, а крам візьму з собою,— заявив амбань, підвівся з крісла і велично повільною ходою вийшов з фанзи. Секретар сказав солдатам:— Забирайте крам, вибраний амбанем.

У солдатів знайшлись мішки і мотузки, і вони швидко склали три легких в'юки по два мішки з крамом в кожному і перекинули їх через сідла коней. Амбань, стоячи біля носилок, прослідив за цим, розмовляючи з хазяїном, потім сів у будку. Носильники підняли її на плечі, і процесія попереднім порядком виїхала з двору. Цікаві ще залишились і жваво обговорювали подію, розпитуючи хазяїна про нас.

Лобсин у фанзі півголосом висловлював своє обурення свавіллям амбаня, а я заспокоював його тим, що ми ще дешево відбулися.

— А що як цей шахрай та не пришле грошей?

— Я думаю, що пришле, побоїться скривдити російських купців, які через консула можуть поскаржитись генерал-губернаторові в Урумчі.

Надвечір приїхав з чотирма ішаками китаець, з яким ми сторгувались. Він вже знав про відвідини амбаня і, здається мені, сам повідомив його по секрету про приїзд російських купців з крамом, щоб мати в нього добру репутацію, тобто не терпіти від різних причіпок цього здирника. Частину відібраного ним раніше краму забрав амбань, але він погодився купити все, що залишилось, з невеликою знижкою. Присмерком він поїхав, навантаживши своїх ішаків, і сповістив мені на вухо, що коли стемніє, провезе крам до міста, давши хабара вартовим на воротах, який, звичайно, менший від мита, що стягується вдень, коли біля воріт чергує китайський чиновник.

До ночі повернулись з масовища наші хлопчаків з верблюдами, і після тривожного дня ми спокійно повечеряли пельменями з підливою китайського чорного гострого соусу, що готується з соєвих бобів.

Вранці амбань прислав з своїм секретарем гроші, але не срібло, а папірці. В той час в Китаї державних паперових грошей не було, але в багатьох містах великі торгові фірми і банки випускали самі паперові гроші, які ходили тільки в даному місті і найближчих околицях; нерідко серед них траплялись фальшиві. Лобсин був обурений, але я поставився спокійно до цього вчинку здирника, бо був майже впевнений, що він нічого не пришле.

Паперові гроші треба було витратити в місті. У нас звільнився від в'юка один верблюд, і я вирішив закупити зерна для підгодовування коней і верблюдів, маючи

на увазі погану пашу в пустині Гобі, яку нам треба буде перетяти на шляху до Едзін-Голу. Крім того, не вадило купити китайських булочок, сухих фруктів, печива, китайського цукру і зеленого чаю для себе. Розраховуючи на крамниці Баркуля, ми везли мало всього цього з Чугучака.

Тому я послав Лобсина з одним із хлопчаків до міста за покупками, а зерно сторгував у хазяїна заїжджого двору — чотири мішки польового гороху. В Китаї не годують коней і мулів вівсом або ячменем: вівса там взагалі не сіють, а ячмінь іде на виготовлення дзамби — підсмаженого борошна, яке в монголів заміняє хліб. Це зерно тваринам заміняють горохом, який дають розпареним у гарячій воді і часто пересипають ним січку, бо сіна в Китаї не знають — нема там лук.

До обіду повернувся Лобсин з покупками. Парові булочки ми зараз же розрізали на невеликі кубики, а хазяїн насушив з них сухарів на своїй плиті. На всі покупки і зерно ми витратили менше половини паперових грошей. Решту доводилось берегти, маючи на увазі, що ми назад поїдемо знову через Баркуль і тоді витратимо їх або, якщо до цього міста вже не потрапимо, спишемо на збитки.

Тепер нам треба було різко повернути на схід і йти ще кілька днів вздовж підніжжя Тянь-Шаню, а потім перетяти гірський вузол пасма Мечин-Улу, яке тягнеться на північний захід, дедалі більше віддаляючись від Тянь-Шаню. Ми виступили вранці, не заходячи в Баркуль.

Дорога була рівна, тверда, праворуч видно було Тянь-Шань; вкритий свіжим снігом, його гребінь різко виступав над темними лісами північного схилу. Ліворуч простягалась рівнина аж до гір Мечин-Улу, що замикали горизонт. По дорозі часто траплялися оброблені поля, на яких закінчували збирання другого врожаю, окремі фанзи і селища, але останні здебільшого були в руїнах після дунганського повстання. Дунгани не змогли взяти Баркуль, але спустошили навколишню країну.

Ночували біля руїн селища Хойсу на однойменній річечці, що текла з Тянь-Шаню і кінчалась болітцями і солончаками, недалеко від дороги. Такою самою місцевістю їхали ми й далі, та ось від нашої дороги відокремилась велика — головна до міста Хамі, яка пішла пра-

віше й ближче до Тянь-Шаню і вела до перевалу через хребет. На схід від перевалу хребет трохи піднімається, несе невеликі вічні сніги і називається Карликтаг. Ми йшли далі вздовж підніжжя; фанзи, поля і селища траплялись рідше, а Мечин-Ула вже значно наблизилась. Ночівля була поблизу сільця Почжан на невеликій річці.

Від неї дорога почала поступово підніматися на плоский перевал; з півдня тяглися гори Джанджан, передове пасмо Карликтагу, вкриті хвойним лісом, а з півночі — скелясті безлісі гори зовсім близького пасма Мечин-Улу, і на перевалі між тими і тими залишилось тільки 5 верст проміжку. Та це не був перевал через якесь гірське пасмо; тут лише з'єднувались «білі» обох хребтів. Белем монголи називають положистий довгий укіс, точніше підніжжя, над яким підносяться скелясті схили кожного хребта пустині. Ці підніжжя часто значно ширші від хребта, досягають 5—10 і більше верст у поперечнику і в розрізі схожі на плоский дах, над яким різко підноситься його зубчастий гребінь.

Бель складається з продуктів руйнування хребта, винесеніх з нього тимчасовими потоками, і становить рівний степ з плоскими руслами цих потоків.

На перевалі зімкнулись білі Мечин-Улу і передового пасма Карликтагу, а за перевалом вони почали розходитись, і дорога пішла вниз по неродючому степу до широкої западини озера Туркуль, де ми поставили намет. Озеро солоне, без стоку, по берегах навіть осідає сіль, яку збирають монголи і таранчі Баркуля і Хамі. Вздовж берегів — зарості чию, а там, де з-під берегових косогорів витікають прісні джерела, утворюються лужки, густі хащі шелюги. Ми зупинились коло джерел північного берега. На південному березі за озером було видно юрти і худобу, що там паслась, а на східному — фанзи селища таранчів.

По невеличких горах хребта Мечин-Ула і передовому пасму Карликтагу ми йшли ще два дні через селище Тугурюк в селище Бай, де ті і ті гори ще понижчали і розпались на групу хребтів. Бай — останнє на схід селище Баркульської округи на маленькій річечці, що тече з кінця Карликтагу. Далі до самого Едзін-Голу Гобі зовсім безлюдна, бідна на воду і рослинність. По ній де-не-де розкидані низькі пасма і групи горбів, а на продовженні Карликтагу, тобто Тянь-Шаню, тягнуться ске-

лясті кряжі гір із заходу на схід, але не суцільним пасмом, а розірваним, з більшими чи меншими проміжками. В них або поблизу них трапляються невеликі оазиси.

Від селища Бай ми вже мали намір перейти до нічних переходів і тому пробули в ньому цілу добу.

Лобсин у цьому селі розпитав людей про нашу дальшу довгу дорогу через Гобі, про назви гір, колодязів, характер дороги. Але на перший перехід ми найняли в селищі провідника, щоб у темряві не збитися, бо від нашої дороги відгалужувались ще дороги до Алтаю, на північ, і в Сачжеу, на південь. Провідник разом з Лобсином їхав на чолі каравану і часом затягував довгу журливу пісню; в ній він виспівував усе, що оточувало нас, звичайно, з пам'яті, бо в темряві нічогісінько не можна було розрізнити, крім кількох паралельних стежок, протоптаних караванами в степовому ґрунті, що їх ледве видно було при світлі зірок на темнішому фоні. Вночі провідник орієнтується по зірках, пам'ятаючи їх розміщення на небі в різні пори року.

Ніч була тиха і досить холодна. Хлопчаки, припавши до м'якого в'юка, спали спокійно, заколихувані рівномірною ходою верблюдів.

Я теж звик дрімати, сидячи у сідлі в хвості каравану, прокидаючись при кожній зупинці, коли ботало останнього верблюда замовкало. Так проходили години в рівномірному русі. Та ось на сході небо посвітліло, і на його фоні почали чітко вирізнятися фігури верблюдів. Вранішній холод розігнав дрімоту, я зіскочив з сідла і пішов. Незабаром праворуч вдалині вималювалось низьке скелясте пасмо гір; рівний степ з дрібними кушиками тягнувся до їх підніжжя, а ліворуч він розстилався до горизонту. Зірки почали вже меркнути. Потроху ставало світліше, схід порожевів; на пасмі праворуч уже вирізнилися темні ущелини, сідловини, обриви скель. Зійшло сонце прямо спереду каравану серед смугастих тонких хмар, золотистих і рожевих із зубчастими краями. Стежки нашої дороги тяглися до горизонту прямо до сонця і впиралися в його червоний диск, немов у світлі ворота. Схід і захід сонця в пустині завжди чарували мене своєю красою і поєднанням різних форм і кольорів хмар.

Ставало тепліше в міру того, як сонце піднімалося вище. Провідник знову заспівав і, вслухуючись у слова

пісні, я зрозумів, що він просто фантазує. Обабіч дороги, крім майже рівної пустині і скелястого пасма на півдні, не було нічого того, що він описував у своїй пісні. Так ми пройшли ще годин з три. Ліворуч показалась група горбів, біля підніжжя яких зелена смужка виявила нам, що там є і вода, і паша. Провідник повернув туди, а ми підійшли до лужка, на краю якого біля схилу горбів витікало з тріщини в камені велике джерело, заповнюючи западину аршинів з два в діаметрі і в дві четверті завглибшки; джерело звивалось серед трави і далі ще кілька кроків. Велике старе дерево підносилося в сусідстві, і навколо нього ґрунт був обпалений, усіяний калом верблюдів і, очевидно, був місцем стоянок караванів. Ми розташувались тут же відпочивати на весь день, розкинули намет, розклали багаття, зварили чай, добре поснідали. Потім пустили тварин на пасовище під наглядом хлопчаків, які виспались за ніч, а самі лягли спати. Хлопчаки зварили обід і розбудили нас. Провідник після обіду поїхав назад; їдучи риссю, він міг пізно ввечері повернутися додому.

Після обіду хлопчаки теж здрімнули, а ми сиділи біля намету, гріючись на сонці теплого вересневого дня.

— Провідник розказав,— повідомив Лобсин,— що на цій дорозі небезпечно. В одному місці в горах живе зґрая розбійників, яка грабує китайських купців. Її начальник, як тобі здається, Хомо, лама, збіглий, звичайно; Чорним ламою його називають. Монголів він не криндить, а в китайців відбирає частину товарів, які йому сподобаються, і чисто всі гроші. Людей не вбиває, якщо вони не чинять опору. Китайці тепер бояться їздити цією дорогою, роблять великий гак в обхід його лігнища, та він їх іноді наздоганяє й там. Їздять ці розбійники на добрих скакунах — одnogорбих верблюдах, від яких і добрий кінь не втече.

— Розбійник лама — це цікаво,— сказав я.— Та коли він монголів не чіпає, нам боятись нічого. Адже ми обидва всеодно, що монголи, і на китайських купців зовсім не схожі.

— Хто знає, Хомо? Побачить добрий караван, багато краму, гарних верблюдів,— мабуть, захоче поживитись.

— Ну, бог, кажуть, не видасть, свиня не з'їсть. Їхати нам треба, об'їзду ми не знаємо. Може-таки порозуміє-

мось з ламою, відкупимось грошима, які одержали в Баркулі.

Присмерком ми пішли далі. Лобсин вів караван впевнено; дорога йшла прямо на схід, як стріла; праворуч весь час тяглися з переривами скелясті низькі пасма.

На ночівлю спинились раніше, годині о восьмій ранку біля колодязя, викопаного в сухому руслі: паша була погана, тільки для верблюдів, а коням довелося дати більше гороху, підмішавши до нього дрібної сухої трави з стеблин чию, які хлопчакі ледве назбирали навколо стоянки.

Мав бути перший великий безводний перехід на 50 верст, який важко було зробити, не зупиняючись на відпочинок. Через це ми знялися о четвертій годині, наповнивши бочонки водою і напоївши тварин досхочу. Йшли до одинадцятої години, потім зупинились в пустині, вкляли верблюдів, не розв'ючуючи їх, зварили чай на привезеному аргалі, дали верблюдам і коням гороху, а коням ще й по відру води, і трохи поспали, не ставлячи намету, простягнувшись на землі. Ніч була тиха і холодна. Я довго лежав з відкритими очима, милуючись зоряним небом. Не було чути ніяких звуків, крім тихого хрускоту гороху, який жували тварини, і зрідка форкання. В цій пустині, очевидно, не було ні вовків, ні нічних птахів.

О другій годині ночі поїхали далі. Кілька стежок дороги добре вирізнялись навіть вночі світлими смужками на чорному фоні Гобі, яку ми побачили в її похмурій величі, коли розвиднилось. Це була рівнина, густо всіяна дрібним чорним щебенем; вона слалась спереду і позаду нас до горизонту. На півдні вона була обмежена вдалині плоскими чорними ж горбами, а на півночі йшла немов до самого Алтаю, який ледве виднівся на горизонті, вирізняючись на темному ще фоні неба смужкою снігу на гребені. Ніде не видно було найменшого кущика. Це була така сама чорна пустиня, як і та, яку ми перетнули на шляху з Алтаю в Баркуль, але ще обширніша, бо там ми бачили весь час позад себе висоти Алтаю, а спереду — сніговий гребінь Тянь-Шаню.

Зійшло сонце, але пустиня спереду не освітилась синіми вогниками, бо ми йшли проти сонця, і вона здавалась ще похмурішою. Тільки оглянувшись назад, можна

було побачити, як виблискувало сонячне проміння, відбите гладенькими дзеркальцями чорного щебеню. Нарешті, годині о сьомій ранку спереду показались пагорки, з'явилися невеликі сухі русла і по їх бортах окремі кушки. До восьмої години дорога втяглася в плоскі горби і вийшла в невелику долину з лужком та кущами навколо маленького джерела. Важкий перехід був закінчений.

На цій стоянці ми кілька разів бачили приліт бодуруків на водопій. Ця пташка, що називається також пустинником, живе в пустинях Азії великими зграями в десятки і сотні штук. Вона завбільшки з голуба, оперення бурожовте з чорними цятками, черевце біле. Особливо чудові ноги, які закінчуються трьома короткими пальцями з дрібною лускою і короткими кігтями, схожими на ратички. Зграя летить дуже швидко, подібно до урагану, різко приземлюється, і птахи бігають, збираючи насіння пустинних рослин, яким живляться. За день кілька зграй пролетіло, швидко пили воду з струмка і розбігались по горбах і лужках. На жовтому з чорним щебенем фоні пустині їх важко помітити, якщо вони притуляться до землі. І все-таки мені вдалося застрелити кілька штук, поки зграя приземлювалася. Це дало нам смачний обід.

На дальшому переході дорога з горбами звернула на південний схід і перетнула продовження Тянь-Шаню по широкому проміжку між двома пасмами.

Коло півночі ми зустрілись з ватагою Чорного лами. Вони раптом виринула з темряви; їх було п'ять чоловік на сухорлявих верблюдах. Вони оточили Лобсина і, незважаючи на його слова, що караван монгольський, повернули весь караван вгору по долині, взявши в Лобсина повідок першого верблюда. Двоє підїхали до мене і конвоювали справа і зліва. Я завів з ними розмову, розказав, хто ми, куди їдемо, який крам веземо. Один відповів: «Темно, не видно ні вас, ні краму. Поїдемо в наш стан, там лама, наш начальник, подивиться вас».

Ми їхали з півгодини вгору по долині. Гори по схилах її ставали вищими, долина звужувалась і перетворилась в ущелину, по дну якої текла вода невеличкого струмка. Потім ми вїхали в досить широку улоговину серед гір, звернули на захід (орієнтуючись на зірки) і незабаром опинились біля якоїсь стіни і через вузькі

ворота, що ледве пропустили зав'ючених верблюдів, потрапили в невелике подвір'я. Мені і Лобсину запропонували спішитись, верблюдів і коней відвели в глибину подвір'я, а нас повели в будинок.

Ми опинились в кімнаті, тьмяно освітленій сальною свічкою, що стояла на низенькому столі, поставленому на широкому кані, вкритому чудовим хотанським килимом. Задню частину кана займала постеля Чорного лами; він уже прокинувся і сидів біля столика. Високий лоб, мало випнуті вилиці, майже прямий розріз очей і прямий ніс з горбочком свідчили, що це не монгол, а

Гори ставали вищими.

тюрк або тангут. Це стверджувала і досить велика та густа чорна борода на засмаглому обличчі.

Ввійшовши до фанзи, ми мовчки вклонились, хлопчакки, налякані нічним нападом, тримались за нами, виглядаючи збоку. Лама хитнув головою і сказав:

— Сідайте, шановні купці!

Попереду кана на двох брилах каменю лежала крива дошка, на яку ми з Лобсином сіли; хлопчакки стояли за нами.

— Хто ви такі, звідки і куди їдете, який крам везете? — спитав лама.

Я сказав, що ми російські купці з Чугучака, їдемо на Едзін-Гол, веземо мануфактуру для обміну на сировину.

— Які ви росіяни! Ви — монголи з лица, з одягу! Чому ви видаєте себе за росіян? Думаєте, що Чорний лама росіян не скривдить?

Я розстібнув свій теплий халат і дістав наші паспорти, видані консулом і написані по-китайськи і по-монгольськи з печатками чугучацького амбана.

Лама уважно проглянув їх і сказав:

— Бачу, ви російські купці. А навіщо ви їдете на Едзін-Гол? Там монголи бідні, а крам постачають їм китайці з Сачжеу. Ви там мало що продате! Ви бували вже там коли-небудь?

— Ні, ми їдемо вперше. Ми вже десять років їздимо з крамом по монгольських монастирях і кочівлях, захотілось побачити і Едзін-Гол.

— Звідти можна попасти і в Куку-Хото, і в Дин-Юань в Алашані, якщо не розторгуєтесь у монголів. Тільки туди далеко і дорога важка.

Відчинились двері, і два чоловіки втягли в фанзу один тюк з нашим крамом, швидко розпороли полотно, в яке мануфактура була зашита, і подали ламі кілька сувоїв ситців, даби, далемби.

— Чи є у вас червоне і жовте сукно для одягу лам, гарна бумазея і китайські шовкові тканини? — спитав лама.

— Сукно таке і бумазею ми маємо, але шовкових тканин не возимо, їх постачають монголам китайські купці, — сказав я.

— Кілька сувоїв сукна і бумазеї я у вас візьму, дістаньте їх.

— Вони в іншому в'юці, який призначений для монастирів, а в цьому їх нема. Вночі важко буде знайти той тюк.

— Так ви, російські купці, переночуйте в мене. Фанза в мене є, кан чистий. Вранці дістанете, що треба.

— Відведіть гостей в другу фанзу і дайте їм чаю, — наказав лама своїм помічникам. — Ви не бійтесь нічого, російські купці! Чорний лама не розбійник, — додав він. — Можете спати спокійно. Тільки в нас нема паші для коней. До ранку вони постоять, ви б однаково до ранку їхали, чи не так? Ідіть.

Ми вклонились і вийшли разом з обома помічниками. Вони провели нас по подвір'ю, відчинили двері і впустили в невелику фанзу. Один з них викресав вогонь, роздмухав гніт і запалив недогарок китайської сальної свічки, яку вийняв з кишені. Фанза була чиста, кан теж був покритий килимом.

— Нам треба було б дістати наші речі з в'юка,— сказав я проводирю.

— Ходімо, дістанемо все, що вам треба.

При світлі свічки ми побачили, що один з розбійників типовий монгол, а другий — тангут чи тибетець.

— Хомо, залишайся тут з хлопчиками, а я піду з ними по речі,— заявив Лобсин.

Він пішов з тангутом, а я залишився з монголом і спитав:

— Нам казали, що ви монголів не кривдите, чи правда цьому?

— Наш начальник монголів не чіпає, а китайським купцям спуску не дає. Він мстить їм за старі образи. А от російських купців ми вперше бачимо.

Я розказав йому, хто ми, чого і куди їдемо. Спитав, чи давно вони живуть в цій пустині.

— Четвертий рік живемо тут.

— Китайські начальники в Хамі і Баркулі, звичайно, знають про вас. Чи не послали вони загін солдатів, щоб зловити вас?

— Знайти нас важко. Ми зупиняємо каравани вночі в різних місцях дороги, відразу беремо, що треба,— верблюда з в'юком, гроші і зникаємо в темряві. А провідники в китайців — монголи, і вони не будуть розказувати, де шукати. Місце пустинне, людей на двісті лі близько нікого нема.

— А чому ви нас привели до свого дому? Ми ось узнали тепер дорогу до вас.

— Чорний лама знав, що ви підете цією дорогою і велів привести вас до себе в гості. А гості нікому не викажуть той дім, де їх добре шанували. Це — старовинний звичай гостинності.

— Звідки лама знав про нас?

— У нього в Хамі і Баркулі, і в усіх селищах та коцівлях друзі є, і про хід торгових караванів ми наперед знаємо.

Повернувся Лобсин з нашими речами, а монгол пішов, сказавши: «зараз принесу вам вечерю».

Ми розклали речі на кані. Хлопчики відразу ж лягли спати. Спочатку вони були дуже стривожені нічною пригодою і злякано дивились на чужих людей, які зупинили караван і про яких вони чули, що це — розбійники.

Тепер, бачачи, що ніхто нас не кривдить, вони заспокоїлись.

— Наші верблюди розв'ючені і вкладені на подвір'ї; коні стоять під навісом, крам теж там складений,— сказав Лобсин.— Ці люди, яких називають розбійниками, допомогли мені знайти речі серед тюків і кажуть, що ми — гості Чорного лами, а не полонені.

— І мені це сказав той, що залишився зі мною,— potwierдив я.— Нам боятись нічого, а Чорний лама, мабуть, навіть заплатить за крам, який вибере.

Відчинились двері, і монгол приніс таріль з гарячим пилавом, а тангут — великий чайник з чаєм, запровленим по-монгольськи молоком і сіллю.

— Іжте на здоров'ячко,— сказав він, ідучи.— Лягайте спати, поки горить свічка. У нас другої нема, запас кінчився.

Ми добре повечеряли і навіть хлопчаків розбудили заради пилава і чаю з молоком.

— Навіть молоко є в них,— здивувався Лобсин.— Невже вони корову держать тут в пустині і самі доять її?

— Можливо, й жінки живуть з ними і ведуть господарство? — припустив я.

Решту ночі ми спокійно проспали і, мабуть, спали б довго, бо в фанзі не було вікна. Та до нас зайшов монгол і розбудив.

— Сонце вже підбилося,— сказав він.— Лама чекає на нас у себе. У нас надворі є вода, кому треба вмитися.

Виходячи, він не зачинив дверей. Ми швидко вилізли з-під халатів і вийшли на подвір'я.

Воно було оточено з усіх боків стіною, аршинів з десять заввишки, немов фортеця. Одну сторону всередині займали чотири фанзи, судячи з кількості дверей; надовж другої тягнулось накриття, під яким лежали наші тюки, але верблюдів і коней не було видно. Біля третьої стіни стояла окрема фанза, певно, кухня, бо з труби піднімався дим. Коло неї протікав струмок чистої води, що виходив з ямки в кутку подвір'я. Це свідчило, що коли б хтось обложив фортецю, пожилці будуть забезпечені водою. В четвертій стіні були невеликі ворота з міцними стулками, які були відчинені. Вздовж стіни в кількох купах були складені стовбури саксаулу, снопи чию,

полину і колючки — запаси палива і корму для верблю-
дів.

— Добрі господарі тут,— зауважив Лобсин.— Всім вони запаслися в фортеці, навіть вода є.

— А це що? — сказав я, показуючи на купу чорного каміння біля кухні.— Невже земляне вугілля?

Ми вмилися коло струмка і пішли до дверей однієї з фанз, біля якої стояв монгол, що, мабуть, чекав на нас.

— Ваші коні і верблюди пасуться тут за стіною,— сказав він.— Тільки паша для коней у нас погана, вони не наїдяться.

— У нас з собою є горох, ми їх підгодуємо,— сказав я.

Ми зайшли до фанзи лами; в ній було вікно, заклеє-
не китайським папером, так що тут було світло. Лама сидів на кані біля столика, на якому парував таріль з пилавом, стояв великий мідний глек, очевидно, з чаєм, і кілька чашок.

Зайшовши, ми вклонились і зупинились коло дверей.

— Доброго ранку!— сказав лама.— Сідайте на ослі
ближче до мене, треба поснідати. Ви спали добре, споді-
ваюсь?

Я подякував за вечерю і за догляд за нашими твари-
нами. Під час їди лама розпитував нас про Чугучак,
про наші торгові подорожі, про Росію і російські звичаї
та порядки. Я розказав йому про розкопки в Турфані з
німцями і про невдачу розкопок на ріці Дям, про речі,
які можна було добути в руїнах старих міст. Це його
зацікавило і він сказав:

— Коло Едзін-Гола в пустині теж є руїни великого
міста, тільки до них важко досягнути, навкруги сипучі
піски; води біля міста нема. Просіть монгольського хана,
щоб він дав вам провідника, інакше ви міста не знайде-
те. Якщо ви побуваєте там, будете копати і знайдете ті-
бетські чи китайські книги, привезіть мені кілька, я
люблю читати старі твори. В Баркулі і Хамі книг дістати
майже не можна.

Після сніданку ми розшукали серед нашого краму
тук з червоним і жовтим сукном та бумазеєю і притягли
його в фанзу, розв'язали і показали ламі. Крам йому
сподобався, він відібрав кілька сувоїв і сказав:

— Тут в пустині не так далеко є невеликий монастир.
Гегена в ньому нема, богомольців приходить мало, лами

зовсім зубожіли, ходять в лахмітті. Я хочу послати їм ці тканини, щоб вони на зиму одяглися потепліше.

Потім він спитав ціну, швидко підбив підсумок на китайській маленькій рахівниці і сказав:

— Якщо я заплачу вам відразу все сріблом, ви зробіте знижку, як заведено при розрахунках готівкою?

Лама, очевидно, добре знав умови торгівлі російських купців з монголами. При відпуску краму в кредит до наступних відвідин через рік ціна, звичайно, інша, ніж при виплаті відразу. Я сказав, що при розрахунку готівкою роблю знижку 30% монголам і 20% китайцям.

— Чому ти робиш китайцям меншу знижку?

— А тому, що вони купують для перепродажу, а монголи для себе. А тобі, ти ж купуєш тканини для подарунку бідним ламам, я роблю знижку ще на 20% і віддам за тією ціною, за яку купую сам в Росії.

— Що ж, я приймаю цю знижку і передам ламам, що ти пожертвував їм частину матеріалу для одягу,— сказав Чорний лама з посмішкою.— Але краще буде, якщо ти візьмеш з мене, скільки належить, а даси краму ще й на ті 20%.

Я здивувався делікатності цієї людини. Ми були у цілковитій його владі, він міг взяти все, що йому сподобається, і нічого не заплатити. Через це я, звичайно, погодився і відібрав ще кілька сувоїв того сорту, на який поклав лама.

Полічивши все, що належало, лама дістав з ящика, що стояв на кані, торбинку із злитками срібла і китайські терези і точно відважив менш вартість купленого.

— Вам нічого квапитись з від'їздом,— сказав він.— Перебудете день у мене, а надвечір поїдете, я дам вам провідника до доброї води і паші за 20 лі звідси, в місці, яке знаємо тільки ми. Там вам слід переночувати, підгодувати тварин, бо далі знову великий перехід через Гобі, а завтра пополудні вирушите в дорогу.

— А чи можна глянути на околиці вашої фортеці, щоб знайти її, вертаючись назад? — спитав я.

— Авжеж можна, якщо ви ручаетесь за вашого монгола, що він нікого не повідомить про наш дім.

— Це — мій компаньйон в торгівлі,— сказав я.— Я знаю його з дитячих років, він втік з монастиря і був жебраком, я дав йому притулок і привчив до роботи; він — чудовий провідник. От ми йшли цією дорогою, якою він

ще не ходив, а він веде нас впевнено, лише в Баркулі і Баї розпитав про воду й пашу та про характер місцевості.

Лобсин під час мого розрахунку з ламою вийшов, і я міг говорити про нього вільно. Лама зацікавився його біографією.

— Я розпитаю його про монастир, де він вчився,— сказав він.— А тепер ходімо, подивимось наші гори.

Ми вийшли з фанзи. Лобсин розмовляв на подвір'ї з двома людьми Чорного лами. Хлопчаків він після сніданку вже послав наглядати за тваринами на пасовищі, а тепер підійшов до нас. Вийшовши з воріт, ми опинились в неширокій, але досить довгій долині між голими скелястими пасмами. По дну долини росли кущики полину, колючки, подекуди жмутки чию, так що верблюди знаходили собі пашу, і тільки коні з сумним виглядом переходили від жмутка до жмутка і обривали тонкі верхівки вже зовсім пожовклого чию, стебла якого дуже жорсткі, як тверда солома. На найвищій вершині південного насма, недалеко від фортеці, я помітив чорну купу і спитав ламу, що це за обо.

— Це — наша варта,— сказав він.— З цієї вершини далеко видно в обидві сторони і можна помітити здалеку караван. Китайські купці стали тепер проходити цю місцевість вдень, щоб уникнути наших нападів уночі. Через це треба їх вглядіти своєчасно.

Коли ми пройшли трохи далі вгору по долині, я помітив на схилі отвір, схожий на устя штольні, і спитав про нього.

— У цих горах є земляне вугілля,— сказав лама,— і ми видобуємо його потроху для опалення наших фанз. Аргалу у нас мало, саксаул, що його ти бачив на подвір'ї, доводиться возити здалека, і ми бережемо його про всяк випадок.

— Коней у вас, мабуть, немає? — спитав я.— В цій долині корму мало.

— Дуже мало; у нас тільки одnogорбі верблюди — бігуни. І щоб зберегти для них корм у долині на зиму, ми влітку, коли каравани майже не ходять, пасемо їх за горами на степу. У вас, звичайно, є зерно для коней?

— Звичайно, є, горох. Тільки його треба розпарити в гарячій воді.

— Скажіть моїм людям, вони це зроблять.

Погулявши по долині, ми повернулися до фортеці, і я помітив, що вона збудована в такому місці, що її важко було б обстріляти з гармат. Вона займала весь східний край долини, майже замикаючи вихід з ущелини в південному пасмі. З цього виходу нав'ючений верблюд ледве-ледве проходив до брами фортеці, що трохи далі наліво, а за брамою скелі підступали так близько до муру, що залишався лише прохід для людини або верблюда без в'юка; цей прохід вів у другу частину долини. Отже, навіть легку гармату не можна було б протягти через цей прохід у долину, щоб з цієї західної сторони здалека обстріляти фортецю. Брама була цілком захищена від обстрілу, а долину обступали стрімкі схили і зубчасті гребені обох пасом, і тому було б дуже важко, якщо не неможливо, втягувати гармати хоча б на сідловини для обстрілу фортеці зверху. Тим-то залишалося лише обстрілювати фортецю навісним вогнем здалека, з навколишніх рівнин, не бачачи її, але це було надто сумнівно, якщо зважити на стан китайського війська цього часу. Від рушничного обстрілу з вершин обох пасом фортеця, звичайно, не була гарантована, але кулі гладкоствольних рушниць не могли б пробити навіть глинобитні стіни фанз, не кажучи вже про товсті мури самої фортеці, на гребені яких були бійниці для стрільців.

Коло полудня нас запросили на обід до лами. Знову подали таріль пилаву і чай з молоком та сіллю. Під час прогулянки по долині я помітив кілька баранів і кіз, що паслися разом з верблюдами, і тепер спитав господаря, як він дістає м'ясо і молоко.

— Іноді відбираємо у китайців, коли вони женуть з Едзіп-Голу в Баркуль і Хамі гурти баранів і кіз, часом доставляє нам баранів одні добрий монгол, — сказав лама. — Але молоко це — верблюдяче, у нас є хороша верблюдиця.

До чаю ми захопили з собою своїх сухарів і китайського печива, бо помітили, що у господарів є тільки дзамба.

— У нас іноді буває навіть свіжий хліб, — зауважив лама з приводу нашого угощання, — але зараз запас борошна закінчився. Чи не знайдеться у вас зайвого, я бачу, ви люди запасливі?

Я сказав, що ми веземо борошно для баурсаків та локшини і що фунтів з п'ятнадцять я зможу продати, ров-

раховуючи на те, що у монголів на Едзін-Голі борошно знайдеться.

— Це буде дуже приємно,— відповів лама.

За чаєм я спитав, чим зумовлена його ненависть до китайців.

— П'ять років тому я дав обітницю мстити китайським купцям і чиновникам за свого батька, сестер і брата і відбирати у них гроші, щоб викупити сестер і брата з неволі. Тобі я можу розповісти, як це сталося.

Сім'я моя родом з Наньшаня; там у горах живуть поруч монголи хара-йогури і тангути шира-йогури, і батько у мене тангут, а мати монголка. Сім'я наша була бідна, і батько охороняв табун коней китайського амбаня міста Ганьчжоу, які паслися коло нашого улусу. Мене, старшого сина, батько віддав до великого монастиря Чертинтон, що на ріці Тетунг, і я став ламою. Разом з монгольськими прочанами я поїхав у Лхасу і проходив там науку в монастирі далай-лами два роки. Повернувшись звідти, я завітав до своєї сім'ї, але не застав нікого. Виявилось, що амбань дістав місце начальника в Улясутаї і взяв туди мого батька разом із сім'єю і табуном для тієї ж служби. Через півроку мене послали в один з монастирів Хангая, бо я хотів жити ближче до своєї сім'ї. Я побував в Улясутаї в амбаня і від його чиновників дізнався про жахливу історію.

Тієї ж зими, коли переселився батько, сталася страшна ожеледь у тій місцевості, де він пас табун амбаня. Ти, звичайно, знаєш, що в Монголії ожеледь взимку — страшне лихо. Худоба і взимку знаходиться на паші, бо монголи сіна не мають. Коли траву вкриває товстий шар льоду, худоба не може добувати собі корм і гине у великій кількості від голоду. Шар льоду на цей раз був такий товстий, що навіть коні не могли розбивати його своїми копитами. Мороз тримався, коні худли, почали здихати. Батько дійшов до відчаю і погнав табун в Улясутаї, де в амбаня був запас сіна. Але було далеко, і по дорозі здохло ще багато коней. В Улясутаї батько пригнав тільки третину табуна. Амбань розлютувався, і хоч у цьому лихові батькової вини не було, його посадили до в'язниці, в брудну яму, де він незабаром помер, а двох сестер і брата, гарного хлопчика, амбань відправив до Пекіна і продав богдыхану, сестер в гарем, а хлопчика в рабство, щоб покрити збитки, що їх заподіяв батько.

Коли я дізнався про це, то дав обітницю: взяти у китайських купців силою гроші, щоб викупити полонених у богдыхана. У монастир, куди мене послали, я не повернувся, а мало-помалу створив загін з монголів і тангутів, теж так чи інакше скривджених китайськими властями, і збудував з ними цю фортецю поблизу караванного шляху. Ось з того часу четвертий рік ми й живемо тут у пустині. Проте через рік або два у мене, можливо, буде досить грошей, щоб поїхати в Пекін і забезпечити своїх помічників невеликими грішми, щоб вони завели собі юрти, худобу і сім'ї.

Ми вислухали цю розповідь з великою увагою і не могли не вибачити діяльності Чорного лами, який постраждав від такого свавілля китайського амбаня.

— А чи багато у тебе помічників? — спитав я.

— Небагато, ти майже всіх бачив. Їх шестеро, але один старий і здебільшого залишається вдома, готує нам страву, пасе верблюдів.

— Де ж ви збуваєте крам?

— В Баркулі і Хамі у мене є довірені купці які приймають від нас крам, звичайно, з великою знижкою.

— А виказати тебе амбаням вони хіба не можуть?

— Не насміляться, а місця нашої фортеці вони, зрозуміло, не знають. І крам їм привозять не мої люди, а сторонні монголи, які одержують його від нас в умовлених місцях у пустині.

Годині о третій пополудні лама сказав нам, що пора вирушати. Коней вже погодували горохом, верблюди наїлися. З допомогою людей лами ми швидко нав'ючили їх; один тюк в товаром помітно зменшився, і ми поклали його на верблюда, який виявляв ознаки втоми.

Ми дуже дружньо попрощалися з ламою, подякували йому за гостинність і пообіцяли повернути до нього на зворотному шляху і привезти книги, якщо знайдемо їх в Хара-Хото, і муки з Едзін-Голу. Верблюдів вивели по одному через браму, і там, де починається ущелина, вишикували караван, на чолі якого рядом з Лобсином поїхав на своєму скаковому верблюді один з монголів лами.

З чверть години ми їхали вниз ущелиною, і я при денному світлі помітив, що вона робить кілька зигзагів, а це вручно для відбиття нападу з засад. Лобсинові монголвожак сказав, що він відкрив і вказав це чудове місце

для таємної фортеці в пустині; ніхто й гадки не мав, що в цих диких безживних горах є вода і корм так близько від караванного шляху. Вода, що витікала з-під муру фортеці, швидко зникала в наносі дна ущелини, яка далі до караванного шляху була сухою, розширялась і нічим не відрізнялась від інших сусідніх видолинків.

Коли ми вийшли на караванний шлях, їхали ним години зо дві все перед тим же скелястим пасмом продовження Тянь-Шаню, яке мало вигляд або горбів, або мальовничих гострих вершин. Потім поводитир несподівано звернув наліво вгору по мало помітному сухому видолинку, який простягався з групи гострих вершин того ж пасма. Видолинок поглиблювався, і на окраїні групи перейшов в ущелину, в якій з'явилися кущі шелюги, що свідчило про наявність води. Ущелина привела нас в невелику улоговину серед гір з чудовою галявиною, кущами і навіть кількома тополями — прекрасне місце для ночівлі, також цілком непомітне з караванного шляху, але для великих караванів незручне, бо має малі розміри. Для нас же корму було досить, тим більше, що трава не була потолочена, а палива досить.

Сонце вже сідало, і провідник попрощався з нами, хоч ми пропонували йому залишитися на ночівлю.

— Начальник звелів мені повернутися до ночі назад,— сказав монгол.— Він жде вночі китайський караван з Хамі, і всі люди йому потрібні. На своєму скакуні я за годину буду вже дома.

У цьому затишному захищеному куточку ми спокійно переночували. На світанку Лобсин виліз на одну з вершин, з якої видно було караванний шлях; його розбудив віддалений дзвін боталів, і йому захотілося подивитися на караван, який вночі зазнав нападу Чорного лами. Він, дійсно, побачив його і налічив вісімдесят верблюдів і чоловіка з дванадцять, які їхали почасти на верблюдах, почасти на ішаках, але здалека не міг визначити, чи то їхали монголи, чи китайці.

Ми пробули на цьому місці більшу частину дня: коні і верблюди добре підживилися на галявині перед важким переходом, а мені вдалося полювати. На скелястих схилах улоговини, яку рідко відвідують люди, бродило собі кілька зграйок кекликів, гірських курочок; пташенята вже цілком вирости, але все ще слухалися голосу матері. Вони бігали по схилу між камінням, покльовую-

чи зерна. Коли я підіймався до них, мати, скочивши на камінь, подавала тривожний клекіт, і всі пташенята розбігалися й ховалися під камінням або позаду нього. А коли я підходив ближче, вся зграйка за другим покликом спорхувала і перелігала на протилежний схил улоговини. Мені довелося кілька разів перебігати з одного схилу на другий, вистежуючи птахів, в чому мені з азартом допомагали обидва хлопчики, які марно намагалися впіймати якого-небудь кеклика руками. За дві години полювання все-таки вдалося підстрелити десяток. Лобсин запропонував мені взяти на допомогу нашого собачку, але він тільки заважав, бігав надто прудко і викликав переполох у зграйці, через що вона надто швидко злітала в повітря.

Пізно ввечері до джерела, яке дзюркотіло на галявині, мабуть, приходили на водопій гірські кози куку-ямани, що зустрічаються в таких скелястих пустинних горах. Та ми не могли чекати до ночі і о третій годині рушили в путь, в трудний перехід через Гобі. Напоїли тварин, наповнили бочонки і виїхали на караванний шлях. Цей перехід ми зробили, як і минулий, з нічною зупинкою на три години в пустині, не розв'ючуючи тварин і не напичуючи наметів, але для коней привезли кілька жмутків тростини, зрізаної на галявині, а для вогню — хмизу. Наступного дня лише годині о десятій ми закінчили перехід і зупинилися в широкій улоговині в чималім лужком по берегах струмка, але сильно потолоченим караваном, що йшов попереду нас і сліди стоянки якого були ще свіжі. Гобі, яку ми поминули, мала такий самий характер чорної дрібнощобеневої пустині, як описано вище.

На дальшому шляху до Едзін-Голу, який тривав ще сім днів, великих безводних переходів уже не було, але місцевість мала той самий сумний характер. Ліворуч, тобто на півночі, простягалися скелясті пасма продовження Тянь-Шаню з більш або менш широкими перервами. Праворуч, на півдні, вдалині з'явилися окремі групи гірок або цілі пасма Бейшаню, який відокремлює Тянь-Шань від пояса оазисів підніжжя Наньшаню і на заході доходить до Едзін-Голу.

Проміжок між тими і другими горами, по якому йшов караванний шлях, являв собою загалом пустинну рівнину, погорбовану плоскими увалами ближче до північних гір, з бідною рослинністю, вкриту чорним щепенем. Кіль-

ка разів дорога перетинала ще смуги Чорної Гобі, цілком безплідної, але не такі широкі, як ті дві, що вже лишились позаду; отже, ми проходили їх за один нічний перехід.

Одного разу на переході нас захопила сильна буря. На світанку легкий вітер, що дув майже в спину нам протягом ночі, швидко посилювався і налітав поривами, що приносили з собою цілі хмари пилу і дрібного піску. Дрібний щебінь, який вкривав ґрунт Гобі, під час цих поривів приходив у рух, перекочовувався, переплигував по землі, навіть злітав невисоко в повітря. Ми їхали, звичайно, в кожухах, а тепер довелося захистити вуха і очі від пилу клапанами наших монгольських шапок. Хлопчики, вкрившись кожухами, зовсім зникли поміж в'юками.

Небо було безхмарне, але геть усе сіре від пилу, що заповнив повітря; зійшло сонце, але воно ледве вирізнялося на обрії у вигляді червоного круга без проміння. Але тому що вітер дув ззаду, він не затримував нашого руху, навіть підганяв тварин, і на дев'яту годину ранку ми завершили перехід і спинилися в невеликому оазисі серед голих горбів. Швидко розв'ючили верблюдів і повкладали їх серед заростей чию спиною до вітру, коней залишили під сідлами, а самі, повкривавшись кожухами, примостилися поміж тюками, з яких зробили стіну, що захищала від вітру. Нап'ясти намет і розкласти вогонь не було можливості, і ми проспали години зо дві або три, поки буря перед полуднем ущухла. Тоді тварин відпустили на пасовище, поставили намет і на вогні заходилися зразу варити обід і чай.

Надвечір я захопив рушницю і пішов поблукати по горбах навколо оазиса, маючи намір підстрелити зайця або кеклика. Незабаром мою увагу привернули схили горбів. На них темніли такі ж великі ніші, які я вперше побачив біля ріки Аргалти в Джаїрі під час поїздки за закопанним золотом, а потім не раз спостерігав на гранітних горбах. Одна ніша вже втратила своє склепіння і являла собою немовби глибоке крісло з високою спинкою і бічними ручками, ніби навмисне приготовлене для відпочинку подорожнього. Я сів у нього і в своєму жовтому монгольському халаті, певно, став непомітним, бо трохи згодом по улоговині між горбами до мене спокійно підійшли три антилопи, що прямували на вечірній водопій до джерела. Коли я поворухнувся, приставляючи рушни-

цю до плеча, вони на мить зупинилися, кроків за двадцять від мене, підвели голови і розчепірили вуха. Я, звичайно, скористався з цього і вистрелив; перша антилопа впала, убита наповал, інші, зрозуміло, рвонулися великими стрибками і зникли за горбами.

Якби я не сів у нішу, а продовжував іти по улоговині, антилопи помітили б мене здалека і не дали б підійти. Задоволений вдалим полюванням, я потяг здобич до наместу. Лобсин, оглянувши антилопу, вигукнув:

— Це не дзерен, це хара-сультя!

— А яка між ними різниця? — спитав я.

— Дивись, у цієї кінчики рогів тільки трохи загнуті всередину, а у дзерена — загнуті більше. Хвостик у дзерена жовтий, як і все тіло, а у цієї — чорненький. Тому її і звать — чорнохвоста.

— А м'ясо у них, певно, однакове?

— Однакове, але хара-сульту монголи чомусь більше шпнують, може, тому, що вона трапляється рідше.

Антилопу довелося оббілувати і покласти на в'юк. Роги я взяв собі, а шкуру сховав Лобсин, примовивши:

— Ось тобі буде килимок до ліжка, коли ми вичинимо її вдома.

Через цю затримку ми вирушили в путь трохи пізніше, коли сонце вже зайшло.

А втім, цей перехід був невеликий, і після нічного відпочинку без розв'ючування ми вже на світанку прийшли до місця чергової стоянки, де обід і вечеря у нас були чудові — буп в дикою цибулею, смажена печінка, шашлики.

На останній ночівлі перед поворотом дороги на південь до озер в пониззі Едзін-Голу нас трохи було не відвідали неждані гості.

Ми тільки що прибули на місце, розв'ючили верблюдів, розсідали коней, але ще не відпустили їх на пашу. Палмет не ставили, а розклали вогонь, щоб швидше закип'ятити чай і зігрітися після нічного холоду. Сонце ще не зійшло, ледь-ледь світало. Ми сиділи біля вогню, верблюди лежали, коні стояли серед високого чию, тим-то здалека нас зовсім не було видно. Нараз обидва хлопчики і Лобсин підвели голови і прислухались.

— Сюди скачуть коні зі сходу, — сказав Лобсин. — Чи не дикі?

Тепер і я розслухав тупіт багатьох копит по щебеню пустині, схопив рушницю, перевірів, чи заряджені обидва стволи кулями і причаївся за найближчим снопом чию. По пустині риссю бігло штук з тридцять тварин, але якраз на фоні яскраво освітленого сонцем горизонту, тому видно було тільки темні силуети. Вони ще були кроків за триста від мене.

— Ну, це кулани! — вигукнув, підходячи, Лобсин.

— Звідки ти знаєш?

— Дикі коні такими табунами не бігають. Жеребець веде за собою штук п'ять-сім кобил, зрідка десять. А кулани ходять табунами в двадцять-тридцять голів і більше.

Але кулани, очевидно, вже відчули запах диму від нашого вогнища, перейшли на крок і, нарешті, зупинились кроків за шістдесят від нас, підвели голови і вуха. Вожак хрипів, бив копитом, очевидно, сердився, що не можна підійти до водопою, поблизу якого ми розташувались. Тепер можна було розглядіти, що вуха у них довші, ніж у коней, а хвости, якими вони розмахували, дуже ріденькі. Хоч відстань була велика для моєї рушниці, я все-таки вистрелив. Весь табун шарахнув і круто повернув направо, на північ, де зводились високі горби. На місці, де він стояв, піднявся лише стовп пилу.

— Чи не підійдуть вони пізніше ще раз? Адже їм хочеться пити, — спитав Очир.

— Навряд! Якби Хома не стріляв, вони б, може, прийшли, а тепер налякані і спробують прийти хіба що вночі.

Залишитися на ніч ми не могли. Ще треба було зробити великий безводний перехід на південь від горбів, де ми стояли, до нижньої течії Едзін-Голу.

Ще вдень ми з Лобсином з вершини високого горба, що поблизу стоянки, оглянули характер місцевості, по якій мали йти вночі. Горби закінчувались недалеко на південь, і далі простягався великий бель — чорна пустиня, поборознена жовтими стрічками сухих русел, яка мало-помалу знижувалась. В далечині бель упирався в пасмо дрібних горбів, за якими в двох місцях ледве можна було розглядіти сріблясту поверхню озер — праворуч Гашиун-Нура, ліворуч Сого-Нура, в які впадали рукави ріки Едзін-Гол. Біля озер ночувати не можна було: вода в них гіркосолона і, як повідомили нас монголи Чорного лами, підійти до води неможливо — береги облямовані

широкою смугою грузького мулу. Ми мусили пройти поміж озерами до того рукава ріки, який впадав у Сого-Нур, і лише там могли знайти воду, корм і паливо. Виступивши після заходу сонця, ми мали йти по белю, коло півночі дістатися до горбків, зробити там привал години на дві і потім на світанку пройти поміж озерами і після сходу сонця добратися до ріки.

Так ми й зробили; смерком вийшли з горбів нашої стоянки, відмахали верст з двадцять п'ять по чорному белю, поволі спускаючись по ньому; зупинилися серед горбочків, де навесні, як ми розпиталися, могли б знайти воду маленького джерела, що літом пересихало, і деякий корм, потім продовжували спускатися у велику западину обох озер, удосвіта були в проміжку між ними і годині о дев'ятій ранку зупинилися на березі невеликого потоку брудножовтої води, облямованого кущами тамариску та заростями тростини. Палива — засохлих кущів тамариску на піщаних горбах в стороні від русла було досить; тростина, ще зелена, давала досить корму, але вода, хоч і прісна, була так переповнена жовтим мулом, що нам довелося зробити фільтр з чистої хусточки, щоб добути лише стерпну щодо чистоти воду для чаю і супу.

Піші хлопчики, сидячи на в'юках, чудово виспались вночі, тому вони на стоянці зразу ж після чаю пішли вести тварин, а ми з Лобсином лягли в наметі спати, довірили собачці стерегти весь стан.

Тепер нам треба було знайти монголів, довідатись у них, де ставка їхнього князя, підвідати останнього, щоб розпродати товари, в'ясунати точно, де розташовані руїни міста Хара-Хото, і чи можна вести розкопки. Шукати монголів уночі в незнайомій місцевості не було рації; отже, підпадала потреба в нічних переходах, і ми могли вирушити на розшуки вдень.

Години через дві пополудні ми, виспавшись, заходилися готувати обід, для якого було ще м'ясо хара-сульти. Риптом собачка загавкав, долинули голоси, і до намету підїхало двоє монголів, привіталися, звичайно, спішились і присіли коло нашого багаття, на якому вже висів казан з супом. Почалися звичайні розпитування, і ми, задовольнивши їх цікавість, дізналися, що ріка, біля якої ми стоїмо, називається Іхе-Гол і впадає в озеро Сого-Нур, вода якого не дуже солоня, — верблюд п'є її, кінь нехотя, — тому що навесні з нього утворюється невеликий

стік в озеро Гашіун-Нур — найголовніше і найбільше, тобто вода почасти освіжається. Ставка князя — на березі Іхе-Голу, не так далеко, за день легко можна доїхати. Руїни Хара-Хото знаходяться серед пісків на схід від Іхе-Голу, на відстані одного переходу від ставки князя; там близько води немає. Колись, коли в місті ще жили люди, вода була, туди протікав крайній східний рукав Едзін-Голу — Кундулен-Гол. Монголи бояться їздити до міських руїн: нечисті духи живуть там.

Гості довго сиділи у нас; довелося почастувати їх обідом та чаєм, зате ми дізналися, що народ на Едзін-Голі не такий бідний, як про нього говорили, але князь дуже скупий і оббирає своїх підданих. Товари привозять їм китайські купці з Ганьчжоу пізньої осені, коли худоба нагулялась за літо і є також вовна та шкури для обміну.

Здивували нас монголи повідомленням, що в Сого-Нурі водиться навіть риба з червоними плавцями, як у карася. Монголи її не ловлять і не їдять, але взимку приїжджають китайці з міста Момін, ловлять її сітями з-під льоду і везуть морожену додому.

Перед заходом сонця гості поїхали — їхні юрти стояли вище по ріці, звідки вони і помітили на паші наших верблюдів і, зрозуміло, поїхали розвідати, що за народ з'явився на їхній землі, побалакати, почути всяких новин.

Вночі, пригнавши тварин до намету, ми по черзі вартували. Хоч монголи Едзін-Голу були такі ж самі торгоути, як Лобсин, але ніхто не міг бути певен, що вночі вони не спробують пограбувати приїжджих, перш ніж останні дістануться до ставки князя і, так би мовити, під його захист як гості. Але ніч минула спокійно, і вранці один з учорашніх монголів приїхав до нас, щоб показати прямий шлях до ставки князя. Це було не зайве, бо рукав Іхе-Гол місцями робив закрути, які можна було спрямляти, а місцевість по його берегах являла собою численні піщані горби, зарості тамариску та саксаулу, подекуди чию; по них пролягало багато стежок, і без провідника легко можна було збитися з прямого шляху.

По такій нерівній і порослій місцевості ми їхали годин з п'ять; потім горби стали низенькі і рідкі, дерева і великі кущі зникли, жмутки чию були обгризені — ми наближались до ставки князя. Наш провідник поїхав уперед, щоб попередити про наше прибуття. Незабаром

ми побачили чотири добрі юрти одну коло одної і трохи віддалік ще одну. Провідник повернувся до нас і повів нас до цієї юрти, яку князь звелів поставити для приїжджих. Як виявилось, наші вчорашні гості вже встигли повідомити свого князя про чужоземців.

В юрті було, звичайно, зручніше, ніж у наметі; ми поклали в ній всі тюки з товаром. Коли ми розвантажились, я і Лобсин почистились, одягли нові халати і пішли до князя, залишивши речі і тварин під наглядом хлопчиків.

Князь прийняв нас у парадній чистій юрті з білих покрив і з килимовими дверима. Долівка була застлана килимами, привезеними з Хотана в Сіньцзяні, як це видно з їх кольорів і візерунків. Князь сидів на невеликому підвищенні — товстій килимовій подушці; це був юнак років вісімнадцяти-двадцяти, не більше, добре вгодований, рум'яний, на голові китайський капелюх з голубою склянкою прозорою кулькою, що вказувало на порівняно невисокий його чин. Коло нього на килимі сидів старенький лама з поморщеним обличчям і великими китайськими окулярами — певно, радник молодого князя і колишній його учитель.

Після поклонів до пояса, як належало у монгольських князів для гостей, не підлеглих їм, ми піднесли князеві великий шовковий хадак (довгу хусточку), ламі — трохи менший, і подарунки: бінокль, годинник-будильник та іришку-калейдоскоп, які я зберігав для такої нагоди. Іносе посадили на плоскі подушки навпроти князя, поставили коло нас низенький столик і подали всім чай у китайських чашках з кришками. Біля дверей поставили кілька монголів.

Після значаєних запитань про здоров'я худоби і людей, благополучну дорогу князь спитав про мету нашого відвідання. Я розповів, що давно вже торгую російською мануфактурою в Монголії, побував у Кобдо, Улясутаї, Урумчі, в багатьох монастирях і, нарешті, вирішив відвідати кочовища торгоутів на Едзін-Голі.

— Мої монголи бідні, — попередив князь, — і я теж небагатий чоловік, і ви тут продасте небагато. А шлях на Едзін-Гол — довгий і важкий, і ви, звичайно, захочете взяти добру ціну за ваші товари.

Я роз'яснив, що приїхав у його володіння також з метою подивитися на стародавнє місто Хара-Хото, покопа-

тися в руїнах, і, якщо я знайду там інтересні речі, це оку-
пить мені дорогу і слабий збут краму.

— А які речі ти особливо шукаєш у стародавньому
місті? Звичайно, золоті монети, коштовне каміння — на-
мисто, браслети, сережки та інші дорогі жіночі прикра-
си! — вигукнув князь, презирнувшись з ламою.— Такі
речі люди вже не раз шукали в Хара-Хото, однак знахо-
дили дуже і дуже рідко, здебільшого поверталися з пу-
стими руками, затративши багато праці на розкопки. Це
я чув від мого батька і старих людей.

— Мене більш за все цікавлять старі друковані кни-
ги і рукописи тибетські, тангутські та китайські,— заявив
я,— так само старі картини на шовковій тканині, малюн-
ки богів на стінах, зображення їх з каменю, глини та ме-
талу. Ці речі у мене купують вчені люди, які вивчають
стародавні вірування і життя давніх людей.

Я розповів князеві про російські музеї і бібліотеки,
про експедиції Академії наук на руїни Каракоруму на
ріці Орхон, про німецького вченого, який розкопував
руїни в Турфані. Це зацікавило князя, і він сказав, що
такі речі ми, можливо, знайдемо в Хара-Хото, але тому
що ми ними торгуємо самі, то правильно буде, коли за-
платимо йому за право їх вивозу з Едзін-Голу.

Після досить тривалої розмови князь погодився дати
нам провідника в Хара-Хото і право розкопування, за що
я повинен був передати йому верблужий в'юк мануфа-
тури безплатно, а решту краму, скільки він захоче купи-
ти, продати йому із знижкою залежно від цінності речей,
які ми добудемо розкопками. Князь заявив, що золоті
монети і коштовне каміння неважко оцінити як слід, а
книги, посуд, бурханів він розцінюватиме нам недорого.

Довелось погодитись на ці умови, бо ми цілком були
в руках князя і могли дістати доступ до Хара-Хото лише
при його допомозі. Адже, власне кажучи, він міг забрати
весь наш крам безплатно, а нас просто вигнати з своїх
володінь.

Коли ми сторгувалися, лама порадив поїхати до Хара-
Хото з самими тільки верблюдами, залишивши коней у
князя.

— Кожний кінь п'є води стільки, скільки п'ють чотири
чоловіка,— заявив лама.— В Хара-Хото води немає, і до-
ведеться вам привозити її туди для себе здалека. Верб-

люди будуть ходити один раз на три дні до ріки за водою для вас і при цьому самі нап'ються досхочу.

Ця порада була правильною, і ми вирішили виступити наступного дня на верблюдах, залишивши весь крам у відведеній нам юрті, а коней — в табуні князя. Це гарантувало наше повернення до нього для розрахунку за товари по результатах розкопок.

Наступного дня ми виїхали вчотирьох у супроводі монгола, який знав дорогу в Хара-Хото; він поїхав на князівському верблюді. Везли з собою воду в своїх бочонках і в другій парі, яку взяли у князя, а також лопати, кайло, намет, запас сухарів, баурсаків, борошна, крупи, масла, чаю на два тижні. Як живу провізію погнали з собою чотирьох баранів. Для вивозу викопаних речей князь дав нам кілька великих кошелів, сплетених з шелюжної лози, а для упаковки їх у мене були згорток китайського обгорткового паперу та сувій коленкору нижчої якості. Кошелі монголи виготовляли для китайців, що взимку приїжджали за рибою на Сого-Нур; у кошелях вони вивозили мерзлу рибу. Якби не ця щаслива обставина, нам довелося б книги і речі, добуті під час розкопок, вивозити в звичайних мішках. Довелося взяти з собою також мішки, бо кошелів вистачило лише для семи верблюдів. У кошелях і мішках ми везли, крім харчу, однієї інструменти, а також жмутки свіжої тростини для верблюдів, бо паша коло Хара-Хото, за словами монголів, була дуже бідна.

Напроти ставки ми перейшли бродом через Іхе-Гол, який був тут неширокий, всього 6—7 сажнів, і неглибокий — до коліна верблюда; але дно було досить грузьке, мунисте, а вода — густа і бура, як кофе з молоком. У ставку воду для пиття брали не з ріки, а з колодязя в ниньсах; просочуючись крізь них, річкова вода ставала майже безколірною. За бродом ми пішли майже навпростець на південь по горбистих пісках з бідною рослинністю, що пояснювалось сусідством ставки, якій потрібно було багато палива. Чим далі від неї куші ставали більшими, з'явилися дерева тамариску і саксаулу. До Хара-Хото від ріки йшли майже п'ять годин, нарешті проминули колишне русло останнього східного рукава Едзін-Голу, яке було не ширше від Іхе-Голу. По руслу валялися сухі стовбури дерев, присипані піском. Коли ми вже наближались до нього, то вдалині побачили мури Хара-

Хото з окремими баштами; і мури, і башти досить сильно потерпіли від дощів, вітрів, морозів і спеки. Зубці на мурах майже зникли, башти заокруглені. З-за муру виднілися високі субургани, теж дуже звітрілі. Субургани, схожі на башти, що звужуються догори, ми зустріли також біля самої дороги, коли ще не доїхали до колишнього русла. Північний мур міста в різних місцях був засипаний піском аж до гребеня, тому ми легко піднялися на нього і по піщаному-таки укусу спустилися всередину Хара-Хото.

Ми вдалині побачили мури Хара-Хото з окремими баштами.

Вибравши більш рівний майданчик серед міста, ми під захистом стіни якогось будинку влаштували свій стан, нап'яли намети, склали речі, бочонки з водою прикрили мішками від сонця і від верблюдів, які могли їх перекинути.

У місті всюди були плоскі піщані горби, наметені під захистом решток стін будинків і подекуди порослі травою та кущами; проте і корму, і палива було мало. Доручивши хлопчикам кип'ятити чай, ми втрюх обійшли руїни для загального огляду.

Мури, що мали заввишки 3—4 сажні і завтовшки 2—3 сажні внизу і 1—1½ сажня вгорі, облямовували прямокутник, завдовжки з заходу на схід в 200 сажнів і завширшки з півночі на південь в 180 сажнів, у якому розміщувалась внутрішня частина міста. Видно було позовжні і поперечні вулиці, вздовж яких простяглися руїни глинобитних будинків у вигляді стін або плоских гор-

бів. В останніх ще збереглися рештки плоских дахів із соломи, мат і дерев'яних кроков з підпірками, критих глиною і більш або менш засипаних піском. Подекуди зводились субургани і рештки більш високих та великих будинків, але теж глинобитних, і фундаменти храмів, складені з жовтої важкої випаленої цегли. Вулиці і середина будинків були засипані піском, різним сміттям, уламками цегли та черепками глиняного посуду. Поза міськими мурами також були субургани та руїни окремих будинків, особливо на західній і південній сторонах.

Повернувшись до наметів, ми пообідали, а потім хлопчики під моїм керівництвом склали загальний план міста, а Лобсин з ламою оглянули руїни поза міськими мурами. Цієї роботи нам вистачило до заходу сонця. Верблюди в цей час паслись серед руїн. На ніч ми повкладали їх в середині стін одного будинку з виходом лише в одну сторону, повз наші намети, так що вони не могли вийти, не потурбувавши нас.

Наступного дня ми почали розкопки. Для систематичного обстеження, на зразок того, яке німці провадили в Турфані, часу у нас не було, і ми вирішили копати намішши в різних частинах міста, розділившись на дві партії: я — в Очиром, Лобсин — з своїм сином. Лама допомагав то одній, то другій: адже його завданням було бачити, що ми добуваємо.

Так ми пропрацювали два дні в ранку до вечора з невеликою перервою на обід. Погода була не жарка, тиха, небо ямарне, що сприяло роботі. Третього дня лама з сином Лобсина і всіма верблюдами вирушив найкоротшим шляхом до Іхе-Голу, щоб напоїти тварин, привезти нам води в бочонках і нарізати тростини. До ріки навпростець на захід, як виявилось, було близько десяти верст, тому, виїхавши зі сходом сонця о 7 годині, вони до полудня повернулись назад. Після цього за водою їздили черг за чергою.

Розкопки в різних місцях міста дали різноманітні предмети: бурхани буддійських божеств бронзові; численні «цаци» — глиняні випалені зображення цих божеств трьох видів; паперові китайські гроші (асигнації); книжки і рукописи китайські, тибетські, тангутські та персидські; черепки фарфорового і глиняного посуду, мідні китайські монети (чохи), металеві чашечки для жертвоприношень та куріння; зображення буддійських

божеств фарбами на шовковій та полотняній тканині. Подібні зображення (фрески) на стінах храмів, звичайно, не можна було вивезти; з них Очир, який навчився у мене малювати кольоровими олівцями, зробив кілька непоганих зарисовок. Знайшли кілька золотих, легких монет грубої чеканки і десятків зо два срібних та мідних браслетів і сережок. Загалом всі наші верблюди були завантажені кошеллями і мішками з цими предметами, але досить легко, отже, в разі потреби ми могли повезти на них ще частину нашої мануфактури, якщо не сторгуємося з князем та його монголами про продаж.

Нав'ючені верблюди серед руїн.

У мертвому місті ми пробули сімнадцять днів, тому що двічі під час нашого перебування розігравалась така сильна піщана буря, яка налетіла з північного заходу, що неможливо було працювати на повітрі. Повітря було наповнене пилом і піском, ми ховалися в наметах, прикріпивши їх поли накиданими на них цеглинами та брилами глини. Залишатися далі на розкопках ми не могли — закінчилася вся провізія, включаючи і живу, а також дзерена, якого вдалося підстрелити серед руїн. Ставало холодно — починався листопад, треба було повертатися додому.

На вісімнадцятий день надвечір ми прибули до ставки князя, а наступного дня розклали перед ним все добуте і тюки з мануфактурою. Цілий день загаяли на оцінку та переговори. З наших семи верблюжих в'юків, які ми привезли, один цілком пішов на плату за дозвіл розкопувати, а п'ять князь взяв із знижкою в 40 процентів, заплативши китайським сріблом. Останній в'юк ми виміняли його підданам на добру верблюдючу та овечу вовну, якої одержали два добрих в'юки. На все це пішло ще три дні, так що загалом ми пробули при ставці і в Хара-Хото три тижні.

Під час розмов з князем Лобсин розповів йому про своє плем'я монголів-торгоутів, батьківщиною яких також є долина Едзін-Голу і які пішли звідти разом з військами Чингіс-хана в його поході XIII століття на захід,

а потім поселилися впереміжку з киргизами на степах Джунгарії. Лобсин спитав князя, коли саме його предки повернулися на свою батьківщину — на Едзін-Гол. Князь відповів, що це сталося 450 років тому і що він чув від свого батька скаргу, яка переходить з роду в рід, на те, що ті, хто влаштував це повернення на батьківщину, помилилися, бо вона своєю природою виявилась гіршою, ніж долина Кобу між Сауром та Семистаєм, де торгоутські князі осіли після походів з Чингіс-ханом. Лобсин розповідав князеві про гори Сауру, Семистаю, Барлику, Джаїру, про чудові літування на їх прохолодних висотах, зручних зимів'ях в долинах і пристав до думки, що на Едзіні значно гірше: добрих літовок нема, весь рік проводять на берегах ріки, де багато комах, піщані бурі і природа значно бідніша.

Назад до Чугучака їхали понад місяць. Ми йшли здебільшого тією ж дорогою і без особливих пригод, тим-то описувати шлях немає рації. Скажу лише, що ми одного ранку після нічного переходу звернули до фортеці Чорного лами, щоб завезти йому обіцяні книги. На стук у ворота нам після переговорів відчинив старий монгол і сказав, що Чорний лама захопив у китайського каравану велику суму срібла, яку везли в Урумчі, і вирішив, що йому вистачить грошей для викупу брата і сестер. Тому в супроводі чотирьох своїх соратників він поїхав до Шекіна, а старого залишив стерегти фортецю на випадок, якщо грошей не вистачить, щоб викупити всіх трьох дітей, і доведеться повернутися і продовжувати свій промисел. **Верблюдицю, баранів і кіз залишив, щоб підтримати його існування.**

Ми пробули день у нього, залишили йому борошна і шовона, які взяли на Едзін-Голі для Чорного лами, і ввечері вирушили далі. Другу зупинку зробили поблизу Баркуля на тому ж самому заїжджому дворі; тут я витратив решту паперових грошей на купівлю борошна, шовона, мо-мо для людей та гороху для коней. Остання діяльність нашого зворотного шляху була іншою. Ми проїхали в Гучен і звідти прямо через піски Гурбан-Тунгут до солончаків у пониззі ріки Хобук, поминувши більш довгий маршрут до Алтаю і по ріці Урунгу. Цей шлях був можливий тому, що настала зима, випадав сніг і ми могли обходитися без колодязів і джерел, користуючись снігом для себе і тварин; у пісках між Гученом і Хобу-

ком є кілька великих безводних переходів, і через них ця дільниця шляху в теплу пору року неприступна.

Ми благополучно перейшли через піски до озера Айрик-Нур у пониззі ріки Дям повз місто Нечистих духів і долиною Мукуртай проїхали в Чугучак.

Все добуте в Хара-Хото я передав консулу, який відправив його в Академію наук і одержав за нього гроші; вони покрили мені всі збитки по мануфактурі з невеликим лишком. Це я вважав достатнім, бо займався розкопками не заради збагачення, а з самого лише інтересу. Від консула я дізнався також про причини загибелі міста Хара-Хото, які викладені в літературі.

Народний переказ про місто розповідає, що останній володар міста, богатир Хара-цзянь-цзюнь, вважаючи своє військо непереможним, збирався відібрати престол у китайського імператора. Тому китайський уряд вислав великий військовий загін. Цілий ряд боїв між ним і військами богатиря поблизу кордонів Алашанського князя в горах Шарцза закінчився невдало для військ богатиря. Китайські війська примусили їх відступити і, нарешті, сховатися в місті Хара-Хото, яке вони обложили. Не наважуючись іти на приступ, китайське військо задумало позбавити місто води. Ріка Едзін-Гол тоді текла навколо міста. Китайці загатили русло ріки мішками з піском і відвели ріку на захід. Кажуть, що цю загату й досі видно; вона має вигляд валу, в якому торгоути ще недавно знаходили рештки мішків.

Обложені після втрати води почали копати колодязь у північно-західному кутку міста, однак, хоч пройшли вже близько 80 чжанів (по 5 аршинів), на воду не натрапили. Богатир вирішив дати ворогам останній бій, але на випадок невдачі заздалегідь використав викопаний колодязь, поскидавши в нього все своє багатство — не менше 80 гарб, по 20—30 пудів у кожній, самого тільки срібла, не кажучи вже про інші коштовності. Потім умертвив двох своїх дружин, сина і дочку, щоб з них не поглумилися китайські офіцери, наказав пробити бреш у північному мурі поблизу місця схованих скарбів і через бреш на чолі свого війська напав на ворога. У сутичці його вбили, військо розгромили, ворог пограбував місто, але закопаних скарбів не знайшов. Кажуть, що вони й досі лежать у колодязі, хоч їх і розшукували китайці з сусідніх міст і з навколишніх місць монголи. Невдачу по-

яснюють тим, що богатир сам замовив місце. В це вірять ще й тому, що останнього разу шукачі скарбу відкрили замість нього двох великих змій з червоною і зеленою лускою.

У цьому оповіданні неправдоподібне те, що обложені міщани не могли добути в колодязі води. Якщо раніше навколо міста протікала ріка, то більш імовірно, що в шарах наносного ґрунту, на якому стояло місто, була вода і навіть на невеликій глибині. Можливо, що ці колодязі скоро вичерпались. Так само неправдоподібно, що води не виявилось на глибині 400 аршинів, тобто 280 метрів. У великій долині з озерами й пониззям Едзін-Голу, у товщах наносів цієї ріки, певно, є ґрунтова вода на невеликій глибині, а глибше — артезіанська.

Треба сказати, що добути нами старожитності XIII століття в Хара-Хото виявились дуже інтересними і вияснили багато деталей життя і побуту китайського міста на окраїні пустині, в якому побував італійський посланник Марко Поло. Але можна було спитати, заради чого люди заснували це місто в пониззі ріки Едзін-Гол, так далеко на північ від культурної і населеної смуги Китаю, яка простягається вздовж усього північного підніжжя гірських пасом Куньлуню і Наньшаню, по якому проходив відомий «шовковий шлях» і здавна відбувалося сухопутне сполучення між Північною Європою і Китаєм в середні віки, коли морські шляхи ще були погано вивчені і небезпечні. Можна сподіватися, що вивчення старожитностей, добутих нами в Хара-Хото, з'ясує умови існування цього міста і причини його заснування в місцевості, в якій немає ніяких красот і зручностей, а лише береги ріки з брудною водою, багатою на мул, з кущами шелюги, тамариску, тополь серед пустині, далеко від гір. Ознак будь-яких корисних копалин ми поблизу цього міста не виявили.

Знайдені в місті паперові гроші, серед яких були асигнації років правління династії Юань, показали, що в роки 1280—1284 нашої ери місто ще існувало. Ця монгольська династія царювала в Китаї з 1280 по 1368 рік.

СКАРБИ ХРАМУ ТИСЯЧІ БУДД ПОБЛИЗУ м. ДУНЬХУАН

Багаті результати нашої поїздки до мертвого міста, що в пониззі ріки Едзін-Гол, остаточно укріпили моє прагнення відшукувати руїни давніх міст і добувати скарби, які збереглися в них, рятуючи ці скарби від загибелі та розкрадання. Тому Лобсин, буваючи під час своїх поїздок в кочовищах киргизів і калмиків, постійно збирав у них відомості про руїни селищ і міст, я з'ясовував те ж саме в Чугучаці у китайських місцевих та приїжджих купців, а консул переглядав старі китайські географічні праці і літературу про Китай та Індію, яку одержував з посольства в Пекіні.

Наприкінці зими в мою лавку зайшов китайський купець, що прибув з м. Дуньхуан, що на крайньому заході провінції Ганьсу. Він мав їхати далі через Сибір до Москви і навіть за кордон шукати якихось особливих товарів, про які він вважав за краще зайвого не говорити, а тільки поцікавився, чи не займаюсь я їх збутом. Між іншим, в розмові він нагадав, що недалеко від м. Дуньхуан, більш відомого під назвою Сачжеу, у печерах передгір'їв хребта Алтинтаг стоїть велика буддійська кумирня, в якій нібито є тисяча статуй божеств. Лами цієї кумирні бідують, бо монгольського населення поблизу зовсім немає і храми приваблюють дуже мало відвідувачів і жертвувателів. Тому лами охоче продають богомольцям статуетки богів, які самі виліплюють з глини, а також старі буддійські книги, що збереглися з минулих часів, коли кумирня процвітала. Частина печер уже завалилась і неприступна. Він сказав, що купив там декілька буддійських творів і везе їх до Парижа, де є зна-

вєць санскритської літератури, який може оцінити значення цих книг.

Інтерес, який викликала у вчених невелика кількість старих книг, привезених нами з руїн Хара-Хото і відправлених в бібліотеку Академії наук, примусив мене взяти до уваги це повідомлення купця і поговорити потім про нього з консулом. Консул підтвердив, що існує храм з тисячею будд поблизу Сачжеу, відомий в китайській літературі, і порадив мені при нагоді відвідати його і зібрати більш докладні відомості. Незабаром після цього і Лобсин розмовляв з дуже старим монголом, що бував у молоді роки навіть у Лхасі, і теж чув від нього про храм з тисячею будд, який дуже уславився в старовину, а тепер його відвідують лише зрідка, бо знаходиться він дуже далеко в стороні від головних шляхів монгольських богомольців, що добираються на поклоніння як в монастирі Гумбум, Лабран на північній окраїні Тибету, так і в Лхасу. Колись, років сто і двісті тому, особливо в ті часи, коли в Джунгарії правив незалежний від Китаю хан, монголи цієї області, а також західної заалтайської частини Монголії йшли до Лхаси через Хамі і Сачжеу, і кумирня з тисячею будд на шляху цих богомольців була першою і найбільшою, розташованою, так би мовити, перед дверима Тибету. Біля неї каравани богомольців зупинялися для відпочинку і молилися богам про щасливий шлях через суворі нагір'я Тибету, де каравани нерідко зізнавали нападку тангутів і тибетців.

Я розповів про цю бесіду консулові, і він, розгорнувши переді мною карту Центральної Азії, показав наочно, що для Джунгарії і Західної Монголії шлях до Лхаси через Хамі і Сачжеу значно коротший, ніж шлях через Алашань, Сінін, Кукунор і східний кут Цайдаму, яким ходять до Лхаси із Східної Монголії.

— Але в Західній Монголії і Джунгарії монголи й тепер ще живуть,— зауважив я.— Чому ж вони перестали ходити до Лхаси цим найкоротшим шляхом?

— У самій Монголії за останні сто-двісті років з'явилося досить багато нових монастирів, а в старих з'явилося більше гегенів, тобто переродженців Будди, які приваблюють богомольців. Через це кількість богомольців в Монголії у Лхасу взагалі зменшилась, а це пояснюється також зубожінням монголів взагалі, бо їх експлуатують вани, князі і китайські торговці. Щоб іти до Лхаси

на богомілья, треба взяти з собою подарунки далай-ламї і всім кумирням Лхаси, харчі на багато місяців, верхових і в'ючних тварин. Рядовому монголові це вже не під силу, і більшість воліє краще молитися і жертвувати в найближчій до місця проживання кумирні або йти не так далеко — хоч би в Ургу, де багато кумирень і є геген, який вважається заступником далай-лами.

Так консул пояснив мені ймовірні причини зубожіння кумирні Тисячі будд на порозі Тібетського нагір'я.

Відомості про численні печери і зображення божеств, а також про стару літературу, яку голодні лами охоче продавали бажаним, дуже зацікавили мене, і я намітив відвідати Сачжеу і цю кумирню як завдання найближчих років. Лобсин підтримував мій інтерес до цієї кумирні та її багатств і якимось навесні за чаєм, коли ми почали обговорювати питання, куди їхати цього року з торговим караваном, розмріявся.

— Знаєш, Хомо,— сказав він,— я часом думаю про подорож до Лхаси. Стільки різних місцевостей ми з тобою вже відвідали, і коли я під час зустрічей з різними монголами розповідаю про наші поїздки і пригоди, мене не раз уже запитували, чому я досі не побував у Лхасі, не оглянув чудові храми цієї столиці, не поклонився далай-ламї і не дістав його благословення, яке робить людину щасливою на все життя і приносить вічне блаженство.

— А хіба ти не щасливий без благословення далай-лами? — розсміявся я.— Живеш — не бідуєш, маєш добру дружину, дітей, юрти, багато худоби. Мандруєш, куди хочеш, бачиш нові місця, нових людей.

— І все-таки хочеться на власні очі побачити святого далай-ламу, його храми і місто, де живе багато тисяч лам і куди кожного року приходять на поклоніння люди з усіх країн, в яких шанують великого засновника нашої релігії.

— Ну, я з тобою туди не поїду! Надто це далеко і важко, надто багато подарунків треба везти туди і коштів затратити на них і на довгу дорогу. А в дорозі ще нападуть тангути і пограбують, заберуть навіть в'ючних тварин, і тому до Лхаси якщо й доберешся, то з порожніми руками; до далай-лами і в храми тебе навіть не допустять.

— Про Лхасу я поки тільки мрію,— заявив Лобсин, трохи засмучений моїми запереченнями.— Але цього року поведемо наш караван до цього Дуньхуана, побуваємо в печерах з тисячею будд, оглянемо їх, закупимо інтересних речей і книг. А у лам я розпитаю шлях до Лхаси, яким колись ходили прочани, що побували у тисячі будд.

Проти цього плану я не міг нічого сказати, бо інших планів на поточний рік у мене ще не було. А подорож до Дуньхуана давала можливість бачити нові місця, нових людей. Ми вирішили, що підемо найкоротшим шляхом по тракту до Урумчі, звідти до Турфана і Лукчуна знаймою дорогою, а далі вздовж Тянь-Шаню і через Хамійську пустиню новими місцями до підніжжя Алтинтагу. Час, який ще залишався до серпня, давав можливість вияснити у людей, що були в цих нових місцях, які товари підібрати для продажу населенню і ламам у кумирні Тисячі будд та для обміну у них на старі книги, картини, статуетки богів тощо.

І ось у половині серпня, споряджаючись у цю нову експедицію, я підбрав підходящі для лам кумирні Тисячі будд мануфактурні й дрібні залізні товари, не забув також товари, що можуть цікавити таранців південного підніжжя Тянь-Шаню, через селища яких ми мали проходити. Лобсин прибів з верблюдами і кіньми, з запасами баурсаку, сушених вершків, сиру з овечого молока, який в його сім'ї навчилися робити. Я додав сухарів, пукру, р'яних круп і наприкінці серпня ми вдвох, мій вихованець Очир і старший син Лобсина, який дістав руське ім'я Олег, рушили в путь. Дванадцять днів ми йшли великим трактом до Урумчі, не поспішаючи, потім ще чотири дні до оазису Лукчун дорогою, якою ми ще раніше просувалися з німцями, тому описувати цей шлях вдруге немає потреби. Зазначу лише, що їхали ми значно спокійніше, ніж того разу з німцями, і здебільшого почували на волі в своєму наметі, а не на заїжджих дворах, де довелося б платити за фураж для нашого великого каравану.

З Лукчунського оазису можна було йти далі до Хамі двома дорогами: довша йшла через селища або міста Шічан і Чиктам на північний схід до підніжжя Тянь-Шаню і далі вздовж нього; це великий тракт Нань-лу із станціями для заміни коней, якими їдуть всі чинов-

ники, а також ідуть вози і каравани з товарами. Більш коротка і пряма дорога іде просто на схід, вздовж південного краю великих пісків Кумтаг, і далі мимо озера Шонанор до Хамі. Ця дорога має чудну назву «Долини бісів» і колись була державним трактом із станціями, але потім була ліквідована, навіть заборонена, тому що небезпечно було проїжджати по ній.

Мене, звичайно, більше цікавила ця Долина бісів, однак, вирушаючи по ній з усім караваном, я ризикував і тваринами, і товарами. Оскільки я мав на думці відвідати храм Тисячі будд як головне завдання експедиції цього року, було б нерозумно вести караван по Долині бісів. Через це я вирішив розділити його і відправити Лобсина і хлопців з верблюдами та вантажем обхідним шляхом, а самому, взявши провідника, ознайомитися з Долиною бісів.

Лобсин, зрозуміло, також хотів би пройти цією дорогою, але погодився зі мною, що вести весь караван по ній надто ризиковано, коли зважити на ті розмови про неї, які ми чули від таранців Лукчуну. Я обіцяв йому докладно розповісти про свої пригоди, і він, найнявши собі на допомогу провідника, повів разом з хлопчиками караван по тракту. А я, взявши двох запасних верблюдів, з легким вантажем поїхав до селища Дигай, що на східній окраїні Турфанської западини, де можна було знайти провідника в Долину бісів.

Вантаж моїх верблюдів складався з двох бочонків для запасу води, легкого намету найпростішої будови на двох чоловік, провіанту на тиждень, постелі і кожуха. Я поїхав на своєму коні і верблюдів вів на повіді. З Лукчунського оазису я пройшов на південний схід. Загальний вигляд Турфанської западини вже описаний в оповіданні про подорож з німцями.

Велика западина Турфан — Лукчуну являє собою чудове поєднання цілковитої пустині і густо населених квітучих оазисів у безпосередньому сусідстві. Пустиня займає більшу південну половину западини, в найглибшій частині якої лежить солоне озеро, оточене купинами солончаку. Від цієї південної частини на північ виступають ще смуги пустині в проміжках між оазисами, які розташовані вздовж річок, що витікають з розривів у гірських пасмах Булуектаг та Ямшинтаг і приносять сюди воду, яка вибивається з наносів південного підніжжя Тянь-

Шаню, і вздовж кяризів, підземних каналів, виведених з цих наносів. В оазисах пишна рослинність — пірамідальні тополі, карагач, фруктові дерева, виноградники і поля, засіяні різними хлібами та бавовником. Турфан славиться своїми плантаціями, які дають найкращий сорт бавовни, і виноградниками з дрібним виноградом без кісточок, з якого готують дрібний зелений ізюм, відомий під назвою кишмиш. Бавовну та ізюм з Турфану ввозять навіть до Росії, і ізюм ми завжди купували в Чугучаку пізньої осені та зимою, коли його доставляли китайські купці, що займалися торгівлею з Росією через Кульджу, Чугучак і Зайсан.

Стежкою, що виляса поміж купинням солончаку, я і їхав годин п'ять-шість із садів Лукчуну до селища Дигай. Хоч була вже половина вересня (або навіть кінець його за новим стилем), але в Турфанській западині під 43° широти, яка являє собою найнижче місце материка Азії, вдавлене на 100—150 метрів нижче рівня океану, було дуже душно. Розпечені сонцем бурі гіпсові купини, на яких зовсім не було рослинності, дихали жаром, і я зрадів, коли в селищі Дигай дістав можливість злізти з коня і сховатися в саклі таранчі, аксакала, тобто старшини, до якого заїхав.

Ми вже зазнали спеки Турфанської западини три роки тому під час р'єзвідування з німцями старожитностей коло Лукчуну, коли доводилося переривати роботу з 10—11 години ранку до 4 години дня. Консул розповів мені, що ще наприкінці X століття посол китайського імператора Тхай-цуна у своєму донесенні повідомляв про нестерпну літню спеку в Турфанській окрузі, від якої жителі цієї країни ховалися в підземеллях, а птахи під час спеки не можуть літати. Однак, після того як я пробув літо в цій окрузі на відкритому повітрі, мені здається, він дуже перебільшив спеку, щоб заслужити подяку імператора як винагороду за пережиті ним злигодні. Я не чув від жителів Лукчуну, що вони ховаються від спеки в підземеллях, яких взагалі в селищах немає. Можливо, що посол чув про кяризи; в цих підземних галереях, де тече вода, звичайно, значно прохолодніше і туди, може бути, які-небудь хворі спускаються в години спеки.

Селище Дигай, як виявилось, досить велике — з півсотні будинків на восьми кяризах, тобто штольнях, що виводять ґрунтову воду з наносів, про які я вже розпові-

дав. Жителі вирощують прекрасні дині, якими славиться це селище, і я, звичайно, ласував ними, обговорюючи з аксакалом дальший шлях. Як виявилось, жителі займаються не тільки баштанництвом, вони ще чудові мисливці і промишляють у пустинному хребті Чолтаг, скелясті вершини якого заступають вид на південь. У цих горах, цілком безлюдних і бідних на воду, водяться дзерени і сайги, гірські барани (архари), козли (куку-ямани), а за ними, в пустинях між Чолтагом і Куруктагом, навіть

В оазисах пишна рослинність — пірамідальні тополі, карагач, фруктові дерева...

дикі верблюди. Цю пустиню вважають найбільш труднодоступною, і жоден європейський мандрівник, як згодом розповів мені консул, в її межах ще не бував. Аксакал сказав мені, що на південній окраїні западини, недалеко від підніжжя Чолтагу і на південний захід від селища Дигай, знаходяться руїни міста Асса, дуже давнього, до якого, мабуть, колись добігала річка з Чолтагу. Западину на південь від Лукчуну іноді називають Асса по імені цього міста. Цю вказівку я записав собі на всякий випадок, вважаючи, що доведеться ще відвідати це місце.

Аксакал допоміг мені знайти провідника з місцевих мисливців. Ще увечері прийшов до мене літній таранча, і ми сторгувалися. Він обіцяв довести мене до озера Шонанор, до якого вважалось 200 верст, за чотири-п'ять

днів, якщо не затримає сильна буря. Він попередив, що поїде на верблюді і що мій кінь може не витримати великих безводних переходів, незважаючи на запас води, який матимемо в бочонках, і додав, що треба взяти з собою для коня в'юк сухого клеверу, бо по дорозі підніжний корм тільки верблюдачий, та й то бідний. Ця пересторога трохи засмутила мене; однак не міг же я відмовитись від спроби пройти по дорозі, яка колись була казенним трактом, на якій були станції і якою возили навіть срібло в Урумчі, Кульджу і Кашгар.

Тому що було ще досить жарко, провідник запропонував виїхати наступного дня надвечір, іти до півночі, зробити невеликий привал години на три і потім продовжувати просування до пізнього ранку, щоб завершити перший великий перехід вздовж пісків Кумтаг.

Наступного дня після обіду прибув провідник із своїм верблюдом; аксакал забезпечив мене в'юком доброго сіна і люцерни. Ми напоїли своїх тварин, наповнили мої бочонки і вкрили їх сіном. Я сів на другого верблюда, який ніс легкий в'юк з легкого намету, постелі і харчів, щоб не стомлювати зразу свого коня.

Пішли з селища майже прямо на схід вздовж невеликого струмка, який виходив з підніжжя пустині Чолтагу і біг кілька верст до селища. Спереду вже видно було жовті бархани пісків Кумтаг. Праворуч зводилося в невеликим похилом підніжжя Чолтагу. Ліворуч громадились бархани пісків, які ставали дедалі вищими і скоро закрили близький горизонт. Їх стрімкі підвітряні схили з сипучого піску були обернені на захід і місцями піднімалися в два і три яруси один над одним. Рослинність незабаром зовсім зникла — почалася абсолютна пустиня, але дорога була рівна. День випав хоч і жаркий, але тихий і ясний, сонце поволі схилялося до заходу, і наш караван просувався розміреним кроком на схід.

Ми вирушили з селища близько п'ятої години дня і відмахали шість з лишком годин з однією короткою зупинкою. Сонце зайшло, на південному сході визирнула добра половина місяця і освітила наш шлях, який, проте, важко було загубити, бо дві чи три стежки, пробиті верблюдами, певне, вже в ті далекі дні, коли дорогою ходили каравани, ще добре вирізнялися. Коли місяць почав заходити, ми зупинилися, зняли в'юки, поклали верблюдів на відпочинок, закип'ятили собі чаю, закусили; мій

кінь одержав добрий оберемок люцерни, а верблюди дрімали, пережовуючи свою жуйку.

Поки ми чаювали, провідник розповів мені, що населення Дигая, а може й всього Лукчуну, переконане, що піски Кумтаг засипали якесь давнє місто за неповагу до божих заповідей. Місто було велике і язичницьке і жителі розпутні, не визнавали ніяких родинних взаємин, брати женилися на сестрах, батьки на своїх дочках. У місті був лише один праведник, і йому вночі явився ангел і об'явив, що наступної ночі місто буде поховане під хмарою піску, яку принесе вітер як кару за розпутне життя мешканців міста. Ангел звелів праведникові взяти велику палицю, увіткнути в пісок і бігати навколо неї весь час, поки буде сипатися з неба пісок. Але палицю також засипатиме, тому треба час від часу її витягати, знову встромляти і бігати навколо, тоді пісок не засипле. Коли настала ніч, праведник виконав наказ ангела і бігав навколо палиці, поки з неба сипався пісок, раз у раз висмикуючи свою палицю. Коли розвиднилось, то там, де стояло місто, виявились величезні гори піску, а праведник залишився сам один із своєю палицею і, як кажуть, пішов у місто Аксу, де досі ще стоїть його могила, якій таранчі віддають шану. Місцевість, де було місто, і тепер ще називають Кетек-Шарі, тобто покаране місто.

За словами провідника, впоперек пісків Кумтаг ходити дуже важко; піски підносяться цілими горами на сто і більше розмахів, а під час сильних вітрів здіймаються хмарами. Рослинності на них майже ніякої немає. Тому що ми йшли не через піски, а по їх окраїні, стежкою, протоптаною вздовж хребта Чолтаг, я міг бачити при місячному світлі тільки високі горби піску, що залишалися в стороні, а на стежці лише місцями траплялися невеликі замети піску, що тяглися довгими пасмами. Не напинаючи намету, ми проспали години зо три або чотири, закривши обличчя хусткою, бо при слабких поривах вітру в повітрі носився пісок.

Прокинулись, як тільки показалися перші ознаки світанку, швидко зібралися і поїхали далі. Стежка потроху звертала на північний схід. Праворуч, як і раніш, простягались глинисті майданчики Чолтагу, а ліворуч здіймалися високі піщані горби Кумтагу. Так ми пройшли години зо дві з половиною, стало світло, потім з'явилось

Й сонце, але в якомусь жовтому серпанку без проміння, і я помітив, що місцевість починає змінюватися: піщані гори дрібнішають і мало-помалу поступаються місцем перед червонуватими глинистими майданчиками, горбами та довгими виступами. А разом з тим знявся вітер, і провідник порадив зупинитися на відпочинок, заявивши, що в Долині бісів удень майже постійно дме вітер, пісок засліплює очі і дуже важко йти проти вітру, тоді як уночі вітер часто слабшає.

Вітер дужчав, і для того, щоб трохи захиститися від нього, ми зайшли в улоговину, досить химерної форми, познімали в'юки, уклали верблюдів і дали їм та коневі по оберемку люцерни, поставили намет і лягли спати. Проспали мабуть до десятої години ранку, потім зігріли чаю, поснідали, коневі дали піввідра води і оберемок люцерни. Вітер дув поривами, то слабшаючи і майже затишаючи, то посилюючись, тим-то доводилося затуляти обличчя від піску, який він змітав з червоних горбів і невеличких пасом.

Коли сонце, що тьмяно світило крізь пилюку, почало заходити, ми, підкріпившись холодним м'ясом, чуреками і кількома ковтками чаю, зав'ючили верблюдів і поїхали далі на північний схід. Місцевість ставала дедалі більш нерівною: улоговини, то вузькі, схожі на глибокі вибоїни, то широкі чергувалися з зубцями, гребенями, рогами, часто дивовижних форм, складеними з червоного і бурочервоного твердого піску, в якому траплялися й дрібні камінці. Вітер, що надвечір послабшав, потроху зносив з цих скелястих виступів пісок. Чим далі йшла дорога, тим більш різноманітними ставали форми.

— Оце почалася Долина бісів,— сказав провідник.— Це нечисті сили бавляться тут, і коли вітер посилюється, вони виють, вищать, свистять, стогнуть, намагаючись налякати подорожніх, збити їх з шляху, засипати їм очі піском, звалити з ніг, вибити з сил і погубити.

Фантастичні форми скель, по яких, звиваючись, перетинаючи улоговини, йшла дорога, дійсно справляли враження чогось надприродного, а окремі кістки, черепи верблюдів та інших тварин і відполіровані піщинками до блиску цілі скелети їх, що зрідка траплялися, посилювали сумний вигляд місцевості, яка не мала хоч якої-небудь рослинності.

Коли зовсім стемніло і лише блідий місяць освітлював наш шлях, моторошне враження від пустині ще більше посилювалось. Раз у раз виринали скелі якихось дивних форм та їх комбінації: то з погрожуючим пальцем, то затиснутий кулак, то потворна фігура з кривим носом, зяючою пащею, то зіщулена в грудку, згорблена крючком фігура. На наше щастя, вітер був слабкий і завивання його серед нерівностей ґрунту не гнітило. Але можна було уявити собі, що робилося в цій Долині бісів під час

Раз у раз виринали скелі якихось дивних форм та їх комбінації.

сильного вітру, не кажучи вже про ураган, який примусив би людей і тварин протягом багатьох годин лежати і не ворухитися.

Коли місяць, спутившись, сховався за пильним повітрям, провідник зупинився, бо, мовляв, серед темряви в такій розчленованій місцевості дуже легко можна загубити дорогу і краще дідатися світанку. Ми вибрали найглибший видолонок серед виступів і гребенів, уклали верблюдов, залізли поміж тюки нашого багажу і, вкрившись халатами, поснули.

Така ж сама місцевість, то більш, то менш сильно розчленована улоговинами і химерними формами, продовжувалась ще дві доби. Провідник розповів мені, що ще хлопчиком він під час дунганського повстання взяв

участь у втечі дітей та жінок таранців з Хамі по Долині бісів до Лукчуну. Втеча була поспішна, без належних запасів, і багато хто загинув від спраги. Бурі до цього часу «відкопують» у долині скелети людей, частини одягу і взуття, сідла.

Як розповідають старі люди, старовинний шлях Долиною бісів закрили з повеління китайського імператора на початку XIX століття. З Пекіна в Кашгарію йшов караван, який віз казённо срібло під охороною війська і чиновників. Знялася сильна буря й розметала людей, тварин і все майно по пустині. Люди, яких послали на розшуки загиблих, не могли знайти нічого. Тоді з повеління богдыхана всі станції на цій дорозі були зруйновані, колодязі завалені камінням, а дорога покарана — її бичували ціпами і били палицями, і було заборонено кому б то не було ходити по ній. Цієї заборони довго додержувались, і про існування дороги почали забувати. Але мало-помалу окремі сміливі люди — мисливці, шукаючи дичини, стали заходити все далі й далі по старій дорозі, і, нарешті, нею почали користуватися сміливі в осінні місяці, коли бурі бувають рідше, а в деяких колодязях з'являється вода; крім того, оскільки глибокий сніг випадає зрідка, цим шляхом можна проїхати і взимку.

На протязі трьох днів я ознайомився з тим, як страшні бурі глибоко порили, поточили червоні породи, що виступають у Долині бісів, і тоді я зрозумів, чому її називають також Сулк-ассар, що означає «фантастичне місце». Це було щось дивовижне, що важко навіть описати, і я подумав, що якби знайшовся художник, який захотів би зобразити всі форми цього міста, йому довелося б попрацювати багато днів, щоб нанести їх фарбами на папір, і багато хто позаздрив би йому.

Я забув ще сказати, що на протязі ночей, які ми провели в Долині бісів, я виразно чув віддалений гул дзвіночків, іноді немовби кінське іржання або ревіння ішака, а часом ніби віддалену музику. Провідник, якому я розповів про ці звуки, підтвердив, що і він чув їх, але сказав, що на них не слід звертати уваги. Досвідчений мисливець не слухає їх, тоді як недосвідчені, за його словами, іноді ходили з'ясувати причину цих звуків, які заманювали їх все далі і далі, поки обмануті люди не губили дорогу і не гинули, бо це співають і плачуть

нечисті духи пустині. Я гадаю, що ці звуки створюються слабими поривами вітру в цій пустині, яка має такі різноманітні і складні форми поверхні.

Четвертого дня надвечір нас порадувала поява бідної рослинності. Різкий рельєф почав згладжуватися, видолінки, вивіяні вітрами, стали закінчуватися замкнутими улоговинами, на дні яких дощі створили гладкі блискучі майданчики глини, що їх називають хаками. Досить велике озеро Шонанор займало більш велику улоговину. Вода озера була солона, але в нього вливалася невелика річка Курук, де наші верблюди після трьох з лишнім днів посту могли цілком утолити свою спрагу. Тут уже почалися зарості хармику, очерету, а на озері плавали качки і турпани, певно з пролітних зграйок. На кущах я помітив саксаульну сойку, пустинну славку, чекана. За озером Шонанор, де почалася вже рослинність, всі дерева тограка, тобто різнолистої тополі, були похилені на південний схід, а сторона їх стовбурів, обернена на північний захід, не мала кори, яку, очевидно, здирають гнані вітром піщинки. Про силу вітру свідчить і похил стовбурів, який показує також, що панують бурі з північного заходу. Попадається багато покалічених мертвих дерев, стертих пском та галькою. Біля дороги траплялися пасма, складені з дрібної гальки і гравію, завбільшки до лісового горіха і до трьох аршинів заввишки. Ці пасма, очевидно, намело ураганами, і вони доводять силу останніх. Легко собі уявити, як мете буря, коли вона здатна перемітати по землі камінці завбільшки з лісовий горіх і навіть підкидати їх при сильних поривах до висоти людського обличчя.

Наступного дня, звернувши на північ, ми до полудня зустрілися з караваном Лобсина і зробили привал. Лобсин приїхав сюди не великим караванним шляхом з казенними станціями, а, розпитуючи у Пічані й Чиктамі, дізнався, що є більш коротка і пряма дорога без станцій, але цілком зручна для подорожніх, які не потребують притулку і мають запас хліба та фуражу. Він пройшов нею, вигравши один день в часі і досить багато у відстані.

Лобсин розповів, що після оазису Лукчуну, який простягнувся на кілька верст на схід вздовж ариків, виведених з ріки, караван вступив у долину між скелястими горами, які становлять продовження Ямшинтагу, та пі-

щаними горами Кумтаг. Він їхав по ній до селища Кичик, де Ямшинтаг низькими горбами відійшов у сторону. Поминули глиняну фортецю Пічан з китайським гарнізоном, не заходячи в неї. Ночували на околицях таранчинських селищ, купуючи зелений корм для тварин, бо паша була дуже бідна. Поминули селища Чиктам, Сарикамиш, Опур і Кара-Тюбе; з останнього звернули на південь, де і зустрілися зі мною.

Тому що Лобсин, обравши більш прямий шлях, залишив далеко в стороні місто Хамі, я вирішив продовжувати шлях на схід вздовж північної окраїни Чолтагу до виходу на великий тракт, що йде з Хамі в Сачжеу.

З'єднавшись з Лобсином, я, звичайно, відпустив провідника Ходжемета. Він поїхав назад не Долиною бісів, а тим шляхом, яким прийшов Лобсин, щоб на одержані від мене гроші купити дечого в Чиктамі. Ми ж ішли ще три дні прямо на схід, а потім звернули на південний схід через Хамійську пустиню. Але на цьому шляху до Сачжеу я не описуватиму пройдену місцевість так докладно, як у Долині бісів, бо вона була більш однакнітна.

* * *

Від автора. Охочий до пригод Кукушкін міг тільки відмітити частоту і надзвичайну силу бур на своєму шляху із западини Турфану — Лукчуну на схід, вздовж південного підніжжя Тянь-Шаню, про яку відомо також з описів мандрівників, але пояснити це явище не міг. Автор може заповнити цю прогалину, щоб задовольнити цікавість читачів.

Треба сказати, що Центральна Азія взагалі відзначається вітрами і бурями; вони зумовлені будовою поверхні цієї великої країни, що займає внутрішню частину материка Азії. Розглядаючи хорошу рельєфну карту Азії, можна легко помітити, що Центральна Азія загалом являє собою обширну западину, оточену майже з усіх сторін гірськими країнами: з півночі, де зливаються ріки Аргунь та Шилка і утворюють Амур, її облямовують гори Забайкалля, Східного і Західного Саяну та Алтаю, які підносяться місцями вище снігової лінії і тому несуть льодовики. На заході, вздовж границь Центральної Азії, простяглися гірські пасма та нагір'я Джунгарського Ала-

тау, Тянь-Шаню і Паміро-Алаю. На півдні пасма Кунь-луню, Наньшаню і Цзіньліншаню утворюють високий бар'єр, на південь від якого ще вище підносяться гори Тибету і Гімалаї. Тільки на сході нема такої суцільної і високої загороди. Тут на півночі до 44° простягається хребет В. Хінган, який підіймається лише до 1200—1800 метрів абсолютної висоти, а на південь від нього знаходяться не тільки високі пасма Шаньсійських гір; і вологе повітря з Тихого океану має найбільш вільний доступ в глиб Центральної Азії й приносить туди вологу, необхідну для рослинності.

Проте обширна западина Центральної Азії не рівна: її борознять в різних напрямках гірські пасма та нагір'я — на півночі Кентей і Хангай, трохи далі на південь — Монгольський і Гобійський Алтай, ще далі на південь пасма Східного Тянь-Шаню, Куруктагу, Бейшаню, Алашанського хребта та Іншаню і, крім того, численні пасма гір та горбів різної висоти. Але загалом значні площі Центральної Азії опускаються до висоти 1200 і навіть 600—800 метрів над рівнем моря, підносячись в окремих пасмах до 1800—2000 метрів, зрідка до 4000—5000 метрів, і знижуючись до 300—400 метрів у Джунгарії, Ордосі, Тарімському басейні, а в Турфанській западині навіть до 100—150 метрів нижче рівня океану.

Відкриття такої глибокої западини біля південного півніжжя Східного Тянь-Шаню виявилось несподіваним і було зроблене російськими експедиціями Певцова і Грумм-Гржимайла в 1890—1891 роках, потверджене наступними дослідженнями і пояснює нам також існування Долини бісів. Але тому що Центральна Азія загалом, як сказано вище, являє собою обширну западину материка, яка з усіх сторін оточена більш значними висотами, тобто опуклостями суші, то не дивно, що в западину з цих висот ринуть потоки більш холодного повітря і що Центральна Азія загалом відзначається частими і сильними вітрами і має неспокійний клімат. У Центральній Азії рідко коли буває тихо, особливо вдень. Зі сходом сонця прокидається і вітер, дме, поступово посилюючись до полудня, цілий день і стихає лише після заходу сонця, та й то не завжди. А сильні вітри, що переходять у бурі, бувають восени, особливо ж взимку і нерідко навесні і тільки влітку не так набридають мандрівникові. Сильні вітри, що переходять

у пилові бурі, взагалі характерні для клімату цієї країни, а деякі області її особливо відомі щодо цього. Саме такими є області по південному підніжжю Східного Тянь-Шаню і Прикордонна Джунгарія. Першій з них слід відвести перше місце, що цілком пояснюється її рельєфом.

Ми вже знаємо, що в Турфанській западині поверхня землі вдавнена плоскою ямою до 50—100 метрів нижче рівня океану на площі близько 90 кілометрів зі сходу на південний захід і приблизно 40—50 кілометрів з півночі на південь, тобто близько 4000 квадратних кілометрів, і являє собою плоску пустиню, в яку вузькими стрічками заходять оазиси вздовж річок, що течуть з Тянь-Шаню. З півночі западину обмежують невисокі, але зовсім голі скелясті гірські пасма Туектаг, Ямшинтаг та інші, обернені до западини стрімкими схилами, порізані ярами та балками, на яких немає рослинності, тим-то на них скрізь видно гірські породи — пісковики, сланці. На північ від цих пасом до підніжжя Тянь-Шаню піднімається пустиня, усипана галькою, в якій дуже швидко зникають річки, що течуть із снігів хребта. Вода, що пішла в товщі галечника, з'являється знову біля північного підніжжя голих пасом Туектаг, Ямшинтаг, утворюючи річки, які проривають ці пасма ущелинами і живлять оазиси Турфану та Лукчуну.

Можна собі уявити, як галечна пустиня підніжжя Тянь-Шаню і дна западини розпікається в ясні дні, яких там багато. А на сході западину замикають піски Кумтаг, що займають площу близько 50 кілометрів у довжину і 20—30 кілометрів у ширину; вони утворюють бархани висотою до 40—50 метрів, на яких майже немає рослинності.

На півночі, на відстані приблизно 40—50 кілометрів від краю западини, підносяться скелясті гори Тянь-Шаню, які увінчані снігами і досягають 4500—5000 метрів абсолютної висоти, а на півдні западину обмежують невисокі пасма хребта Чолтаг, на яких майже нічого не росте. Загалом виходить простягнута вздовж Тянь-Шаню плоска яма, майже гола, яку дуже нагріває сонце, щось ніби велетенська жаровня. Тут і створились такі контрасти висоти і нагрівання, що вони мусять викликати сильну тягу повітря на схід вздовж по западині і тягу, яка поступово зростає з заходу на схід і являє собою бурі Долини бісів. Ці бурі і створили на

схід від пісків Кумтаг у порівняно неміцних гірських породах різних третинних, крейдяних і юрських пісковиків та конгломератів, що тут виступають, ті різноманітні форми вивітрювання і розвіювання, які спостерігали мандрівники. Проте ніхто цього докладно не описав, можливо, тому, що в буряну погоду, коли вітер збиває з ніг, а пил засліплює очі, дивитися і записувати, рисувати або фотографувати дуже важко. А коли судити по тих різноманітних формах, які я бачив в еоловому місті Орху на ріці Дям і Джунгарії, то в Долині бісів вони мусять бути ще більш своєрідними і різноманітними.

Експедиції Козлова і Роборовського в своїх звітах давали про Долину бісів такі самі скудні відомості, які наводить в описі маршруту Кукушкін. На доповнення до них наведу ще те, про що повідомив Г. Є. Грумм-Гржимайло, мабуть, на підставі розмов з людьми.

На станції Киркортун, розташованій на великому тракті з Лукчуну в Хамі, за великим селищем Чиктам, поблизу багатого на воду джерела сходяться два шляхи з Хамі — колісний навкружний і в'ючний прямий. Останнім зрідка їздять на колесах і розповідають про нього так: коли в Киркортуні ледве відчувається вітер зі сходу, там, в ущелинах, по яких біжить ця дорога, лютує справжня буря, і ніхто не спроможний встояти на ногах, навіть гарби перекидає і відносить на десятки кроків. Однак головна небезпека цього шляху не звідси: уклав ішаків і верблюдів, сховався як-небудь сам серед речей і — затихла погода — знову продовжуй свій шлях. Небезпека загрожує зверху, з боку гір, з яких вітер зриває і несе щебінь, часом такими масами, що здається, ніби йде камінний дощ. Тоді шум і гуркіт заглушують ревіння верблюдів і крики людини і наводять жах навіть на бувалих людей.

На доповнення до цих відомостей наведу ще ті, які можна виявити в китайських творах.

Чернець Іакінф Бічурин, який провів багато років у Китаї, вивчаючи стару літературу, наводить китайський опис ураганів у місцевості на схід від міста Пічана: три станції — Саньцзянфан, Шисаньцзянфан і Буїнтай — суть місця ураганів. Вітер завжди зривається з боку північного заходу. Перед вітром чути глухий шум, наче перед землетрусом. Минає якась мить, і налітає вітер, зриває дахи з будинків, наповняє повітря

каменями завбільшки з яйце, перекидає найважчі вози і розносить речі, що вивалилися з них, нарешті, відносить і вози. Людей і худобу, коли їх захоплює буря, заносить так далеко, що й слідів їх не знайдеш. Такі вітри найчастіше бувають навесні і влітку, а восени і взимку лише зрідка. В горах зелені плоско-продовгасті камені, схожі на яшму, гнані вітром, видають звук, подібний до металічного. Піщане каміння, занесене ураганом на гори, завжди лежить безладними чудернацькими купами і ніколи не утворює горбів. Якщо ранок над північними і південними горами ясний і чистий,— того дня не буває вітру, а якщо похмурий туман мало-помалу сховає гори,— того дня неодмінно буде сильний вітер і не слід вирушати в дорогу. Ця місцевість і є Долина бісів («Вань-янь-де», Опис Джунгарії, стор. 229).

На закінчення можна навести загальні дані про Турфанську западину та особливості її клімату на підставі спостережень станції, влаштованої експедицією Роборовського поблизу міста Лукчуна, яка діяла два роки, з жовтня 1893 по вересень 1895 року.

Западина має близько 150 верст завдовжки і близько 70 верст завширшки; з півночі її обмежують південні передгір'я. Тянь-Шаню, з півдня — невисокий кряж Чолтаг, зі сходу — піски Кумтаг. Западина являє собою лесово-солончакову, а в середині болотисту місцевість, подекуди порослу очеретами, почасти тамариском. Країни зрошуються річками з Тянь-Шаню і ярисами, виведеними з підніжжя гір. Метеорологічні спостереження станції Лукчун показали, що річний хід тиску дорівнює майже 30 міліметрам; ця величина, мабуть, крайня для всієї земної кулі. Температура літніх місяців дуже велика, в середньому для липня вона прирівнюється до Сахари, гранична висока в 48° — також найбільша для всієї Азії (на сонці 64°). Ця западина становить також крайність щодо сухості і бідності на опади. Кількість ясних днів — 147 перевищує крайню можливу межу ліній карти Шенрока (100—140), а кількість похмурних днів — 20 — становить нижню можливу межу (40—20).

З таблиці спостережень видно, що середній тиск взимку — 780, влітку — 762, тобто взимку найбільший, як і по всій Центральній Азії, а влітку найменший.

Вітри переважають східні і західні, але сила їх невелика, найбільша — в квітні, травні і липні. Температура взимку спадає до -13 , -15° , зрідка до -20° , а влітку тримається $+35-40^{\circ}$ і до 48° . Морозних днів протягом року 130—140.

Після цього відступу, який інші читачі можуть обминути, якщо Долина бісів здалася їм мало інтересною, повернемося до викладу щоденника Кукушкіна про подорож на схід від місця його зустрічі з головною частиною каравану, трохи на схід від озера Шонанор.

* * *

Перші три дні ми йшли вгору долиною річки Курук-Гол, яка витікає з снігів Карликтагу, тобто тієї вічно снігової групи, яка підноситься над крайньою східною ділянкою Тянь-Шаню. Курук-Гол тече на південь, зрошує великий оазис Хамі, в якому розташоване місто Хамі — столиця східної частини Сіньцзяню, де живуть і таранчинський (мусульманський) ван, і китайський амбань. Верст за 20 нижче від міста річка круто звертає на захід вниз по долині, що простягається вздовж північного підніжжя хребта Чолтаг, про який ми вже не раз згадували, обходячи оазис Лукчун і Долину бісів. Ця річка дає зрошення долині. Тому ми зустрічали на своєму шляху від озера Шонанор, в яке річка впадає, селища таранців, розташовані то густіше, то рідше, а в проміжках зарості очерету (де річка навесні заливає дно долини), тамариску, тополь. На південь весь час простягалися висоти Чолтагу, які підіймалися від дна долини пологім схилом, порізаним численними ярами та балками, і місцями увінчані плоскими скелястими вершинами. Це продовжувалась Долина бісів, пустинна, безводна, яку відвідують лише мисливці, шукаючи антилоп і диких верблюдів, що живуть ще там в горах Чолтагу і Куруктагу.

Далі ми звернули на південний схід і південь-південний схід, всього йшли 260 верст до ріки Сулехе, єдиної на цьому шляху через Хамійську пустиню (остання на заході являє собою скелясті пасма Чолтаг і Куруктаг, а на сході — подібні ж пасма, що називаються вже Бейшань, тобто північні гори, на протилежність пасмам Наньшань, тобто південним горам, розташованим на

південь від ріки Сулехе та оазисів Сачжеу, Юйминь і Сучжоу. По суті Чолтаг, Куруктаг і Бейшань — це одна і та сама гірська країна, що простяглася з заходу на схід між Тянь-Шанем на півночі і Наньшанем на півдні. Її умовною межею на сході вважають течію ріки Едзін-Гол, яка тече з Наньшаню на північ і впадає в озера Сого-Нур і Гашіун. У цих пасмах високих вершин немає, вони досягають 1600—2000 метрів абсолютної висоти, а в долині ріки Сулехе абсолютні висоти спадають уже до 1000—1200 метрів).

На протязі перших 150 верст шляху через Хамійську пустиню можна було помітити, що місцевість загалом підвищується, але нерівномірно і повільно, місцями навіть непомітно; вона являє собою то рівну голу пустиню, вистелену галькою, то порослу скудними кущами саксаулу, тамариску, ефедри, хармику. Подекуди в западинах, де могла затриматися дощова або снігова вода, попадалися зарості очерету, що давало можливість нашим верблюдам і коням на ходу підживлюватись; тим-то місця наших ночівель далеко не завжди були багаті на пашу, хоч ми вибирали для ночівлі ті місця, де корм був кращий, і зупинялися навіть раніше, якщо траплялися місця з кращим кормом. Часто попадалися великі площі, засипані товстим шаром шебеню і, звичайно, неродючі.

Далі місцевість стала більш нерівною, дорога йшла по кам'янистих горбах, огинаючи стрімкі гірки, на яких часто виступали товсті пласти якихось сланців. Зустрічалися сухі русла з заростями очерету, ще зеленого, тоді як в інших місцях він був уже посохлий. Майже щодня ми бачили то праворуч, то ліворуч кількох диких верблюдів, які, помітивши наш караван, дуже швидко відбігали якнайдалі і, очевидно, були знайомі з людиною. На півночі ще довго видно було Карликтаг з його сніговою шапкою, що часом зовсім зникала в імлі, коли повітря ставало пильне. Але потім його заступили зубчасті скелі і схили Чолтагу. На п'ятий день довгого безводного переходу з заходу налетіла буря і хребет Чолтаг порадував нас випадінням снігу. Сніг падав досить густо близько півгодини, і цього було досить, щоб не тільки наші тварини, хапаючи на льоту пластівці або підбираючи їх з кущів полину і хармику, утоляли свою

спрагу, але й ми самі змогли набрати снігу у велику клейонку, яку ми мали в запасі для такого випадку.

Слід зазначити, що через Чолтаг проходять дві дороги — одна трактова, з невеликими станціями, на яких тримали верблюдів і коней для проїжджих китайських чиновників, що мають право на перемінних коней. По цій дорозі навіть видно було стовпи телеграфу з трьома дротами, нерідко криві або похилені в ту чи іншу сторону. Це був тракт з міста Хамі в місто Аньсі, який недалеко за станцією Куфі почав відхилятися на схід і зник з виду. На його станціях ми не зупинялись, бо не мали права на це і нам довелося б дорого платити за привезений здалека корм для тварин.

Друга дорога — караванна — за станцією Куфі відокремлюється від першої і йде прямо на південь до міста Сачжеу; на ній станції немає. По цій дорозі на останніх 150—160 верстах похил місцевості загалом став зворотний — на південь. Ми перетяли довгу ущелину кам'яного хребта, мабуть Куруктагу, надзвичайно пустинного і дикого, з сірим, чорним і білим камінням, яке стирчало в різні сторони, наче луска якихось дивовижних страховищ. За цією ущелиною гори почали розступатися в обидві сторони, але загалом ми ще більше одного переходу йшли серед горбів з дуже бідною рослинністю, потім обминули велике очеретяне урочище, місцями з сухими руслами і червоним глинистим ґрунтом, за ним — колодязь, зруйновану фанзу та маленьку кумирню і піднялися вузькою долиною в широку ущелину, якою перевалили через головне пасмо Куруктагу² і просувалися ще цілий день по горах.

Коли ми спустилися з цих гір, рослинність стала багатшою, траплялося багато верблюдячих слідів, зустрічались антилопи, зайці, сороки, ворони. Хамійська пустиня кінчалася, і вдалині на півдні вже видно було гірські вершини Наньшаню, що зникали в хмарах. Теплішало, і ми, нарешті, зупинилися в обширних заростях очерету, що облямовував русло і розливи ріки Сулехе, яка тече з Наньшаню. Ця ріка круто звертає на захід, тече повз міста Юйминь та Аньсі і потім, ще далі на заході, впадає в озеро Хара-Нур, або Халачі.

У заростях цієї ріки ми зупинилися, зробили днівки, щоб після бідних кормів і великих переходів через пустиню дати всім спочинок. Тут виявилось багато фаза-

нів, і я успішно полював. Ці зарості становили північну окраїну великої западини верст на 30—35 у поперечнику, яка відокремлює південне підніжжя Куруктагу від північного пасма Алтинтагу. У цій западині ми далі натрапили на ріку Данхе, яка теж тече з Алтинтагу і потім звертає на захід. Все ще йшли очерети, зарості різних кущів, тополеві гаї, яким на зміну приходили площі сірих солончаків, по яких то густіше, то рідше розкидані горби з кущами тамариску, голі ділянки гладеньких і блискучих такирів та в безладді розкидані фанзи й орні землі китайських селищ.

Наші верблюди раз у раз на ходу зривали кущики колючки, своєї улюбленої закуски, яка дістала назву верблюдячої колючки¹, і відправляли її в пашу, корінцем наперед; при цьому положенні довгі та гнучкі колючки лягають вістрям наперед і не впиваються в глотку та горло. А тут-таки на полях китайських селян часто видно було фазанів, що бродили собі спокійно, наче свійські кури в багатому поміщицькому господарстві або на промисловій фермі. Наш собачка забігав з гавкотом назад і вперед, лякаючи фазанів, які перелітали з місця на місце. Самці голосно кахкали, злітаючи в повітря, і скликали за собою курей. За два дні переходу по цій западині я настріляв десятків чотири фазанів і ввечері довелося влаштувати примітивну коптільню, щоб заготовити на майбутнє здобичі; обидва хлопчики були зайняті тим, що общипували пір'я, і найдрібнішим пір'ям ми обновили вміст китайських валиків, що заміняли нам подушки.

Велика дорога в Сачжеу, який інакше називають Дуньхуан, часто губилася серед заростей і полів, розгалужувалась, і нам доводилося розпитувати жителів, щоб не губити загального напрямку шляху. Китайці були зайняті обмолотом різних злаків на зиму та для вивозу на схід в Ганьсу, бо западина, зрошувана відгалуженнями рік Данхе і Сулехе, вважається родючою і зручною для зрошування полів. Селяни, побачивши наших зав'ючених верблюдів, звичайно, почали розпитувати, куди і навіщо ми їдемо, і багато хто цікавився нашими товарами. Під час обох ночівель довелося розпаковувати один з тюків з різною мануфактурою, щоб задо-

¹ Alhagi camelorum.— *Прим. автора.*

вольнити селян. Приходили також торговці — дрібні перекупники, але діставали відповідь, що наші товари призначені для храму Тисячі будд в Дуньхуані.

На місці першої ночівлі росло досить багато тополь, частково पोсохлих, і ми, звичайно, нарубали трохи дров для свого вогнища. Коли жителі сусіднього селища побачили, що ми рубаємо дрова, кілька чоловік підбігли і теж почали рубати дерева. На наше запитання, чому вони зайнялися цим, вони сказали, що ці дерева казенні,

Китайці були зайняті різними сільськогосподарськими роботами.

тобто державні, і їх взагалі заборонено рубати. Вони скористалися нашим прикладом, щоб потім заявити, якщо власті помітять порубки, що це зробили проїжджі, які не знають про заборону.

Загалом в оазисі Сачжеу вважається близько 35 000 жителів, а в самому місті Дуньхуан 7000. Місто складається з двох частин — старої і нової. Кожна, звичайно, оточена глинобитним товстим муром з зубцями та кількома брамами кам'яної кладки, які замикають на ніч. У новому місті з кращими будівлями знаходяться начальство та загін маньчурського війська, а в старому — вся торгова частина. Воно дуже брудне, вулиці вузькі і криві, за винятком двох головних — поздовжньої та поперечної, що йдуть прямо і трохи чистіші. Але взагалі, як і в інших китайських містах, головні вулиці торгового міста цілком зайняті крамницями, майстер-

нями, харчевнями та заїжджими дворами. Собаки й свині — це єдині санітари, що займаються очищенням вулиць від їстівних покидьків. Заповнені грязю вибоїни, що висихають, мабуть, лише влітку, трапляються на обох вулицях, як і всяке сміття. До нього домішуються запахи харчевень та пересувних кухонь, в яких смажать на салі і кунжутній олії та варять всякі страви, що їх прохожі споживають тут же на вулиці.

У місті ми довідалися, що печері Тисячі будд знаходяться в кількох місцях за 25 і більше верст від Дуньхуана. Тому ми лише переночували в заїжджому дворі в передмісті, закупили провізії і вранці пішли далі, щоб влаштувати свою стоянку поблизу печер, у спокійній обстановці, далеко від міста з його смородом, цікавими відвідувачами та властями.

Головні печери, які називаються Чен-фу-дун, знаходяться на південному сході від міста у кручах голої височини, яка становить одно з передових пасом Алтинтагу. Вони були збудовані за династії Хань, зруйновані монголами, потім їх кілька разів відбудовували і руйнували. Ми застали лише частину їх в стані, доступному для огляду, і дізналися від лам-хранителів, що печери приваблюють прочан з першого по восьмий день четвертого місяця (тобто весняного місяця) в кількості кількох тисяч.

Разом з водою ріки Данхе закінчилась і зелень оазису Сачжеу, і дорога до печер ішла пустинню, порізаною балками, вздовж жовтого відслоненого пасма горбів і гірок. Вздовж дороги рослинність дуже бідна, хоч час від часу попадалися групи тополь, куші тамариску, ефедри, хармику і біля них руїни фанз або невеликі житла.

Після п'яти годин пересування по такій сумній місцевості ми побачили, що на крутому схилі одноманітного пасма, оберненому в нашу сторону, з'явилися на висоті від 3 до 10 сажнів над підніжжям рештки мурів, і серед них чорніли отвори, які здалека здавалися норами дрібних і великих тварин. Далі серед таких руїн з'явилися відбудовані фанзи поодинці або по кілька одна біля одної. Це і були групи печер Тисячі будд Чен-фу-дун. В одному місці біля підніжжя пасма показався досить великий гай не тільки тополь, але й карагачу, джигди, з заростями чию та верблюдячої колючки на окраїні. В гаю було кілька руїн, а в одній з печер біля підніжжя

пасма ми побачили групу лам. Після переговорів з ними ми дістали дозвіл отаборитися в цьому гаї, де соломинки, рештки аргалу і дрібне сміття свідчили, що тут іноді ночують люди.

Місця для нас і наших тварин було досить, але щодо матеріалу для вогнища і особливо підніжного корму, то умови були важкі. Хмиз, кущі полину та аргал місцями можна було збирати, але паша була погана, лише для верблюдів і в невеликій кількості, тим-то довелося

Головні печери, що їх називають Чен-фу-дун, розташовані на південному сході від міста.

подбати про доставку його з інших місць. Вода у вигляді невеликого джерела текла недалеко від підніжжя височини. Ми влаштувалися на чистому майданчику в затінку дерев, а увечері наш намет відвідав старший лама печер — хешан. Він розповів нам, що печери були споруджені за династії Хань, яка царювала з 202 року до нашої ери по 220 рік нової. Потім вони були зруйновані монголами і відбудовані за династії Тан (з 618 по 907 рік), але згодом їх також не раз руйнували, останнього разу — дунгани в половині XIX століття. Прочани збираються з 1-го по 8-е число четвертого місяця в кількості до 10.000 чоловік. Головна статуя зображає великого бога Да-фу-ян в сидячому положенні; вона має заввишки 13 сажнів з чимось. Хешан скаржив-

ся, що китайський уряд не вживає ніяких заходів для відбудови печер, сподіваючись, що це зроблять на кошти прочан. Через це вдалося поки що відбудувати лише невелику частину, найбільш доступну, в якій міститься зображення Да-фу-яна і яка своїми розмірами приваблює прочан.

Хешан дізнався, що у нас є в продажу тканини для вбрання лам, дрібні предмети буддійського культу — курильні свічки, олія для лампад, мідні чашечки тощо — і побутового вжитку, і дуже зрадів з цього, а можливість обмінювати все це на старі рукописи і книги збільшила його радість з приводу нашого прибуття. Проте з різних натяків у його мові можна було зрозуміти, що торгуватися з ним доведеться вперто. Він був дуже задоволений, коли дізнався, що ми в китайському ямині Дуньхуан ще не були і взагалі китайським властям про своє прибуття і свої цілі не говорили. Очевидно, китайські і буддійські начальники тут суперничали один з одним у скуповуванні іноземної мануфактури.

Другого дня хлопці погнали тварин на пасовище в сторону від печер, Лобсин залишився біля намету, а я з старшим ламою та кількома іншими ламами вирушив оглядати печери, яких виявилось значно менше тисячі. Вони розташовані кількома ярусами на стрімкому схилі пасма, складеного з досить м'яких порід, в яких не так уже й важко було викопувати або вирубувати великі підземні кімнати, викидаючи матеріал з них вниз по схилу. Не важко було помітити, що в печерах поєднуються споруди різної давності. У стрімкому, нерідко майже прямовисному, схилі цього пасма в одних місцях були ряди келій або кімнат різної величини з цілком відкритими дверними отворами, але різного ступеня цілості, тоді як в інших частинах чергувалися пачками жовтуваті нерівні пласти гірських порід, завтовшки в два-три аршини, виступаючи карнизами і відокремлюючи одно від одного рештки келій і залів з зяючими дверними отворами і стінами, на яких ще почасти збереглася штукатурка, побілка і кольорові фрески.

Це, очевидно, були найбільш давні печерні житла буддійських лам, молитовні приміщення і галереї з фігурами божеств, що уціліли ще як частина внутрішніх стін, тоді як передні або зовнішні чомусь завалилися. Гірська порода, яка складає це пасмо горизонтальними

пластами різної товщини, мабуть, вивітрювалась досить швидко. Певно, спочатку руйнувалися зовнішні стіни (почасти, можливо, споруджені людьми на природних уступах обриву), і розкривалися кімнати і зали, які згодом доводилось залишати, викопуючи замість них нові глибше в горі, бо видно було, що зяючі отвори дверей вели ще далі вглиб, в зали, що стали неприступними без драбини. Проте в інших місцях всієї кручі, або лише в окремих ярусах серед таких нежилых уже келій, видно було отвори келій, що цілком збереглися, і в них можна було розглядити фігури різних божеств, святи-телів і героїв неоднакової цілості.

Я обійшов для побіжного огляду цілий ряд зал і келій в приступних ярусах печер і домовився з старшим ламою, що він даватиме мені ще денного провідника, який знає всі приміщення і може також називати мені імена фігур та їх релігійне значення. Деякі з них були цілі, фарби збереглися свіжими і цілком,— це, певно, були ті, якими прочани найбільше цікавляться або шанують. Але більшість фігур була в різній мірі зруйнована, їх фарби полиняли або зійшли, штукатурка кришилася або цілком відпала, так само як і частина їх вбрання і навіть членів.

Нагадаю, що в буддійських фігурах справжня скульптура — рідкість. Небагато які викарбовані з мармуру або іншого міцного матеріалу, або відлиті з металу, а більшість з них художники виготовляють з соломи (великі фігури) або іншого легкого матеріалу і потім облицьовують шаром гіпсу або навіть глини і розфарбовують. Цією легкістю виготовлення і пояснюється численність фігур (які скульптурою назвати, звичайно, не можна) у всіх буддійських та китайських храмах. Дрібні ж фігури відливають з бронзи, і вони, як правило, пустотілі, або ж вирізують з дерева, або виліплюють з глини і випалюють і, якщо треба, розфарбовують.

Печери мають 4—5 сажнів завдовжки, 3—4 сажні завширшки і стільки ж заввишки. Навпроти входу в ніші стіни сидить велика фігура, сам Будда, а збоку від нього стоять ще три фігури другорядних осіб або божеств, які в різних печерах неоднакові. Крім цих печер, які називаються малими, є кілька печер вдвоє більших; в них фігури стоять не в нішах, а посередині і додаткові

стоять позаду і по боках стін. Найбільша фігура називається Да-фу-ян і має 12—13 сажнів заввишки; ступня її ноги — 3 сажні завдовжки, а відстань між обома ногами вниз — 6 сажнів. Друга по величині — Джо-фу-ян — вдвоє менша, знаходиться в другій печері. Крім того, є дві лежачі фігури, одна Ши-фу-ян, яку оточують 72 дітей, її голова, кисті рук, що складені на грудях, і босі ноги позолочені, а вбрання червоне. Друга лежача фігура зображає жінку. Перед входами у великі печери і всередині їх поставлені фігури різних героїв, часто з звірячими обличчями; в руках у них мечі, змії; одні сидять на слонах, інші — на драконах. Коло великих печер і деяких малих висять чавунні дзвони, а в печерах стоять барабани. Річка, що тече біля печер, називається Шуйго і утворюється з джерел, які вибиваються в верхів'ях непрохідної ущелини, що прорізала кінець печерного пасма гір.

У деяких печерах попадалися фрески на стінах і склепіннях зал з розфарбованими фігурами, різними візерунками і цілими сценами, що дуже добре збереглися. Спеціаліст по буддійському культу тут міг би виявити, звичайно, багато інтересного. Але у мене не було ні вміння змальовувати фрески, навіть не такі складні, ні фотографічного апарата, щоб сфотографувати їх. Тому мені довелося обмежитися описом деяких сцен на фресках та поясненням їх, яке мені давали ламы печер, а в кращих випадках старшина; тому за точність і правдивість пояснень я ручатися не міг. Я робив навіть грубі зарисовки інтересних фігур, записуючи пояснення лам, бо сподівався, що спеціалісти в Ермітажі розберуться в тому, що їх зацікавить. Цей матеріал доповнював ті предмети, рисунки і рукописи, які я хотів придбати в печерах і повезти з собою.

Огляд цієї групи печер зайняв цілий тиждень, причому два рази мене супроводив Лобсин, який, навперемінно з хлопцями, стеріг нам стан і ганяв на пасовища тварин. А вечорами — сутеніло вже о 6 годині вечора — я домальовував ескізи фресок і фігур, часто з допомогою кого-небудь з лам. Ламы розглядали наші товари — мануфактуру, дрібні речі для культу та для хатнього вжитку, відбирали все, що хотіли б купити, і домовлялися про ціну.

Після цього старший лама повів мене в одну з камер, що була замкнена, і показав мені рукописи й книги, які погоджувався продати або, вірніше, проміняти на наші товари. Місце зберігання рукописів було в одному з верхніх поверхів печерних галерей і не в камері, повітря якої через двері обмінювалося б з зовнішнім, а в такій, в яку можна було б проникнути, лише поминувши три камери одну за одною, тобто аж в глибині печер, де повітря на протязі століть не освіжалося і мало

На дерев'яних полицях лежали згортки рукописів різної довжини і товщини.

в собі тільки вологу, що збереглася з часу спорудження печер близько 1000 років тому, як запевняв старший лама. Він казав, що таке тримання стародавніх рукописів при незмінних умовах температури і вологи, при відсутності денного світла потрібне для того, щоб вони

добре збереглися. Найголовніше сховище він мені навіть не показав, а привів у невелику темну залу, де на дерев'яних полицях лежали сувої рукописів різної довжини і товщини, які, очевидно, відібрав з головного сховища сам старший лама і пропонував для продажу. Само сховище, як розповідав старший лама, складається з п'яти великих, цілком сухих кімнат, в які ніколи не просочується вода, завжди буває однакова прохолодна температура. У кімнатах на простих дерев'яних полицях, на деякій відстані від стелі, підлоги і стін, лежать сувої рукописів у певному порядку. У сховище лама ходить зрідка і тільки рано-вранці в тихі дні, причому послідовно спочатку в першу ззовні камеру, де чекає кілька хвилин, протягом яких виголошує певні молитви, потім у другу з таким самим вижиданням і, нарешті, в останню, де також чекає деякий час, не доторкаючись до рукописів.

— Ці правила вижидання, — сказав лама, — встановлені з давніх пір, щоб людина встигла звільнитися від теплого або холодного повітря і вологи, які несе на своєму одязі і на собі, а також від поганих думок.

— То як же ти заходиш? — спитав я його. — Адже в камері темно?

— Я несу з собою маленький ліхтар, з тих, якими у нас користуються в свята нового року. Він з промасленого паперу з написаними на ньому тушшю молитвами, які треба прочитати в кожній камері, щоб відігнати злих духів, які намагаються проникнути разом зі мною в сховище благочестивих думок і величних висловів Будди.

Я скористався з нагоди і сказав, що можу продати йому маленький ліхтар із стеклами, які не можуть зайнятися і викликати пожежу в сховищі, як промаслений папір, і підпалити сухі сувої рукописів, небезпечні в пожежному відношенні.

— А що горить у цьому ліхтарі? — спитав лама.

— Тверда біла горюча речовина, що називається стеарином, яку у нас роблять з баранячого сала, — пояснив я йому. — Воно не спливає, не марає рук, як сало китайських свічок, не проливається, коли несеш ліхтар у руках, як олія в світильниках, що горять перед зображенням Будди у ваших кумирнях.

Лами ще ніколи не бачили російських стеаринових або воскових свічок. Їм стеаринові більше сподобались і вони зраділи, що я можу продати, вірніше, обміняти на рукописи, півсотні таких свічок. Слід зазначити, що я — відповідно до попиту монгольських і китайських покупців — возив із собою стеаринові свічки і не звичайні тонкі та довгі відомої у нас фабрики Жукова, а більш короткі і товсті, що використовувались для ліхтарів у залізничних вагонах, а для монгольських кумирень також товсті церковні воскові свічки і маленькі парафінові, що виготовляються для дитячих ялинок.

У двох великих тюках рукописів, які мені принесли для обміну, виявилось таке: китайські — кількох династій, монгольські, тибетські, санскритські, тюркські, в тому числі кілька уйгурських у вигляді невеликих книжок, центральноазіатські та брамінські. Тому що рукописи були різного походження і віку, деякі з них мали папір різної якості, товщини і навіть кольору і являли собою товсті і тонкі сувої різного формату. Всі вони писані тушшю названими вже різними мовами, деякі мали відбитки якихось печаток, інші були сувоями, які потрібно розгортати, щоб читати їх зверху вниз і одні справа наліво, другі, навпаки, або по горизонтальних рядках. Один сувій являв собою, з одної сторони, центральноазіатський брамінський рукопис, а з другої — китай-

ський, але чи були вони однакового змісту, тобто чи китайський був перекладом брамінського,— лама не міг сказати. Попалося кілька рукописів, які мали форму книжок, можливо, друкованих, а не рукописних, а один довгий і вузький аркуш був відрізком листа якоїсь пальми, заповнений санскритськими письменами.

Старший лама заявив, що всі рукописи — в більшій або меншій мірі— стародавні. Доводилося вірити цьому, бо перевірити я не мав можливості через незнання; а Лобсин міг лише підтвердити, що серед них є монгольські, тибетські і, крім того, на різних незнайомих йому мовах. Колір і якість паперу, характер сувоїв підтверджували їх неоднаковий вік. На доповнення до рукописів лама запропонував нам кілька китайських шовкових хусточок з фігурами і написами, кілька паперових і шовкових картинок у вигляді згорток з дерев'яними лінійками вгорі і внизу, щоб зручніше було розгортати і підвішувати на стіні. Це були картинки буддійського культу. Загалом все, запропоноване нам старшим ламсю в обмін на матеріал для ламського вбрання, релігійні і побутові об'єкти і згортки з стародавніми рукописами та картинками, становило лише два не дуже важких в'юки, а ми мусили віддати за них шість добрих в'юків. Дрібні дерев'яні, металеві і глиняні фігурки божеств і героїв, а також мої рисунки фресок складали ще один невеликий в'юк. Загалом же я ніяк не міг поручитися не тільки за вигідність обміну в тому розумінні, що він покриє наші затрати товарами, роботою і часом хоча б з невеликим прибутком, але не міг бути певний навіть того, що він окупить вартість самих товарів, які ми маємо залишити храмові Тисячі будд. Лише торішній досвід з рукописами і старожитностями, вивезеними з Хара-Хото, які окупили наші витрати з невеликою виручкою, давав можливість сподіватися, що і цього разу наш обмін не буде збитковим.

Правда, в Хара-Хото ми вели розкопки в залишених людьми руїнах, які не були нічиєю власністю, хіба що китайського народу в цілому, і добули там, крім рукописів, монети різного віку і цінності, рештки тканин, одягу, посуду та інших речей, тоді як у печерах з Тисячею будд нам не дозволили розкопувати завалені й обрушені печери, взагалі провадити будь-які розкопки, а лише дозволили оглянути храми, зарисувати фрески й

фігури і повезти з собою тільки рукописи та дрібні вироби самих лам у вигляді фігурок божеств і героїв.

Після трьох тижнів перебування в Дуньхуані я переконався, що більше нічого ми досягти не можемо. Треба було бути знавцем літератури й історії Індії, Тибету і взагалі Внутрішньої Азії та її народностей, щоб мати правильну думку про значення цих храмів Тисячі будд, зображень в них та пропонуваних рукописів. Я міг лише догадуватися, що різноманітні щодо мови, віку і якості рукописи мають становити велику цінність, якщо тільки вони не були підроблені, а до цього вдавались лами храмів і продавали прочанам під виглядом старовинних. Однак підробляти рукописи санскритські, уйгурські, брамінські і навіть китайські було, звичайно, не легко, і різноманітність мови, паперу та загального вигляду пропонуваних рукописів усувала підозру щодо цього. Дрібні фігурки божеств із глини, металу і каменю лами, звичайно, виготовляли, і я брав ці вироби просто, щоб не образити лам. Те ж саме можна було сказати і про картини по шовку та на папері, які здавалися мені сучасними. Словом, ми розійшлися з старшим ламою цілком дружелюбно, і він запропонував нам прибути ще раз через рік, обіцяючи дістати для нас рукописи з найбільш давніх камер.

Уже минав жовтень, коли ми попрощалися з ламами печер і вирушили в зворотну путь. Лобсин використав наше перебування тут, щоб докладно розпитати у деяких лам, які бували у Лхасі, про умови паломництва, спорядження, самого шляху по Тибету і Цайдаму, а також перебування у Лхасі, про тамтешнє життя та звичаї святого міста. Старший лама побував у Лхасі років з двадцять тому, але оживляв свої спогади щороку бесідами з прочанами, що поверталися звідти. Лобсин, розмовляючи з ними, проймався думкою, що років через п'ять-десять він мусить побувати у Лхасі і поклонитися далай-ламі. Коли ми поверталися назад з невеликими в'юками, тобто без великих турбот по розв'язуванню та нав'язуванню, мені часто доводилося чути, як Лобсин напучував наших хлопців у питаннях буддизму і знайомив їх з його принципами. Мої не дуже шанобливі зауваження щодо перевтілення душ, всепрощення, споглядання і по суті самовдоволене і малодіяльне життя буддійського духовенства він скромно заперечував, але

більше за все ухилився від обговорення, повторюючи слова буддійської молитви «ом-мані-пад-ме-хум».

Від печер ми подалися не в місто Дуньхуан, а прямо на північний захід до броду через ріку Сулехе, бо я побоювався, що китайські власті, які, звичайно, знали про наше перебування біля печер і торгівлю з ламами, захочуть перевірити, що ми вивозимо звідти і можуть накласти заборону на вивіз старих рукописів, затримати нас під приводом, ніби треба проглянути ці рукописи, а може бути — і просто, щоб одержати від нас хабаря за пропуск покупок.

Ми пішли по рівнині з пустирями, заростями чию, очерету, гаями тограків і тамарисків, розгалуженнями ріки Данхе і через Шицуер та якісь руїни стародавніх міст, що являли собою башти з цегли-сирцю, огорожі, стіни фанз різної величини. Можливо, що розкопки в інших місцях дали б що-небудь інteresне, але я боявся затримуватися тут в районі властей Дуньхуана з викладених вище причин. Про день від'їзду ми не казали ні ламам, ні населенню печерного міста і, попрощавшись лише увечері з старшим ламою, ми вдосвіта зняли з стоянки і пішли не великим шляхом до міста, а прямо до броду через ріку Сулехе.

Цей брід не викликав утруднень, бо літнє танення льодовиків в Алтинтагу та Наньшані вже припинилось і щодобового прибування води в ріці не було, її можна було переходити в будь-яку пору дня і ночі там, де вона розливалась кількома рукавами, тоді як по дорозі в Дуньхуан нам довелося б чекати спаду води на світанку. Від броду ми пішли великим шляхом через Хамійську пустиню в гірські пасма Куруктаг і Чолтаг, як описано вище.

Характер місцевості, дуже одноманітний своїми то скелястими, то заокругленими, згладженими пасмами, плоскими широкими зниженнями, щебеневими полями та глинистими такирними майданчиками в зниженнях, які тимчасово заливає водою, був малоінтересний. Вчений геолог, можливо, виявив би багато різноманітних гірських порід та мінералів, знайшов би серед них особливо інтересні. Але для мене всі вони являли те, що ми, неосвічені хлопчачки долини ріки Бухтарми на Алтаї, колись називали «собакитами» та «швиркитами», відповідно до головного призначення цих каменів для нас.

Вигляд місцевості, яка загалом піднімається від ріки Сулехе на північ, до пасом Куруктагу та Чолтагу, поділених зниженням, і потім знижується на північ до міста Хамі, вже описано вище.

Біля броду через ріку Курук-Гол, яка тече з Карликтагу, ми звернули з великого шляху, що йде далі на Хамі, бо відвідувати це місто не було потреби. Поповнити наші харчі хлібом, м'ясом, динями, виноградом після тривалого шляху через пустиню ми змогли вже в селищі на названій річці і попрямували тепер майже на захід, наближаючись до великого тракту з Хамі в Лукчун і Турфан. Ми могли б піти трохи коротшим шляхом, яким у вересні з Лукчуна прибув з нашим караваном Лобсин. Але в селищі Елмек, де від цієї дороги відокремлювалась та, якою нам треба було вийти на великий тракт, нам сказали, що вже почався період дуже сильних вітрів у Долині бісів і сполучення по дорозі через Кара-Тюбе, Опур і Сарикамиш днів на десять-п'ятнадцять припинилось. Тому ми звернули на північний захід і біля селища Тогуча вийшли на тракт, яким і продовжували просуватися до Лукчуна і Турфана.

Цей тракт іде від Хамі, поступово наближаючись до підніжжя Тянь-Шаню, який на протязі майже 300 верст між меридіанами Хамі та Чиктаму значно знижений і не несе вічноснігових вершин. Дорога нерівна, перетинає численні зниження, яри та балки, що йдуть з Тянь-Шаню на південь; по них розташовані казенні станції, невеликі заїжджі двори, селища таранчів, окремі фанзи, поля, гаї. В одному місці, за джерелами Джигди коло тракту, знаходяться копальні, в яких майже біля самої поверхні землі видобувають кам'яне вугілля доброї на вигляд якості. Це вугілля вивозять в Хамі та по всьому тракту в Сачжеу для опалення станцій, де й ми тричі користувалися ним.

За цією копальнею на шляху до станції Лодун вітер посилювався до ступеня бурі і примусив нас передчасно зупинитися, бо його стрічні пориви зупиняли навіть навантажених верблюдів. На станції Лодун ледве вдалося нап'ясти намет, який витримав уже немало вітрів під час наших подорожей. Але надвечір буря тут посилювалась до того, що розірвала намет по швах, і нам довелося

сховатися на заїжджому дворі і платити за воду для чаю та супу і за корм для тварин.

Наступного дня, незважаючи на сильний стрічний вітер, ми все-таки пішли далі, але дійшли лише до станції Чоглучай, де знову довелося сховатися на заїжджому дворі, бо в полі неможливо було розпалити вогонь та закип'ятити чай — вітер задував полум'я, а чайник розгойдувало так, що вода випліскувалась. Тут нам розповіли, що років з 20 тому на цю станцію, коли почалася буря, прибула валка з п'ятнадцяти китайських возів, тобто двоколісних і дуже високих. Їх попередили, що насувається дуже сильна буря і краще перечекати її на станції. Але візники дуже поспішали, сказали, що у возах буря їм не страшна, і поїхали. На дальшу станцію вони не прибули, очевидно, буря підхопила високі і не дуже важкі вози і понесла їх, людей і тварин.

Станція розташована в гирлі ущелини, там, де тільки починається невеликий кряж голих скелястих гір, що простягається на південний захід, відгороджуючи з півдня велику западину, витягнуту вздовж головного пасма Тянь-Шаню. Навколо станції нема ніякої паші, і нам довелося купити для коней та верблюдів по досить високій ціні соломи та кілька снопів сухої люцерни. За станцією дорога пішла по довгій западині Дунієнчже вздовж Тянь-Шаню; вона являла собою великий солончак з гаями тополь, тамариску, різних кущів і чию та окремими горбами сипучого піску. Але тополі в цій западині вимирають, очевидно, від засолення ґрунту, бо стоку води з неї немає і ґрунт дедалі більше насичується сіллю; а різнолиста тополя (тограк) не витримує сильного засолення, хоч і росте на солончаках. Обабіч дороги видно було мертві дерева, деякі ще з тонкими молодими гілками, а інші у вигляді пнів різної висоти й товщини, з спіралью закрученою деревиною та рештками товстих гілляк, що вже, мабуть, давно засохли. Лобсин дивувався з того, як хтось недбало зрубував ці дерева: одні під саму крону, інші на половині висоти, залишаючи так багато дров на пні в цій безлісій країні, і мені довелося пояснити йому, що таке засолення ґрунту в западині, де вода не стікає. Та все ж було дивно, чому ці сухі стовбури так близько від станції Чоглучай, яка, звичайно, мала потребу в дровах, не зрубані. Ма-

буть, вони так були просочені сіллю, яка поволі нищила їх, що дуже погано горіли.

У цій западині на дорозі є три станції, і ми йшли нею три дні, бо поза станціями нема ні колодязів, ні джерел. Довелося знову купувати воду і корм для тварин, а також хліб та юшку для себе. Третя станція була просто маленьким пікетом, в якому жили два солдати, і ми могли б поминути її й зупинитися на дальшій, якби не знялася буря, коли ми наближалися до пікету. Вітер був такий сильний, що важко було вдержатися в сідлі, а зав'ючені верблюди під час поривів бурі зупинялись під натиском вітру. Я пробував кидати вгору плоскі плити каменю, і буря відносила їх в сторону, не давала їм падати вертикально вниз. Біля пікету довелося зупинитися і під захистом гори поставити намет в самій ущелині. Тут наші тварини поголодували, бо в пікеті не було корму для продажу. В ущелині було порівняно тихо, але над наметом чути було гул і ревіння вітру і час від часу налітали шквали з тої або іншої сторони і на намет сипався пісок та дрібне каміння.

На дні цієї западини я помітив де-не-де голі вали, заввишки до піваршина, що склалися з дрібних камінців, завбільшки з кедровий та лісовий горіх. Їх, певно, намело вітрами, що виносили пил і пісок кудись далі. Під час бурі перед третьою станцією повітря в западині стало сірим від пилу, який стовпами зривався з солончака та піщаних горбів. Цей бурний день дав нам поняття про те, що відбувається під час найсильніших бур у Долині Бісів.

За пікетом, біля якого ми через бурю зупинились, тракт перевалив у другу западину менших розмірів, але також з солончаком у середній частині. А по краях її на схилах гір голі скелі привернули до себе мою увагу тим, що всі вони були цілком чорні і блискучі, наче їх вимазали дьогтем або якимось лаком. Це мене зацікавило, я підїхав до одної з скель і помацав рукою її блискучий бік,— він виявився цілком сухим. Щоб дізнатися, чим він вимазаний, я дістав з черезсідельної сумки, в якій возив те, що потрібно було мати під рукою на всякий випадок, молоток і спробував відбити кути кількох чорних скель. Виявилось, що чорними вони були тільки зовні, а всередині деякі були темнозелені,

сірі, бурочервоні і, справді, здавалося, що їх хтось ви-мазав чорним лаком або фарбою¹.

Але поруч з цими чорними скелями видно було маленькі горбики з брудножовтого піску, не вкриті цим лаком, і контраст цих горбів та скель рядом був разючий².

З цієї западини ми виїхали по довгій і сухій ущелині через передове пасмо Тянь-Шаню на його південне підніжжя, яким повільно спускалися до вечора. Це була цілковита пустиня, усяна галькою та щебенем, також цілком чорного кольору і блискучим. Лише подекуди, де в поверхню врізалися плоскі видолинки й сухі русла, де-не-де видно було маленькі й ріденькі кущики. Ми їхали і їхали, не бачачи попереду й позаду нічого, крім чорного каміння, яке застило сірий ґрунт. Подібні площі пригадалися в Чорній Гобі на шляху з Баркуля на Едзін-Гол в Хара-Хото, де ми зустрілися з Чорним ламою. Вибрав же він для свого пристановища цю чорну пустиню! Лише надвечір сухі русла й видолинки почали траплятися частіше, і ми, нарешті, зупинилися на ночівлю серед якихось руїн, де виявили глибокий колодязь. Довелося зняти з в'юка вірвовку, щоб дістати води. Але тваринам довелося знову голодувати. Ми мог-

¹ Хома не знав, що вкриває ці чорні скелі. Це так званий «лак пустині», який складається з заліза та марганцю і вкриває дуже тонким, в частки міліметра, але міцним шаром, який неможливо відбити від каменя, поверхню багатьох гірських порід в пустинях. Проте він не скрізь однаковий, на дрібнозернистих темнозелених, сірих, бурих породах він чорний, дуже блискучий, на рожевому граніті він утворює лише буру плівочку, що слабо блищить, а на білому кварці — жовтобуру плівку, теж блискучу. Утворення лаку ще точно не з'ясоване: вважають, що волога у вигляді роси, дощу, снігу, проникаючи в глиб каменю, витягує з нього розчинні солі заліза та марганцю і відкладає їх на його поверхні, утворюючи цю тонку кірку, а пил, який тримається в повітрі пустинь, полірує її. Чорний лак утворюється лише на породах, які містять в собі залізо і марганець; на вапняках утворюється тільки бура майже не блискуча кірка, але коли у вапняку є прожилки кварцу, — на них можна бачити бурочорну блискучу кірку, і ці прожилки тоді різко виділяються на світлобурому фоні. — *Прим. автора.*

² Хома і це правильно відзначив. У цій западині на південній окраїні Тянь-Шаню, справді, біля підніжжя чорних скель в горбиках виступають пухкі глини та пісковики, які, звичайно, не вкриваються лаком, розвиненим лише на твердих породах, тоді як пухкі породи розвіюють вітри.

ли дати їм лише рештки сухарів, крихти хліба, а верблюдам — останнє борошно.

Наступного дня ця пустиня скоро кінчилась досить високим укосом, місцями з кручами, тут з галечника вибивалися джерела, а трохи віддалік було велике таранчинське селище Чиктам, де ми дуже рано зупинились, щоб дати тваринам спочинок і підгодувати їх після кількох важких і пісних днів. Корму, звичайно, довелося купити. Але можна було дивуватися з того, що тут пролягав великий тракт з Хамі в Турфан, Урумчі, Кульджу. Зіставляючи природу цієї дільниці тракту з усією іншою частиною і з тим, що я бачив у Долині бісів, а Лобсин на своєму маршруті, можна було зрозуміти, чому по Долині бісів все-таки колись проклали велику дорогу з Хамі в Лукчун і намагалися їздити по ній, хоча б у спокійні місяці. Дорога ця все ж була прямиша, коротша і більш рівна, ніж сучасний тракт, яким ми тепер посувалися.

Після Чиктаму місцевість позбулася свого сумного характеру, її оживила вода, що пробивалася багатьма джерелами з галечників підніжжя Тянь-Шаню. Тут були гаї, поля, окремі фанзи, селища таранців, зарості тростин, кущів. Ми йшли цілий день по населеній місцевості з розкиданими серед неї горбами відрогів останнього пасма Тянь-Шаню. Побачивши це життя поряд з голою пустинею, якою ми йшли напередодні, я здивувався, чому таранчі не виявляють ніякої запозятливості. В глибині галечників пустині було багато води, про що свідчили потужні джерела, що вибивалися з-під них. Адже воду можна було б дістати з допомогою буріння в самій верхній частині цієї пустині і перетворити її на оазис. Спробу знайти і використати підземну воду являли собою і кязиси, які ми бачили в Лукчунській западині і про які я згадав, описуючи її; але це були жалюгідні спроби з недосконалыми засобами.

Наступного дня ми вийшли в оазис міста Пічан і зупинились на південній околиці. Місто та його сади і гаї лежали праворуч, а ми вибрали пустир, де наші тварини могли пастись у заростях чию та кущів. На південь від нашої стоянки, в далечині, видно було високі жовті горби з досить положистими схилами. Від проїжджого таранчі я дізнався, що це Кумтаг, тобто піщані гори. Це були ті самі великі піски, повз які я проїхав з півдня

із селища Дигай перед вступом у Долину бісів. Отже, я побачив їх тепер з другої сторони, з півночі, і звідси вони здавалися вищими, ніж з півдня. Вздовж їх північної окраїни простягалось пасмо піщаних барханів звичайної висоти в три-п'ять сажнів, але з нашої стоянки ці бархани здавались просто горбочками у порівнянні з високими Кумтаг, які були разів у десять вищими, тобто досягали тридцяти-п'ятдесяти сажнів над рівниною Пічану і являли собою справжні піщані гори.

Мені захотілося роздивитися їх ближче, і я надвечір під'їхав до них верхи. Це, дійсно, були цілі гори голого піску, які положисто піднімались над рівниною, що поросла досить гарною травою та полином. Подекуди на них видно було жмутки піщаної трави та кущики саксаулу, але вони мало пом'якшували вигляд цієї піщаної пустині. Мене цікавило питання, звідки ж нанесло сюди цю масу піску, і, зіставляючи з напрямом вітрів Долини бісів, я подумав, що пісок приносило з заходу, з Лукчунської великої западини, дно якої являло собою пустиню, за винятком смуги вздовж річок, що витікали з пасма гір і облямовували западину з півночі. Та й ці зовсім голі пасма, що складаються з піщаних порід, мали давати вітрам багато матеріалу для переносу на схід.

З Пічану ми пішли далі на південний захід. За галями й садами міста дорога спустилась у долину, вірніше, в широкий прохід між піщаними горами Кумтаг і горбами з червоних, жовтих та зелених піщаних порід, які становили кінець пасма Ямшинтаг, що облямовувало з півночі западину Лукчуну. Цей прохід знижувався потроху, немовби заглиблюючись, наче стік вод, в Лукчунську западину, і, нарешті, відкрився в неї, розширюючись. Окраїна Кумтагу відійшла наліво, а горби Ямшинтагу підвищились і перетворились у те голе скелясте пасмо, яке було нам знайоме з розкопок в Лукчуні. Це пасмо обмежувало з півночі гаї, сади та вулиці таранчинського міста, зрошувані водою річки, яка витікала з прориву в цьому пасмі.

Уже смерком ми пройшли через цей оазис і спинились коло того старшини, у якого наймали квартиру для німців під час розкопок. Старшина зустрів нас добре, і ми цілий вечір розповідали йому про свої пригоди за минулі роки, а він розказав, що, після того як ми по-

їхали, у нього були неприємності з німцями через те, що вони не знали його мови.

З прибуттям до Лукчуну закінчилась інтересна частина нашої подорожі, бо далі йшли вже знайомі місця. Через Турфан, Урумчі і Шихо, а потім через Джунгарську западину і гори Майлі та Джаїр ми повернулися без неприємностей в Чугучак уже в грудні, зазнавши досить сильних морозів. Ми переконалися, що клімат в Дуньхуані значно тепліший, ніж у нашій місцевості.

В Чугучаці консул з великим інтересом вислухав мій опис Долини бісів, Хамійської пустині і печер Тисячі будд. Він допоміг мені скласти список привезених звідти рукописів, заголовки яких довелося акуратно копіювати, щоб спеціалісти-мовознавці могли визначити їх зміст і з'ясувати, чи варто їх висилати в Академію наук, чи заслугують вони оцінки, яку довелося їм дати на підставі вартості подорожі і товарів, що я віддав за них старшому ламі. Цей список я з допомогою Очира складав цілий місяць. Кілька перших випісок різними мовами консул надіслав до Петербурга і звідти одержав повідомлення, що рукописи пильно вивчаються для визначення їх наукової цінності. Консул надсилав їх по троху невеликими казенними посылками, щоб уникнути втрати на простій пошті¹.

¹ Печерні храми Тисячі будд поблизу м. Дуньхуан (Сачжеу), які були засновані за династії Хань близько 2000 років тому, відвідав італійський посланник і купець Марко Поло в 1273 році і дав у звіті про свою багаторічну подорож з Венеції до Китаю перший опис їх. Угорська експедиція графа Бела Сечені оглядала ці храми й печери в 1879 році, і учасник її, лейтенант Г. Крейтнер, дав побіжний опис їх у своїй популярній праці 1881 р.

Трохи більше відомостей про них знаходимо в описі третьої подорожі М. М. Пржевальського (на стор. 100—102), який називає це місце Чен-фу-дун і каже, що печери викопані у величезних урвищах наносного ґрунту західного берега ущелини і розташовані в два яруси, а в південному кінці навіть у три і дуже потерпіли під час дунганського повстання. Він вказує розміри деяких печер і висоту найбільших статуй Да-фу-ян і Джо-фу-ян, викарбованих у гірській породі (не твердій). Найбільша статуя за рисунком Роборовського зображена на таблиці і має близько 12—13 сажнів заввишки. Роборовський у звіті про експедицію 1893—1895 рр. теж коротко згадує про них. Найдокладніші відомості про ці печери з численними фотографіями можна знайти в творі англійського дослідника А. Стейна «Ruins of desert Kathai», т. II, який вивчав їх докладно і вивіз великі колекції рукописних книг різними мовами, картин, фресок та інших предметів.— *Прим. автора.*

Навесні я одержав повідомлення, яке мене дуже засмутило. Мене сповіщали, що все прибуло, розглянуто; частина рукописів виявилась підробленою, а решта не становить будь-якої історичної цінності. Просто мотлох привезли ми з Лобсином з Дуньхуана. Обдурили нас лами та й годі.

ПОДОРОЖ ДО ОЗЕРА ЛОБНОР І В ПУСТИНЮ ТАКЛА-МАКАН

Невдача нашої експедиції до храмів Тисячі будд, що поблизу Дуньхуана, не відбила у мене бажання шукати всілякі скарби, які знаходять в руїнах стародавніх міст і в бібліотеках буддійських монастирів. Консул роз'яснив мені, що в старі часи, коли морський шлях із Західної Європи в Китай був ще дуже мало відомий і вважався дуже далеким, трудним і навіть небезпечним, головний шлях з Південної Європи в Китай був сухопутний і пролягав по Малій Азії та Персії, звідки каравани через Бухару, Самарканд і Фергану перевалювали в межі Китаю, в Джити-Шар, населений такими ж тюркськими племенами, як і Туркестан та Іран. Каравани йшли через Яркенд, Кашгар, Нію та Керію вздовж північного підніжжя величезного гірського пасма Куньлуню; за оазисами в пониззі ріки Черчен проходив найважчий відрізок шляху до міста Сачжеу, де вже починалось китайське населення, великі та малі міста і сполучення було нетрудне.

Цей шлях називався великою шовковою дорогою, тому що ним ішли всі каравани, що везли з Китаю шовк, який особливо цінили у Візантії та Італії, а також чай та інші китайські товари на захід, і назад доставляли європейські товари, на які був попит у Китаї. Цим шляхом у XIII столітті як італійський посол до Китаю пройшов купець Марко Поло, що прожив кілька років у Китаї і склав перший опис цього шовкового шляху, про який добре знають всі сходознавці. Про цього мандрівника я вже згадував, описуючи нашу подорож до мертвого міста Хара-Хото, де побував Марко Поло. Печери

і монастир з Тисячею будд знаходилися саме на цьому шовковому шляху і в тому місці, де закінчувався найтрудніший і безлюдний відрізок його і починались китайські міста. Проте на захід від Сачжеу в Джити-Шарі в містах таранців також були руїни з буддійськими кумирнями, тому що на той самий шовковий шлях виходили мандрівники з глибини Індії через Белуджистан та Афганістан у Фергану, або ж коротшою, але труднішою дорогою через верхів'я ріки Інду та гори на східній окраїні Паміру, а найбільше цим шляхом буддійські монахи і проповідники ходили з Індії в Центральну Азію, проникаючи до Кобдо, Улясутаю та Урги і навіть далі в Південне Забайкалля до монголо-бурятів, поширюючи й тут релігію Будди.

— Ось чому в містах вздовж цього шовкового шляху також можна було знаходити руїни буддійських храмів і залишки індійської культури,— сказав мені консул і додав:— Якщо ви, Хомо Капітоновичу, ще не втомилися від ваших пригод, сходіть у Джити-Шар, побувайте на південній околиці, по якій пролягає шовкова дорога, і дізнайтесь, чи немає і там інтересних руїн. І туди принаймні буде не далі, ніж у Сачжеу, і, звичайно, ближче, ніж до Хара-Хото.

Він розгорнув передо мною карту Внутрішньої Азії, і, розглянувши її, ми зразу ж прийшли до висновку, що треба їхати від Урумчі прямо на південь і південний захід через Карашар і Курля до нижнього Таріму і вниз по ньому до ріки Черчену і вгору по цій ріці до Керії та Нії.

— Ось по цих двох ріках, що течуть з висот Куньлуню на північ, в минулі часи населені пункти простягалися далі на північ, ніж тепер,— пояснив мені консул.— Піски Такла-Макан просуваються на південь, засипають оазиси і примушують людей іти звідти. В цих засипаних оазисах, мабуть, знайдуться залишені храми і будинки, а в них скарби для вас,— додав він, посміхаючись.

Ця розмова відбулася наприкінці весни, після того як ми одержали з Петербурга несприятливий відзив з Академії про речі та рукописи, які ми вивезли з Сачжеу. А днів через десять у мою крамницю зайшов таранча, очевидно, купець, що повертався з Москви. Він оглядав мій товар, цікавився цінами на нього і, між іншим, повідомив, що в міста Джити-Шару московську

мануфактуру завозять через Фергану і Ош, а не через Кульджу чи Урумчі, і що ціни там лише не набагато вищі, ніж у моїй крамниці.

Це зауваження дало мені змогу зробити висновок про те, що везти свій крам туди, мабуть, не варто. Я, звичайно, запитав його, що ж можна там продати з мануфактури, маючи деякий зиск.

— Я б вам порадив,— сказав він,— завезти в Черчен, Нію, Керію добру китайську мануфактуру, особливо яскравий барвистий шовк для жіночого вбрання, а також чесучу. Ці товари туди рідко потрапляють, і на них завжди є попит.

— Адже ж Черчен, Нія, Керія — це знаменитий шовковий шлях старого часу! — здивувався я.

— Саме старого часу, коли шовк ішов з Китаю по цьому шляху вздовж Куньлуню в Ташкент, Бухару і далі в Європу через Персію і Турцію,— сказав купець.— Але тепер по цьому шляху нічого не везуть. Шовк із Китаю в Європу вже давно возять набагато легшим і дешевшим шляхом по морю. На старому шляху всі станції давно запусіли, там великі безводні переходи. До нас китайський крам тепер привозять кружним шляхом через Хамі, Турфан, Курля, Карашар, а в Керію і Черчен він потрапляє через Кашгар і Яркенд.

Ці відомості для мене мали певний інтерес, і я розповів про них консулу, який підтвердив їх вірогідність, а потім запитав, де ж я буду закуповувати китайський шовк, чи не в Чугучаці.

— Звичайно, ні! — заявив я.— Ми збираємося йти в Китайський Туркестан через місто Урумчі. Там і доведеться купувати китайський крам. Звідти ми повеземо його прямо через Карашар по долині нижнього Таріму в Черчен, Нію і Керію.

— А може б ви знайшли цей товар у Токсуні або в Турфані,— запропонував консул.— Із Токсуна йде великий шлях у Карашар і на Тарім, і китайський крам там повинен бути дешевшим, ніж в Урумчі. Я про це дам запит нашому агентові в Урумчі. Проте я порадив би вам не розраховувати цілком на китайський крам. Можливо, що ви на ньому в Черчені, Керії і Нії нічого не заробите. Краще повезти з Чугучака добірний російський товар тих розцвіток, на які є особливий попит у Джити-Шарі, зайнявши ним половину в'юків, а другу

половину — залишити для китайського, який закупите в Урумчі або в Турфані, залежно від того, що взнаємо від агента.

Цю пораду я, звичайно, визнав найбільш благородною. Та загалом вирішив не завантажувати товарами весь свій караван і не витратити багато часу на його продаж, щоб залишити час і на розкопки, які могли дати цікавіші речі. До того ж, не варто було відразу стомлювати верблюдів повним навантаженням, а берегти їхні сили для того, щоб вивезти викопані цінності.

Лобсин повністю схвалив ці міркування, і в другій половині літа ми почали організовувати караван, закупили добрий російський крам: галантерею, гачки, гудзики, добрі нитки та інший дріб'язок і мануфактуру, яка мала особливий попит у мусульманських жінок. Від консула я довідався, що китайський шовк можна закупити в Токсуні або Турфані дешевше, ніж в Урумчі, бо туди ввозять дуже мало шовку тих кольорів і сортів, які мають великий попит у мусульманських містах. Із Токсуна такий крам везуть прямо через Карашар у Кашгар. Тому з Чугучака половина наших верблюдів могла йти без вантажу, а решта була навантажена не повністю, так що їх можна було щодня змінювати.

В середині серпня ми вирушили в постійному складі — я, Лобсин і обидва хлопчачки, яким уже було по шістнадцять років; вони тепер стали добрими нашими помічниками і не тільки тоді, коли треба було збирати паливо, слідкувати за багаттям і чайником та пасти тварин, але й при нав'ючуванні та інших роботах. Ми йшли нічними переходами, щоб не втомлювати верблюдів.

У кінці серпня ми вирушили з Урумчі по знайомому і вже двічі пройденому шляху в Турфан. У Турфані я знайшов добрий вибір китайського шовку і закупив його в кількості, яка була потрібна для завантаження половини верблюдів, але не повністю. Звідси починався незнайомий нам шлях, а отже, і його описування мною.

У Турфані, на північній околиці глибокої западини, що лежить між Тянь-Шанем і Чолтагом, великий шлях із Східного Китаю в Сінцзян ділиться на два розгалуження: праве йде в міста Урумчі, Чугучак та в Кульджу, ліве — в Токсун, Карашар і Кашгар. Праве було нам добре відоме, по лівому ми мали йти вперше. Але нас цікавили не Карашар і Кашгар, що розміщені на пів-

нічній окраїні пустині Такла-Макан, а міста Черчен, Нія, Керія, Яркенд на південній окраїні тієї ж пустині, і я намагався взнати, чи нема туди прямого шляху з Турфана або Токсуна. Виянилось, що великий шлях іде на захід до міста Карашар і Курля поблизу великого озера Баграчкуль, звідки можна поїхати вниз понад рікою Тарім до озера Лобнор і вгору понад рікою Черчен у Нію і Керію. Але при цьому довелося б зробити велику петлю на захід, втративши в дорозі зайвих днів десять. Карта ж, яку я скопіював у консула, показувала, що з Токсуна можна йти прямо на південь до нижнього Таріму, зрізуючи цю петлю.

З розпитувань у Турфані я не міг дізнатись, чи їздять взагалі цим прямим шляхом. Нам, що звикли під час своїх подорожувань з товарами до всяких шляхів через пустині, досить було знати, чи є на цьому прямому шляху паша і вода, наскільки великі безводні переходи, чи нема високих та важких перевалів, щоб зважитися його пройти. Про це можна було довідатися в Токсуні.

Від Турфана до Токсуна близько 60 верст і дорога йде по північно-західній окраїні Лукчунської западини. Праворуч підносяться плоскі горби і косогори червоного кольору з бідною пустинною рослинністю, а ліворуч розгортається окраїна цієї западини з селищами, садами і полями таранчів на кяризах і струмках, що відбігають з околишніх висот. Вони тягнуться вузькою стрічкою понад підніжжям цих висот, а трохи далі на південний схід поступаються перелогам, що вже заросли полином і колючкою й свідчать про те, що колись води для зрошення вистачало на більшу площу. А ще далі в цьому напрямі видніються зовсім голі бурі купини з білим нальотом солей, що нагадують груддя в посуху виораного поля і тягнуться ген до небосхилу. Це просочені солями і гіпсом сухі відклади на дні Лукчунської западини, поміж якими на південному сході синіла поверхня соляного озера Боджанте.

За пікетом Дадун селища й поля траплялися частіше, бо сюди заходили арики і розгалуження ріки, що тече з боку кряжа Даванчин, який ми перетяли з німцями, йдучи з Урумчі в Турфан. Він тягнеться далі на південний захід, відділяючи западину Лукчуну від западини Урумчі, пролягає від вічноснігової групи Богдо-Ули в Тянь-Шань до висот Кара-Узень, також увінча-

ного снігами на південному заході. Там, де починалися ці поля і сади Токсунського оазису, ми заночували на краю зібраного кукурудзяного поля. Залишки стебел кукурудзи ми використали як паливо для багаття, а корм для тварин довелося купити у селищі. На другий день опівдні ми вже прибули в Токсун і зупинилися в передмісті на заїжджому дворі, який нам рекомендували ще в Турфані.

В Токсуні ми з задоволенням дізналися, що прямий шлях на південь до Лобнору і Таріму цілком доступний, що на ньому є поселення, вода, навіть річки, а перші два переходи збігаються з трактом в Карашар. Треба тільки зробити запас сухарів, щоб їх мати на випадок ночівель далеко від поселень. Заради цього ми залишили ще на день у місті.

Перші два дні ми йшли по тракту з пікетами. Спочатку шлях піднімався по кам'янистій підгірній рівнині північного схилу хребта Чолтаг, потім поминув тісне і похмуре міжгір'я, де він вився поміж прямовисними скелями, серед яких стукіт копит наших коней віддавався голосною луною. Біля першого пікету серед скель можна було купити дрова і фураж, хоч і дуже дорого, проте ми мали запас того і другого й ночували, поминувши пікет, у верхів'ї ущелини біля джерела. Наступного дня дорога вийшла із скель, піднялася на плоский гребінь хребта за пікетом Агабулак і спустилася до пікету Узмедянь; на всьому цьому протязі рослинність була дуже бідною — ми перевалили через Чолтаг; тут уже тракт пішов на захід, а ми продовжували спускатися по пологому горбкуватому схилу на південь, у пустинну долину, що відділяє Чолтаг від нижчого хребта Караксил. В долині — сліди озера, що висохло, піщані горби з тамариском, солончаки, зарості комишу, кураю, саксаулу. Заночували біля колодязя Шорбулак, де в заростях моє полювання видалося досить успішним — я підстрелив дзерена, а Очир, який наловчився стріляти з лука, добув зайця, поки я ходив по заростях, шукаючи дичини.

Недалеко від того місця, де ми заночували, вздовж північного підніжжя Караксилу, тягнулося довге пасмо дрібного піску, заввишки 30—40 сажнів, що нагромадився навколо кам'яних і глинобитних мурів якогось укріплення, які добре збереглися. Але в долині не видно було житла, і не було кого запитати, яких часів ці бу-

дівлі. Проте ступінь їх збереженості давав підставу здогадуватися, що їм було не більше, як сотня-дві років, отже, цікавих для нас скарбів вони не мають.

Гори Караксилу ми обійшли із заходу і йшли далі на південь по неродючій долині весь перехід до хребта Ігер-читаг. Спустившись з нього, пройшли через зарості комишу, тамариску з поодинокими тополями вздовж невеличкого струмка. В заростях, судячи по численних слідах, водяться кабани. На березі струмка ми з подивом помітили велику піч, в якій раніше щось випалювали; судячи з того, що поблизу була купа шлаку, це, певно, випалювали свинець з руди, але залишків житла по сусідству не було; очевидно, рудокопи жили в наметі. Далі ми зустріли групу гірок і біля них джерело, що зрошувало площу довжиною до п'яти верст. Тут ми зустріли сім'ю монголів-торгоутів і заночували по сусідству, оскільки в них можна було дістати молоко. Лобсин, звичайно, розговорився з ними, дізнавшись, що вони того ж племені, що і він. Вони, за його словами, колись відбилися від орд Чингісхана і залишились кочувати в Куруктазі, виловлюючи диких верблюдів. Лобсин дізнався від них про те, що поблизу одного з джерел цієї долини, яка зветься Тунгузлик, є мури старовинного укріплення і біля них давні могили. Я на всякий випадок записав ці відомості.

З півдня долина Тунгузлик обмежена плоским хребтом Куруктаг, на якому підноситься група високих гір. Як розповідали торгоути, біля підніжжя цієї групи є джерела і пасовища, а при них і зимовища торгоутів. Схили цієї групи гір нібито такі круті, що навіть звірі не можуть на них здиратися. В цих горах часто можна чути гуркіт грому, стрільбу з гармат, звуки дзвону, музику, співи. Ці гори буддисти вважають святими. Розповідають, що якийсь святий піднявся колись на вершину, недоступну для людей, влаштував на ній обо, помолвився і зник. Група називається Сайхан-Ула. За словами інших, святий залишився в горах і час від часу молиться, викликаючи ті звуки, що їх чують люди. Ці розповіді, після того як я відвідав Долину бісів, яка знаходиться в тих же горах далі на схід, наводять на припущення, що в цій високій, скелястій і труднодоступній групі сильні вітри і бурі, очевидно, і створюють ці різні звуки, помічені людьми. Я записав ці відомості

на доповнення до інших, які збирав про страшенні вітри Ібе.

Торгоути, що ми їх зустріли, кочували в долині вздовж північного підніжжя Куруктагу, займаючись переважно полюванням; добуті шкури вони збували в Токсуні і про дальший шлях до Таріму нічого певного не знали; вони порадили нам іти на південний схід, через старий рудник в поселення Қизилсенір, де знайдеться провідник до Лобнору. Ми так і зробили; перший перехід привів нас до старого рудника Қантбулак у північних передгір'ях Куруктагу. Тут ми знайшли лише сім'ю сторожа, який повідомив нас, що в руднику працюють кілька чоловік в зимовий період, коли вони вільні від польових робіт; робітники-дунгани приходять восени з Токсуна і добувають свинцеву руду, яку навесні виплавляють під наглядом китайського чиновника, що приїжджає з Урумчі, куди він і вивозить виплавлений свинець. Рудник же, за словами сторожа, дуже давній, і деякі шахти мають більш як 100 сажнів завглибшки.

Наступного дня ми пройшли до селища Қизилсенір. Це маленький оазис біля підніжжя Куруктагу, з заростями комишу, тамариску, гаєм тограку, джигди, саксаулу і навіть плодових дерев, що їх розвели таранчі-мисливці, які сюди переселилися з Люкчуна років з тридцять тому. Один з них погодився провести нас до ріки Тарім, до якої ще лишилося близько 120 верст. Шлях ішов через плоскі верхів'я Куруктагу, над якими підносилися вище окремі гори. Провідник називав мені їх імена, але я відразу не записав цих назв, а потім забув. Місцевість була мілкогірна і пустинна, та на третій день подорожі ми зустріли цілий ліс із тополь, обмежований заростями тамариску і комишу; тут ще зберігся рукав ріки Кончедар'я, який тече з Південного Тянь-Шаню і вздовж південного підніжжя Куруктагу відхиляється від решти рукавів цієї ріки далі на схід. Недалеко від нашої зупинки на березі річища виднілися мури фортеці та руїни фанз давнього міста Емпень. Провідник повідомив нас про те, що хтось розкопував ці руїни, але нібито нічого цікавого не знайшов; я на всякий випадок записав цю назву міста. Проте ріки тут уже не було, тягнулося широке сухе русло, що його засипав пісок невисоких, заввишки в 1,5—2 сажні, барханів, звернених положистими навітряними схилами на північний схід. По старому руслу були розки-

дані сухі стовбури тополь, деякі з них ще стоять прямо-висно, до половини засипані піском. Можна гадати, що пануючі північно-східні вітри, засипаючи піском русло-ріки, примусили її відсунутися на захід.

Бачачи ці сліди колишнього життя при наявності-води, я згадав, що консул перед від'їздом дав мені пере-клад витягу з старого китайського літопису Ханської ди-настії середини I століття до нашої ери. Він сказав, що в ньому згадується місто на озері Лобнор, руїни якого можуть трапитися на моєму шляху і викликати бажання зробити розкопки.

Я дістав витяг і прочитав таке:

«Царство Шаньшань інакше називається Лоу-Лань. Місто Юші, його столиця, лежить за 1600 лі від воріт Янг (Великої стіни) і за 6100 лі від м. Чангань (Сіань-фу, тепер столиця Шеньсі). В ньому живуть 1570 родин, 14 100 душ населення, 2912 воїнів. Знаходяться такі чи-новники: намісник для оборони від ху; головний комен-дант Шаньшаня, головний комендант для ведення війни проти Гюші (Турфана), правий і лівий князі, князь для війни проти Гюші, два головних товмачі.

На північний захід до місця проживання генерал-протектора 1785 лі, до царства Шань (на південний схід від Карашара) 1365 лі і на північний захід до Гюші (Турфана) 1890 лі.

Ґрунт піщаний і солоний. Тому мало землеробства, і населення залежить від продуктів сусідніх царств, звід-ки доставляють хліб. Царство має яшму і багато коми-шу, тамариску, шелюги, тополь і білої порості. Населе-ння з своєю худобою шукає зрошувані місця та місця, що заросли. Розводять ослів, коней і багато верблюдів. Уміють виготовляти зброю, подібну до тієї, що з Дже-цзяня [північний схід Тибету]». Слова в дужках, очевидно, вставив консул у старий текст для пояснення. Міра «лі» — більша за 500 метрів.

Судячи по цьому витягу, десь тут по ріці Кончедар'ї, мабуть, нижче по течії, близько 1900—1950 років тому було велике місто, столиця якоїсь держави, яка воювала з якимись там ху [гуннами?] і з турфанцями.

Відшукати знаходження на місцевості цього міста Лоу-Лань, що з царства Шаньшань, і почати тут розкоп-ки було б дуже цікаво, і, можливо, що відпала б потреба далі подорожувати до Нії і Керії, хоч мені після знайом-

ства з Долиною бісів і пішаними горами Кумтагу дуже хотілося оглянути ще знамениту піщану пустиню Такла-Макан.

Ми стояли на березі старого русла Кончедар'ї біля якогось колодязя, який, за словами нашого провідника з Кизилсеніру, викопали мешканці цього поселення для ночівлі на шляху до живого русла цієї ріки. Там десь трохи далі були поселення і містечко Дурал, де вони збували шкури диких верблюдів, архарів та дзеренів, обмінюючи їх на хліб, тканини та взуття. Я почав розпитувати цього провідника, чи не знав бува він чого-небудь про древнє місто Лоу-Лань на Лобнорі. Він відразу заявив мені, що Лобнор лежить набагато далі на південь, що це велике озеро серед боліт і заростей комишу та що мешканці там живуть на берегах і островах у хатинах з комишу, займаючись рибальством. Я нагадав йому, що він розповідав мені про старовинне місто Емпень тут на старому руслі Кончедар'ї, де хтось зробив не-вдалі розкопки. Тоді він згадав, що на цьому старому руслі, на 10—12 верст вище, тобто трохи на схід, він під час роз'їздів на полювання бачив напівзасипані піском рештки якихось жител, не кам'яних і не глинобитних, а дерев'яних, думаючи, що це стовпи комишових хатин, подібних до хатин на Лобнорі, що залишились тут з часів, коли по Кончедар'ї ще текла вода.

— Коли це було? — запитав я.— Адже, може бути, що це старовинне місто Лоу-Лань стояло на Кончедар'ї?

— Люди на берегах цієї ріки жили не так давно, років 150—200 тому,— відповів він.— Мій батько, що помер років 20 тому, якому від народження було до 80 років, розповідав, що в дитинстві він ще пам'ятав про воду в руслі ріки, в якій купався влітку, коли прибувала вода з гір; а взимку в руслі вода бувала тільки в окремих глибоких ямах і нею користувалось небагато людей, які залишалися ще жити на руслі, що вже завмирало.

— Чи не можна поїхати подивитися ці рештки жител? — запитав я.— За день можна повернутися?

— Звичайно, можна, якщо поїхати без вантажу, залишивши караван тут,— сказав провідник.

Так ми й домовились, і наступного дня, залишивши весь караван на місці ночівлі під наглядом Лобсина та його сина, ми поїхали верхи — провідник, я і Очир (на коні Лобсина), взявши з собою дві лопати, кайло і хар-

чів на два дні, щоб у разі потреби можна було заночувати, хоч би без намету, якщо розкопки чимось приваблять.

Ми виїхали рано-вранці; було це в кінці вересня, і сонце вже сходило трохи пізніше, ніж о 6-й годині ранку. Провідник повів нас на схід прямо по старому руслу ріки, де легше було їхати по злеглому піску, що місцями змінювався солончаками або старим такиром. В руслі нерідко траплялися наметені барханчики пухкого піску, але їх легко можна було об'їхати. Проте інколи вони перегороджували все русло і досягали двох сажнів заввишки; їх круті підвітряні схили були обернені на захід, очевидно, останні вітри були зі сходу; виїжджати кіньми на круті і пухкі підвітряні схили було б важко, тому доводилось об'їжджати бархани або вибирати для проїзду місця їх злиття і підніматися по відрогах, що злилися, де висота піску була не більшою за один сажень.

Ми їхали вздовж русла то тупцем, то кроком, об'їжджаючи бархани, або перетинали їх в місцях з'єднання рогів. По руслу і на його берегах де-не-де траплялись стовбури тополь, що всохли, і галуззя сухих тамарисків, але заростей посохлого комишу майже не було; їх, певно, винищило населення насамперед на паливо на всьому протязі ріки, що завмирала. Годин через дві провідник виїхав з русла на терасу правого берега, звідки було видно, як стирчать якісь палки і колоди, очевидно залишки селища. Вони займали простір сажнів з тридцять завдовжки і два-три завширшки і являли собою не що інше, як колишні стовбури тополь, або товстих і розтятих вповодж, або молодих, без кори, що стирчали над поверхнею на різній висоті, але не вище за зріст людини з піднятою догори рукою. Між стовбурами в деяких місцях можна було бачити залишки плетених стін із хворосту — стебел комишу, галуззя тамариску і шелюги; вони піднімалися на одну, дві, три четверті над поверхнею землі, і, очевидно, ці залишки являли собою нижчі частини стінок хатин або будиночків, у яких колись жили мешканці цього міста Шаньшань. Де-не-де валялися окремі кілки або палки, мабуть, з хатніх покрівель, що не уціліли. Навколо решток плоту були наметені піщані грядки і коси.

Збереженість цих решток давала підставу гадати, що це житла часів першого століття до нашої ери, коли ще існувало місто Шаньшань, як свідчить витяг консула.

Навіть якщо взяти до уваги сухість клімату цієї пустині, цим колодам і плоту не могло бути 2000 років; ми могли дати їм не більше як сто або двісті років.

Проїхавши ще з версту далі та виявивши ще дві групи таких же залишків, я вирішив спробувати розкопати ґрунт біля них. Ми спішилися, коней прив'язали до стовпів, розклали багаття з решток плоту, що горіли прекрасно, підвісили чайник з водою, яку взяли з собою, і, чекаючи, поки вона закипить, почали копати ґрунт в одній з колишніх хатин,— я біля однієї стінки, а провідник біля другої. Очир наглядав за чайником.

Ґрунт видався досить щільним, але заступ увіходив углиб порівняно легко; кожную брилу розкидали і розбивали заступом, щоб виявити всі сторонні предмети. Їх виявилось небагато: це було шмаття одягу, ганчір'я, прутики, черепки від глиняного і фаянсового посуду; я викинув зовсім поржавілий уламок ножа, провідник—дуже позеленілу мідну монету з квадратним отвором, тобто звичайнісінький китайський чох, вартістю в $\frac{1}{7}$ копійки на наші гроші. На глибині не більш як на четверть ґрунт став твердішим. Коли ми очистили від пухкого ґрунту площадку на квадратний аршин біля задньої стінки, де копав провідник, ми почали по черзі довбати кайлом, заглиблюючись у твердий ґрунт на долоню, але на всій площадці знайшли з самого початку тільки в одному місці кілька поржавілих риболовецьких гачків і кам'яну кульку з наскрізним отвором — очевидно, важок від рибальської сітки.

Доводилось припускати, що ці рештки житла належать не стародавньому місту Шаньшань, а хатам рибалок того часу, коли по руслу Кончедар'ї ще текла вода, тобто 80—100 і не більше як 200 років тому. А стародавнє місто знаходилося десь далі в пониззях цієї ріки або над іншим руслом на південь чи трохи далі на схід. Та щоб знайти його руїни, потрібно було б організувати цілу експедицію з участю топографів і в різних місцях, на які випадав здогад, зробити розкопки. Мені ця справа була не під силу, я не міг витрачати свій час на розшукування стародавнього міста Шаньшань у пустині на південь від Куруктагу.

Не було потреби більше тримати провідника, і я відпустив його, а ми, повернувшись надвечір до місця ночівлі, другого дня пішли далі на південь і верст за де-

сять вийшли до живої ріки Кончедар'ї, обрамленої густими заростями комишів, тамариску, тополевыми гаями, солончаками по низинах. В одному місці ми натрапили на свіжі сліди кабанів і поверх них були сліди тигра, який, очевидно, переслідував їх; сполохнули фазанів, двоє з яких потрапили до нашого запасу. Шлях то віддалявся від ріки, йдучи через зарості і гаї, то наближався, і можна було розглядіти, що ріка має завширшки до 30 сажнів і щонайбільше 2—3 сажні завглибшки. Де-неде зустрічалися селища, жителі яких займалися рибальством.

Ще два дні ми йшли вниз по цій ріці, і фазани були для нас добрим сніданком і доброю вечерею. На третій день почався район пониззів, де зливалися, переплітаючись своїми рукавами, води Кончедар'ї і Яркенду, утворюючи ріку Тарім і область її пониззя. Обидві ріки несуть у своїй каламутній воді багато мулу, осаджують його, замулюють свої русла, розливаються по навколишній низині, утворюють озерця і нові протоки. Виникає ціла сітка русел, стариків, озерець серед заростей комишу на широкій площі пониззів, де змінюють одне одного широкі і вузькі протоки, озерця, зарості комишів, різних кущів і тополеві гаї. Серед них розсіяні і житла у вигляді хатин з комишу, що населені людьми, які живуть з рибальства і полювання на птахів, кабанів і навіть маралів, що водяться в гущавині заростей. Це вже район озера Лобнор, в яке впадають води цих двох рік, що їх вкупі називають також Тарімом.

Бачачи ці розливи, я згадав, що консул перед нашим від'їздом розповів мені про те, що кілька років тому наш мандрівник полковник Пржевальський вперше пройшов понад рікою Тарім і впевнився, що озеро Лобнор знаходиться не там, де його показують китайські карти, а на два градуси широти південніше, майже біля підніжжя Алтинтагу. З приводу цього зав'язалася навіть суперечка: німецький вчений захищав точність китайських карт і думав, що Пржевальський відкрив не Лобнор, давно відоме в географії Азії, а якесь інше озеро, а Пржевальський доводив, що китайські географи могли невірно визначити місцезнаходження Лобнору, або ж останнє перемістилося з тих пір на південь.

Тепер я міг би розповісти, що в цій суперечці обидві сторони були праві. Я бачив біля південного підніжжя

Куруктагу старі русла Кончедар'ї в тому місці, де на китайських картах позначено озеро Лобнор і де, очевидно, колись було озеро, що тепер зникло. А потім, пройшовши вниз по Кончедар'ї верст 120—140 на південь, тобто до 2° широти, я зустрів озеро, в яке впадає ріка Тарім, на тому місці, де його бачив Пржевальський. Старий Лобнор, який китайці колись нанесли на карти, зник, висох, а ріка, що наповнювала його, пересунула своє гирло на південь і утворила там нове озеро, яке і відкрив Пржевальський¹.

Ще два дні ми йшли по цій області розливу і завмирання головної ріки південного Туркестану — Таріму, що об'єднав води Південного Тянь-Шаню в руслі Кончедар'ї і Куньлуню в руслі Яркенду. Ми пробиралися через зарості і куші, солончаки і гаї тополь, піщані бархани, маленькі поля і селища лобнорців і пересувалися поступово до західної окраїни. Понад берегами нижньої течії Таріму, а також його рукавів розташовані зарості очерету, болота і озера. Виявилось, що останні часто влаштовують самі жителі, відводячи воду з головної ріки в сусідні низини; з водою переміщується й риба, і ловити її в мілких озерцях та затоплених улоговинах зручніше, ніж у прудкому, широкому та глибокому головному руслі Таріму. Ось ці озерця і розливи під час спеки випа-

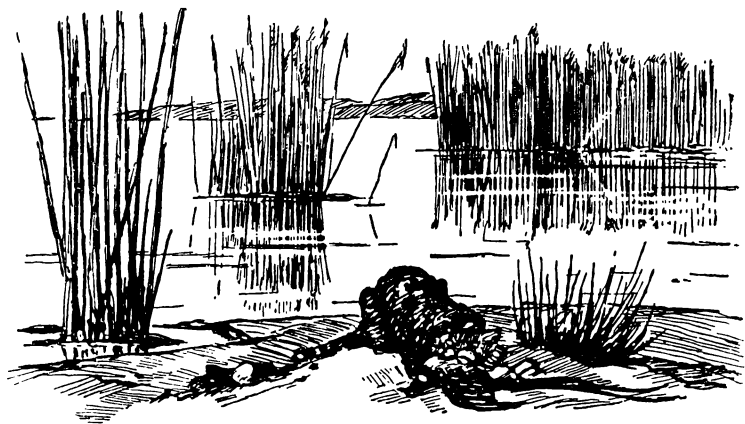
¹ Хома не міг пояснити суті цього питання, яку вияснили вже пізніше російські та іноземні експедиції. Лобнор, як виявилось, є озеро-кочівник, яке утворюється то біля північного підніжжя Алтинтагу, де його бачив Пржевальський, то біля південного підніжжя Куруктагу, де його нанесли китайські географи. Озеро поповнюють обидві ріки — Кончедар'я і Яркенд, що вкупі утворюють Тарім. Своїми наносами вони самі перегороджують шлях до північного озера, після чого стрімко течуть до південного, заповнюють його, починають замулювати південні русла і відступають назад по північній западині, де відновлюють своє попереднє озеро. Експедиції початку ХХ століття вже бачили відновлення озера на тому місці, на яке вказують китайські карти, тоді як озеро, відкрите Пржевальським, завмирало, заростало комишем, його заносило під час опадів. На берегах Лобнору китайських карт знайдені залишки великих поселень; під назвою Лоу-Лань вони описані і в китайській літературі; великий шовковий шлях пролягав то повз північне, то повз південне озеро в зв'язку з їх відновленням і завмиранням. Питання про переміщення Лобнору викладене детально у вступі Е. М. Мурзаєва «Лобнорское путешествие Пржевальского и загадка Лобнора» до нового видання книги М. М. Пржевальського «От Кульджи за Тянь-Шань и на Лобнор», Гос. изд. геогр. литературы, М., 1947, стор. 3—23.— *Прим. автора.*

ровують багато води, і в цьому одна з причин того, що в пониззях Тарім все більше міліє. Як говорить берегове населення, вода швидко прибуває до Таріму влітку, коли на Куньлуні розтають сніги, і убуває восени, найбільше перед кінцем листопада, коли ріка замерзає.

Ми пройшли по правому берегу Таріму до того місця, де він різко повернув на схід і почав розливатися, утворюючи велике озеро Кара-кошун. Легко було побачити, що це повертання ріки викликане тим, що тут піднеслися плоскі висоти гір, які тягнуться з заходу на схід і являють собою перше низьке пасмо Куньлуню; але ці низькі горби збільшені піском, що його наносять вітри з півночі і утворюють тут пасма барханів. Жителі цього місця і повороту ріки, де починаються болота і зарості західного кінця озера Кара-кошун, у яке впадає Тарім, сказали нам, що восени і взимку, коли в річці води мало, багато її рукавів майже пересихають і вітри по цих обсохлих руслах переносять сухий пісок на південь, збільшуючи тут пасма барханів. Тут же вздовж підніжжя цих висот розгалужується і розливається в своїх пониззях ріка Черчен, що впадає з заходу в озеро Кара-кошун, і її розливи та русла, що потім пересихають, дають ще багато матеріалу для піщаних наносів.

Ми йшли цілий перехід по обочині розливів ріки Черчен, де тягнулися пересохлі русла, зарості очерету, тамариску, піщані бархани і коси; на хліборобських ділянках, з яких хліб уже був зібраний, судячи по залишках стебел, росли пшениця, ячмінь і кукурудза. Ночували біля поселення Чарклик, що розташоване понад річкою, яка бере початок з Алтинтагу, місце знаходження якого звідси вже було недалеко. Це поселення було засноване лише в середині цього століття тими мисливцями з міста Керії, які, переслідуючи диких верблюдів, натрапляли тут на зруйновані стіни невеликого міста, де серед руїн ваялися поламани прядки; сліди іншого міста знайшлися по сусідству; судячи по цьому, ця місцевість була зручна для поселення. Сюди й переселилися деякі родини з Керії і назвали своє поселення Чарклик, від слова «чарк» — що по-тюркському означає «прядка». Почали обробляти поля і городи, посадили плодові дерева й живуть дуже добре — ґрунт пиловий, глинистий і при зрошенні дуже родючий; але незручність спричиняє пилюка, яку здимають вітри, особливо весною.

Дальший шлях пролягав по цій піщано-гальковій рівнині, яка тягнеться вздовж ріки Черчен, обрамленої піщаними горбами і заростями кущів, і поступово підноситься до Алтинтагу, який ледве вирізнявся або й зовсім ховався в хмарах пилу. Це становило особливість клімату всієї південної окраїни басейну ріки Таріму. Жителі цієї окраїни скаржилися, що гарячі влітку і холодні взимку вітри пустині постійно приносять цю пилуку, перевіюючи піски, і весь ґрунт тут пилюватий. Він дуже родючий, коли його зрошують, а без цього — неродючий. Корми

По окраїнах розливів ріки Черчен йшли зарості очерету.

погані навіть для верблюдів, яких доводилось підгодовувати, купуючи в поселеннях снопи сухої люцерни або конюшини. Воду під час ночівель діставали з колодязів, але її було мало, а ріка Черчен лишалась далеко збоку від нашого шляху, на якому траплялись невеликі поселення, а також руїни. По такій місцевості ми йшли три дні до поселення Ваш-Шарі.

За цим поселенням піски пустині Такла Макан, що досі лишалися на лівому березі ріки Черчен, перекинулись і на правий берег, і шлях наш протягом двох днів перетинав їх; вони являли собою то видовжені косогори або пасма, то невисокі горби від трьох до дев'яти сажнів заввишки, справжні бархани з відлогим навітряним схилом, що звернений на північний схід.

Поминувши ці піски, ми вийшли вже до середньої течії самої Черчен, яка в боротьбі з пісками то тече широким плесом від тридцяти до тридцяти п'яти сажнів завширшки по зибучому піщаному дну, то розбивається на вузькі рукави з спокійними затоками й ділянками мокро-го піску, вкритого шаром липкої глини. Глибина в широкому руслі менша від аршина, але місцями є вири. Ці русла з проміжками мають до двохсот сажнів ширини. Вода брудна, переповнена дрібним піском і мулом, дно зибуче, нога в'язне глибоко, а там, де течія тиха і осідає рідкий мул, перейти вбхід зовсім неможливо. Головне русло часто переміщується під час прибування води з гір в літні місяці, як на це вказують перервані стежки в період спадання води.

Береги ріки обрамлені смугою бідної деревної і чагарникової рослинності, шириною то від двох до трьох, то від восьми до десяти верст; з дерев найчастіше трапляється тограк (різноманітна тополя), понівечений і неокочирний, з розтрісканою корою, що вкрита пилюкою або білою сіллю, часто всохлий, без суччя, з дуплами. Видно також тамариски, обліпиху, кендир, солодець, зрідка джигду, очерет. Кущі густо вкриті пилом, а ґрунт то пухкий, піщаний, то твердий з соляною коркою. Скрізь валяються відломане суччя, гілки, купи сухого листя. Повітря жовтосіре від густої пилюки. В такій обстановці ми йшли по середній течії ріки до міста Черчена чотири дні; водою і паливом були забезпечені, і коням ми щодня давали трохи розмоченого гороху, закупленого в Чарклику.

Черчен виявився досить великим містом на шістсот дворів, що стояло на невеликій глинистій площі, оточеній сипучими пісками, які на лівому березі ріки Черчен засипали площу двох стародавніх міст; одне з них нібито знищене близько трьох тисяч років тому багатирем Рустем-дагестаном, а друге зруйноване вже дев'ятсот років тому монголами Алтамишу. Жителі Черчену іноді відкопують залишки, а найчастіше оглядають руїни після великих бур, які змітають пісок, і знаходять монети, прикраси, буси, залізні речі, мідний посуд, навіть бите скло. При розкопках трапляються склепи і окремі дерев'яні домовини, в яких трупи добре збереглися, очевидно завдяки особливій сухості повітря. Про це нам розповідали на постійному дворі, де ми пробули два дні, і я записав ці відомості для майбутніх розшуків. Вказували, що сліди

стародавніх поселень є і по всій середній течії Черчен-дар'ї, яка тепер зовсім безлюдна.

Коли я, вже повернувшись додому, розповів консулу про численні руїни міст у Тарімському басейні, починаючи з півночі, від Турфана і Лукчуна, особливо ж по південній окраїні вздовж теперішнього підніжжя Куньлуню і Алтинтагу, він підтвердив це і пояснив його зміною клімату та розвитком пісків пустині Такла-Макан в історичний час; він сказав, що і Пржевальський вже відзначав це погіршення клімату всієї області Центральної Азії і її усихання¹.

Від Черчену до Нії нам лишалося пройти ще до трьохсот верст прямим шляхом вздовж обочини пісків; крім нього, був ще і другий шлях, довший верст на сто, вздовж підніжжя гірського пасма Алтинтагу. Цей верхній шлях, як нам пояснили, обирають здебільшого влітку, коли на нижньому дуже жарко і багато комах. Але тепер вже була осінь і ми, звичайно, віддали перевагу прямому шляху, хоч, як говорили, там вода гірша і багато піску; проте він коротший і далеко рівніший; по верхньому шляху багато глибоких ущелин, незручних для верблюдів, і кормів менше. У нас було два барила, в яких можна було возити з собою воду, а шлях через піски був не такий важкий для верблюдів, як круті підйоми і спуски.

Нижнім шляхом ми йшли десять днів по обочині великих пісків пустині Такла-Макан, що насувалися з півночі; високі бархани, цілі гори піску від тридцяти до сорока і більше сажнів заввишки виднілися праворуч, а вздовж шляху доводилося переборювати і нижчі, від трьох до п'яти сажнів, а зрідка й до десяти, вибираючи проміжні смуги між ними.

¹ Пржевальський, посилаючись на Ріхтгофена, допускав, що усихання Центральної Азії почалося у третинний період після того, як зникло море Хан-Хай, що займало раніше Внутрішню Азію. Але, за новими даними, внутрішнє озеро зникло вже в кінці пермського періоду і з тих пір почалося всихання, що спочатку йшло дуже повільно. Ще в юрський період у Центральній Азії були численні озера і на їх берегах буйна рослинність, судячи по наявності пластів вугілля в юрських товщах. На початку крейди також були озера і рослинність, які залишили після себе вугілля; але вже у відкладах верхньої крейди і в третинних — вугілля ніде немає; допускають, що саме тоді і почався степовий період, який поступово перейшов у пустинний.— *Прим. автора.*

Вода траплялася по дорозі в колодязях і в достатній кількості, але іноді затхла; крім того, ми перетяли на своєму шляху п'ять русел річок, які течуть з Алтинтагу і несуть води тільки влітку, коли розтають сніги, а тепер, восени, вже безводних; колодязі були вириті в улоговинах їх русел над самим краєм.

На цьому шляху нам двічі довелося перенести піщані бурі, що йшли з північного сходу, тобто майже попутні і не дуже сильні. В цілому цей шлях ми закінчили цілком благополучно, проте майже не зустрічали людей. Поселення таранців розташовані ближче до підніжжя гір, куди ще добігає вода, де піщаних заносів далеко менше і можливе поливне хліборобство, бо без зрошення при такому жаркому кліматі хліб не родить. По обочині пісків траплялись лише руїни колишніх поселень, що їх залишили жителі в зв'язку з насуванням пісків, які засипали поля і будівлі.

Оазис Нія розташований на обох берегах однойменної ріки, верст за п'ятдесят від підніжжя Алтинтагу, звідки витікає ця річка, яку в горах називають Улуксай. Зросивши оазис, вона тече далі ще верст сімдесят, прориваючись через обочину сипучих пісків, поки зовсім не зникає, борючись з ними. Тільки влітку, коли розтають сніги і льодовики, води в ріці багато і вона біжить далі в глиб пустині Такла-Макан. Проте під час зимового півріччя води в оазисі Нії вже небагато і жителі користуються водою з хаузів, тобто ставків, які є майже в кожному дворі в тіні великих дерев; влітку ці ставки проточні, але до жовтня притік до них майже припиняється; на допомогу хаузам є ще колодязі, що діють цілий рік.

Нам сказали, що в Нії налічується більш як тисяча дворів і населення досягає шести тисяч; їхнім головним заняттям є землеробство і садівництво; в садах ростуть груші, яблуни, персики, абрикоси, шовковиці, виноград і гранат. На полях вирощують пшеницю, ячмінь, кукурудзу, бобові, кавуни, дині, моркву, цибулю, люцерну, конюшину. Всі поля зрошуються і добре оброблені. Жителі скаржаться, що навесні шкодять пізні морози і бурі з пилюкою; морози вбивають цвіт плодових дерев, а бурі засипають піском поля й арики. Раніше, як вони розповідають, широченні поля і сади простягалися далеко вниз понад рікою, але в боротьбі з піщаними заносами вони

мало-помалу відступали, скорочувались. І тепер уже кожна сім'я на своїй ділянці землі вирощує тільки те, що їй необхідно для прохарчування, а на продаж лишається дуже мало. Це ми відчули на собі: на базарі можна було купити мало, і про запас для того, щоб взяти з собою на місце розвідування, довелось купувати потроху протягом кількох днів.

Крім землеробства і садівництва, жителі Нії займаються ще добуванням золота в горах; в зимові місяці молоді чоловіки відправляються вгору по ріці в глибини Куньлуню, де є приїски, на яких добувають і промивають розсипне золото.

В Нію ми прибули вже на початку жовтня і зупинилися в караван-сараї таранчі Мухамед-шарі. Він стояв на березі арика, що був виведений із річки, і являв собою досить великий двір, огорожений глинобитною стіною, затінений з південного боку рядом пірамідальних тополь, що стояли вздовж цього арика. Біля однієї стіни двору розташувались невеликі фанзи для приїжджих, частина з яких мала кани: очевидно для китайців, які люблять спати на теплій лежанці; інші замість кана мали звичайне у таранчів підвищення, на якому на килимах сідали приїжджі під час вживання їжі, а вночі спали. Тут, на південній окраїні басейну ріки Таріму, на початку жовтня було ще дуже тепло, навіть жарко, і ми, звичайно, обирали фанзу без кана і якнайбільшу, щоб у ній же розмістити свої в'юки з крамом. Під час довгого подорожування від Турфана ми потроху торгували, і в нас, по суті, лишилось тільки два неповних верблюжих в'юки з шовками, які на шляху сюди в поселеннях таранчів не привертали до себе покупців. Мухамед, дізнавшись, хто ми такі і з яким крамом прибули, запевнив мене, що тепер покупців буде мало, бо врожай винограду, гранатів, смокви і маслинових ще не реалізований населенням, і треба почекати тижнів три-чотири. Мене це цілком задовольняло, бо я спочатку хотів поїхати вниз по ріці до руїн поселень, про які мені говорили, і зробити розкопки. Господар, дізнавшись про ці плани, обіцяв викликати до мене відомого йому провідника, вихідця з Узбекистану чи Бухари, який знає всі місця навколо Керії, Нії і до Яркенду.

Наступного дня він привів до мене цього чоловіка. Це був літній, худорлявий узбек, середній на зріст, з рідень-

кою сивою борідкою і пронизливими чорними очима. В господаря я замовив угощення і за чаєм в присутності господаря він розповів мені, що по долинах рік Керії і Нії тепер таранчі живуть тільки на протязі одного-двох переходів, бо далі води, що тече з гір Куньлуню, вже мало і зрошення неможливе. Але раніше, років триста тому, води було більше і поселення таранчів простягалися ще на три-чотири переходи далі. Тепер там нікого нема. Фанзи розвалилися, дерева повсихали або всихають, а піски Такла-Макан насунулись і частково вже засипали залишені поселення. В цій місцевості по ріці Нії колись було досить велике місто, оточене садами, які ще зрошувались останньою водою ріки; далі води не було. В цьому місті у дворах і в будинках, від яких ще лишилися стіни, але без даху, дверей і віконних рам, що їх порозбирало населення тих поселень, які лежать вище, після завмирання міста, трапляються золоті і срібні монети, різні металеві речі, а у великому буддійському храмі збереглося багато статуй і богів.

Цей чоловік розповів, що років шість або сім тому він був провідником якогось іноземця, нібито англійця, який їздив з ним до цього міста в супроводі своїх слуг, пробув там кілька днів, місцями копав землю, знайшов кілька старих індійських книг і заявив, що знову приїде з десятьма робітниками провадити розкопки, тому що місце дуже цікаве. Але поки що він більше не приїжджав. Після частування узбек пішов, заявивши, що він може провести мене в це старе місто.

Мені і Лобсину цей чоловік не дуже сподобався, хоч справив враження знаючої людини, показав кілька старих мідних монет з індійськими буквами, що їх було знайдено в цьому місті, і клапоть листка з книги з санскритським текстом, який, за його словами, англієць покинув тому, що він був поймаканий і брудний. Поговоривши ще з Мухамедом і взнавши біографію цього провідника — Ібрагіма, ми вирішили виїхати з ним для того, щоб оглянути місто і розкопки, якщо місце сподобається. Господар сказав, що коли я не знайду нічого цікавого для себе понад рікою Нією, можна буде поїхати і вниз по ріці Керії, де також багато залишених поселень, а провідник знає і ту долину.

Викликавши провідника, ми сторгувалися з ним. Везти з собою в пустиню два в'юки з товарами, звичайно,

було недоцільно. Якщо розкопки будуть вдалі — вільні верблюди, щоб відвезти все добуте, будуть потрібні. Товари можна було залишити в господаря постійного двора. Я сховався до аксакала, який запевнив, що провідника Ібрагіма він давно знає, а Мухамед-шарі, старий житель міста, також заслуговує на повне довір'я. До китайського амбана міста я не вважав за потрібне звертатися, бо випадок у Баркулі з моїми товарами, про що розповів у п'ятому розділі, спонукав звертатися по можливості рідше до китайських властей в Сіньцзяні і віддавати перевагу стосункам безпосередньо з населенням.

Отже, ми залишили товари на складі у господаря постійного двора, який видав мені розписку, що він їх одержав: правда, тюркською мовою, але завірену аксакалом. Закупивши сухої провізії на місяць і чотирьох баранів як живий провіант, взявши з собою порожні мішки і чемодани з-під мануфактури, чотири барила для води, пучки сухої конюшини для коней і макухи для верблюдів, ми виступили 6 жовтня з Нії вниз по течії ріки.

По долині її простягалися поля з різним хлібом, бавовником, сади, окремі будинки таранців і невеликі групи їх, гаї тополь, джигди, карагачу, шовковиці, маслинових та фісташкових дерев. За перший день ми зробили перехід верст на тридцять і зупинилися, коли заходило сонце, біля великого зжатого поля, яке могло дати корм нашим чотириногим. Увечері, звичайно, прийшли жителі сусідньої групи хат, і від них ми дізналися, що наступного дня населена частина долини має закінчитися.

Дійсно, на другий день шляху групи полів, садів і фанз ставали все більш віддаленими одна від одної, з'явилися пустирі давно залишених полів. У річці текло ще досить багато води, але провідник пояснив це тим, що час поливання полів і садів уже закінчився, воду не витрачають на поля, і вона біжить далі. На пустирях траплялися пні і дерева, що всихали; ознаки завмираючого життя були перед очима. Поблизу місця нашої ночівлі вже не було жителів.

На третій день ми вранці поминули останню маленьку групу хат з невеликими полями, залишками садів та тополь, що всихали. Почалася пустинна частина долини Нії, де-не-де видно було залишені хати, вже без дахів, дверей, віконних рам,— їх вивезли власники під час переселення або розкрали на дрова. Поля вже поросли

колючками, полином, бударганою; щодалі рідше траплялися засихаючі дерева. Води в річці стало менше, а навесні і влітку під час поливання вода сюди, очевидно, вже не доходила. Цього дня ми за порадою провідника зробили великий перехід, щоб на завтра раніше дійти до залишеного міста. Долину Нії на цьому переході вже облямовували піщані горби, почасти порослі, а почасти зовсім голі, з барханами, що нагадали мені піски Кумтагу в Долині бісів.

В останній день місцевість мала сумний вигляд: подекуди ще стояли рештки будинків і майже посохлі дерева, на старих полях борозни були вже зовсім згладжені вивітрюванням та піском, який утворював маленькі купи під захистом окремих кущів і групи невеликих барханів, а по обидві сторони долини простягалися більш високі барханні піски. На півночі в далечині видно було ще вищі пасма барханів. Незабаром після полудня ми дійшли до місця колишнього останнього міста на Нії. На площі в триста-чотириста кроків, якщо не більше, стояли рештки стін від хат, колишніх дворових огорож і вулиць, де-не-де пні дерев. Але в цілому, у порівнянні з руїнами Хара-Хото і храмом Тисячі будд в Дуньхуані, ці не справляли враження. Вода ріки тепер доходила і сюди, хоч тільки у вигляді маленького струмочка, що ледве тік по піщаному руслу.

Провідник, помітивши моє розчарування, сказав, що руїни старого храму, де знаходять монети і стародавні книги, лежать трохи далі, але що за водою доведеться приходити сюди, бо туди вона вже не добігає. Ми поїхали далі і хвилин через десять або п'ятнадцять досягли цього місця. Тут серед кількох вищих і голих барханів зводились почасти цілком перекриті піском руїни: стіни із жовтої випаленої цегли, що утворили кілька прямокутників, рештки напівзруйнованого субургана, що підносилися над піском, і, трохи осторонь, кілька пнів тополь, що стирчали з піску. Група барханів, що насунулись на руїни, прилягала на півночі до більш високих барханів, які досягали вже сажнів вісім-десять висоти і нагадали мені Кумтаг. Трохи осторонь, вздовж дуже засипаного сухого русла, простягалася смуга кущів тамариску, що піднімалися над піщаними купами. Тут ми знайшли досить рівний майданчик, де можна було поставити намет. Вздовж русла простягалися зарості дрібних кущів, які могли бу-

ти кормом для наших верблюдів, але для двох коней корму зовсім не було.

Ми влаштували свій табір, хлопців залишили, щоб вони розклали вогонь і готували обід, і вдвох з провідником обійшли руїни. Там, де пісок не утворював барханів, на поверхні ґрунту траплялись якісь ганчірки, куски цегли, тріски. В одному місці провідник підняв невелику монету з червоної міді, поверхня якої була відшліфована піском, тому цифри і літери цілком стерлись, і лише кругла форма наводила на думку, що це була монета. Порів-

По обидві сторони долини простягалися високі барханні піски.

нюючи ці руїни з Хара-Хото, я подумав, що нанесений пісок, який місцями заповнював стіни будинків до верху і навіть піднімався вище, утруднить нашу роботу. Цей пісок доведеться прибирати, щоб дістатися до колишньої підлоги будинків, під якою можна буде що-небудь знайти. Вибравши один прямокутник, який менше занесло піском, я вирішив почати з нього.

Ми повернулися до табору і застали вже нап'ятий намет, чайник, що закипав на вогні, і рядом казанок із супом. Верблюди паслись між тамарисковими кущами, коні стояли прив'язані до одного з них, понуривши голови, барани спочивали, лежачи купкою. Чотири бочонки з водою були вкриті повстинами від сонячного проміння. Запас води ми привезли з Нії, але тепер, знаючи, що поблизу в річці є вода, вирішили напоїти з бочонків верблюдів, коней та баранів, а надвечір під'їхати за свіжою водою до струмка, який залишився на віддалі версти біля перших руїн. Напившись чаю і відпочивши, ми почали напу-

вати тварин. У нас був досить великий мідний таз, ми наливали в нього воду з бочонків, підводили баранів, коней і верблюдів поодиноці і давали їм напитися досхочу. Перед заходом сонця провідник і син Лобсина, нав'ючивши бочонки для води на двох верблюдів, поїхали на конях до струмка, де наповнили бочонки свіжою водою і ще раз напоїли коней. Вони повернулись, коли вже смеркло.

Сонце зайшло в цей день багряне, і провідник сказав:

— Треба добре укріпити намет, зробити з усіх тюків, сідел і бочонків з водою огорожу, за якою укласти баранів, і на ніч укласти верблюдів спиною до вітру. А вітер тут майже завжди з північної сторони і цієї ночі може бути сильний.

Зважаючи на це, ми і влаштувались на ніч з південної сторони великої піщаної купи, що поросла тамарисковими кущами і давала деякий захисток. Полягали спати ми і хлопці в глибині намету, провідник — біля входу.

— Мій верблюд молодий і неспокійний, за ним уночі треба наглядати, щоб не втік,— пояснив він нам.

Годині о дев'ятій вечора вдалині на півночі прокотився гул, спочатку слабкий, очевидно, ще далекий від нас. Я чув його, тому що не спав, занепокоєний думкою про те, що скарби, які ми збиралися розкопати, дуже сумнівні щодо якості і кількості і трудні щодо роботи. «Навряд чи якій-небудь розумній людині спало б на думку засновувати велике поселення у місцевості, дуже близькій до окраїни піщаної пустині,— думав я.— Забудована площа невелика, великого монастиря тут бути не могло, і ми лише змарнуємо час».

Гул посилювався і перервав мої думки. Здавалось, що до нас мчить ціла армія вершників; завивання змінювались свистом, і на намет сипались піщинки в такій кількості, що можна було чути, як струмочки їх збігають у різних місцях. Навет то надимався, то вдавлювався. Але ми глибоко забили кілочки і придавили поли з боку вітру чотирма бочонками з водою, вкритими повстинами та полотном. Я довго вслухався в голоси бурі і, переконавшись у міцності нашого захистку, нарешті заснув.

Буря тривала всю ніч, і лише зрідка немовби трохи слабшала, але потім навіть посилювалась. Коли досить розшидшилося, я встав, підійшов до виходу і, трошки роз-

сунувши поли, виглянув, але, крім жовтої піщаної імли в повітрі, нічого не міг розглядіти. Провідник, який також прокинувся, сказав, що він недавно виходив, все гаразд, тварини лежать, навіть коні полягали спиною до вітру, і скрізь нанесло барханчики піску. В таку бурю, звичайно, нічого було і думати про те, щоб розкласти вогнище і гріти чайник: доводилося лежати і спати, закривши обличчя, бо крізь шви намету проникали дрібні піщинки і потрапляли в очі, ніс і рот. У великому чайнику у нас був німецький чай, щоб ним утоляти спрагу. Я по-

Буря тривала всю ніч.

смоктав його через шийку, і він здався мені дуже солодким. Повернувшись на своє ложе, я знову заснув і, очевидно, дуже міцно; прокинувся, коли було зовсім темно. Певно, йшла вже друга ніч. Від пильного повітря голова була важка, і я знову заснув.

Не знаю, скільки часу я спав, зрідка прокидався, перевертався, натягував халат, яким був накритий, більше на обличчя і знову засинав. Нарешті, мене розштовхав Лобсин, тряс за плече, і я почув слова:

— Вставай швидше, Хомо, вставай, біда у нас, всі верблюди пішли, і коней немає, погнали їх, чи що, поки ми спали!

Я підвівся; голова, як і раніше, була важка, хотілося знову уткнутися в подушку. Але Лобсин не давав пощади, трусив мене, вигукував:

— Ти що, вина напився чи що, прокинься, нарешті, Хомо, біда у нас!

Я, нарешті, прокинувся, присів і слухаю, а він каже:

— Верблюди і коні втекли кудись. Провідника Ібрагіма і мого сина теж немає; вони, певно, побігли шукати тварин. Я вже бродив поблизу, дивився. Буря триває, хоч слабше, і сліди всякі вже замело, не видно, куди всі втекли, де їх шукати.

Ця звістка мене, звичайно, стурбувала, і я схопився і разом з Лобсином вийшов з намету на повітря. Було світло, піщана буря ослабла, і по вітру можна було вже дивитися в далечінь кроків на сто, а по сторонах — лише захищаючи очі рукою. Навколо нашого табору під захистом намету, в'юків, бочонків намело свіжі бархани піску, витягнуті косами, заввишки місцями у півтора-два аршини. Навітряна сторона намету прогнулася горбом під тягарем нанесеного піску. Підвітряна сторона за дватри кроки далі від намету, де лежали верблюди, була пуста, і нанесений на неї пісок лежав неправильними горбочками і косами; це показувало, що тварини, яких ми уклали одну коло одної мордами по вітру в підвітряну сторону, встали вже досить давно і під час вставання розтоптали нанесений між ними пісок, який потім перевіювало.

Ми обійшли весь майданчик навколо табору. Між купками і косами піску попадались балабухи висохлого вже верблюдячого кіз'яку.

— Де ж барани? Де ж бочонки з водою? — спитав я, побачивши, що їх немає.

Барани лежали під великим кущем тамариску праворуч від верблюдів. На цьому місці намело свіжий пісок, з-під якого місцями виступали кульки баранячого посліду. Бочонки з водою стояли один коло одного між підніжжям піщаного горба, що поріс тамариском, і краєм намету, який вони придавлювали своєю вагою, а зверху були прикриті кольоровими в'ючними торбинами, в яких ми привезли в Нію мануфактурний крам і звідси мали вивезти знахідки з розкопок. Торбини були вкриті звичайними мішками, на цьому місці ми побачили кілька мішків, напівзасипаних піском, але ні торбин, ні бочонків не було, а пісок лежав безладними купами, які вітер уже сильно згладив.

Ми стояли з Лобсином та Очиром, що підійшов до нас, і з здивуванням дивилися на порожнє місце.

— Верблюди, коні і барани могли втекти, — сказав я, ирешті, — але у бочонків ніг немає, у торбин також.

Виходить, якісь люди під час бурі були тут і погнали тварин, а заразом і повезли на них бочонки і торбини.

— А Ібрагім спав біля входу і нічого не чув! — вигукнув Лобсин, — і разом з моїм хлопцем погнався за злодіями.

— І як вони їх тепер знайдуть, — міркував я, — вітер всі сліди замів, і в яку сторону злодії пішли — невідомо.

— Нікуди інакше, як у Нію, — сказав Лобсин. — В усі інші сторони піщана пустиня і дороги немає.

Ми обійшли околиці нашої стоянки.

— То що ж нам робити? Іти в ту ж саму сторону, кинувши намет і всі речі тут? А якщо Ібрагім знайшов сліди в іншу сторону і побіг туди, а ми підемо в Нію? — вагався я.

Становище здавалося безвихідним. Начебто лишалося сидіти на місці і ждати повернення відсутніх Ібрагіма і Лобсиного сина. І як довелося шкодувати, що на цей раз у нас не було Лобсиного собачки, який так добре стеріг і, звичайно, розбудив би нас своїм гавкотом, коли з'явилися злодії. Але старий собачка здох улітку, а нового ще не навчили.

— Що ж, підемо в намет, поп'ємо хоч холодного чаю, — запропонував я. — Буря начебто кінчається, і незабаром можна буде розкласти вогонь і поставити страву. Скільки діб ми проспали, нічого не їли, не пили!

Ми повернулися в намет і сіли. Я простягнув руку за чайником, але Лобсин притримав його і сказав:

— Знаєш, Хомо, я гадаю, в наш чай підмішали сонного питва; я спав, як ніколи, наче мертвий!

— Я теж спав міцно, але приписав це піщаній бурі,— сказав я.— Очир нічого не сказав, але він взагалі відзначався тим, що вночі спав, як убитий, і під час чергувань його завжди не могли добудитися.

Я попробував чай, потягнувши його з шийки. Його залишалось уже небагато: ми, певно, не раз пили його, прокидаючись під час бурі. На смак чай виразно здався гідко солодким, а цукру ми, залишивши половину чайника на ніч, не клали. Лобсин теж попробував і сказав:

— Певно, підмішано сонне. Згадай той раз, коли я гнався за злодіями на ріку Урунгу і вгощав їх сонним ламським напоєм, щоб забрати наших коней.

— Хто ж міг підлити його, Хомо? Не інакше, як Ібрагім, який і погнав наших тварин. А мій син помітив і кинувся за ним.

У цей час Очир побачив білий папірець, засунутий під край втулки задньої жердини намету, витяг його і подав мені. Я надів окуляри і, побачивши на папірці монгольські літери, передав його Лобсину, бо розмовну монгольську мову знав я бездоганно, але письмо ледве розбирав. Лобсин же в монастирі навчився монгольської грамоти і потім читав книжки у себе в юрті протягом довгих зимових вечорів. Він розгорнув папірець, прочитав його один раз про себе, перечитав його ще раз і потім повторив мені:

— Ось, Хомо, що написав тут мій син: «Тату, ми з Ібрагімом поїхали у Лхасу на богомілля, взяли ваших верблюдів і коней. Ти і Хома в Нії купіть коней і їдьте спокійно додому. Прощай!».

Я був уражений, а Лобсин сидів з папірцем у руці і хитав головою, як хитають хлопчики, коли голосно зачують молитви в монастирях у лам.

— Цей Ібрагім мені відразу не сподобався,— сказав, нарешті, Лобсин,— у нього очі злодійкуваті. Він підмовив мого сина. І в чайник підсипав сонного зілля, щоб ми не прокинулись.

Лобсин розповів, що його син в останній рік дуже розбестився: мати йому надто багато чого дозволяла, дивала повну волю. Навесні він без дозволу поїхав верхи в Дурбульджин до знайомих хлопців китайської школи, в якій він раніше навчався, і пропадав тижнів зо три; вони тим курили опіум, пили горілку. Коли він повернувся додому, прогулявши всі гроші, які взяв потай у матері,

Лобсин його здорово побив, а хлопець йому сказав крізь сльози, що зовсім втече з дому.

— Це все, Хомо, наші скарби винні, ми жили добре, ні в чому нестатків не відчували, хлопець довго залишався без мого нагляду, мати його розбестила: адже він єдиний син у нас, робив дома, що хотів.

Записка пояснила все. Провідник підмовив хлопця, мабуть, розписав йому, яка чудесна Лхаса. Хлопець, який звик до подорожей і образився на батька, захотів бути самостійним і піти по слідах батька, здружившись з провідником, який обмізував всю справу, скористався піщаною бурею, підлив у чай сонного зілля. Я згадав, що й напередодні увечері хлопці довго сиділи коло Ібрагіма, і він їм щось розповідав цікаве. Його розповіді про знахідки в руїнах останнього селища могли бути просто вигадкою, щоб повести наш караван в глиб пісків Такла-Макан, де легше було украсти верблюдів, залишивши нас у безвихідному становищі. Комбінація з сином Лобсина спала на думку вже пізніше, коли вони увечері їздили удвох за водою; можливо, сам хлопець скаржився на батька; погнати тварин удвох було значно зручніше, ніж одному. Тепер нам залишалося одно — пішки йти в Нію, захопивши з собою найбільш необхідне: одяг, запас харчів, і залишивши все інше в пустині; в Нії взяти товари, що залишилися, розпродати їх, купити трьох коней і їхати без речей додому, облишивши всяку думку про розкопки.

Однак зараз нам потрібно було приготувати собі обід, а оскільки води не було, — спочатку піти з чайником і канзанком до джерела, де ми перед бурею брали воду. Лобсин з Очиром пішли туди, а я тимчасом набрав хмизу та аргалу, розклав вогонь. Щоб його розпалити, я поліз у кишеню свого літнього халата, де були сірники, а у внутрішній кишені лежала записна книжка, в яку я поклав розписку аксакала про одержання на схоронення чотирьох в'юків з нашим крамом. Діставши сірники, я чомусь поліз і в ту кишеню, щоб перевірити, чи є папірець. Його не було. Шукав скрізь — у теплому халаті, який був на мені, в постелі під подушкою, — не знайшов нічого. Доводилося гадати, що Ібрагім або хлопець під час нашого сну обшукав халат і взяв розписку, щоб у Нії одержати і продати наш крам і забезпечити себе кош-

тами на далеку путь до Лхаси або куди вони хотіли зникнути від нас.

Ця пропажа ще більше ускладнювала становище. Щоправда, у мене в кишені були гроші за продані по дорозі з Урумчі до Нії товари. Їх було досить, щоб купити трьох коней з сідлами та ще дещо і харчуватися в дорозі додому. Але тоді ми з Лобсином цього разу повернулися б в Чугучак не лише без будь-якої виручки по торгівлі, але й втративши ще весь свій караван, намет і дорожні речі. Про цю пропажу я вирішив Лобсинові не казати до приходу в Нію. Коли Лобсин та Очир повернулися з водою, ми зварили вечерю і чай і в присмерках сиділи біля вогника. Буря цілком ущухла, вплив майже повний місяць із-за барханів, і ми ще довго сиділи, обмінюючись зауваженнями про те, що сталось. Місяць освітлював наш опустілий табір; на душі було недобре, Лобсин був дуже засмучений і часто зітхав.

Удосвіта ми піднялися, закип'ятили чай, відібрали з одягу та інших речей все, що в силах були понести на собі, а намет та інше понесли до руїн і склали всередині найвищих стін однієї з фанз, щоб у Нії доручити аксакалові приїхати і забрати ці речі, якщо він захоче. Потім по дорозі на південь підійшли до струмка, взяли з собою води в чайнику для сніданку і поллентались.

Після бурі встановилася тиха і ясна погода. Була половина жовтня, і сонце гріло ще сильно. Пішки ми рухались повільно і лише пізно увечері добралися до першого в пониззі Нії маленького селища. На наше щастя, тут була пара верблюдів, яких можна було найняти, щоб поїхати за нашими речами, залишеними на місці злощасної ночівлі. Хазяїн верблюдів разом з Лобсином поїхав назад, і наступного дня вони повернулися з своїми речами, наметом і навіть бочонками для води, які виявились на місці ночівлі, але були засипані піском. Вітерець за два дні здув пісок і оголив бік одного бочонка.

У селищі я найняв того ж самого таранчу з трьома верблюдами, щоб він довіз нас і наші речі до Нії. Загалом минуло дванадцять днів з того часу, як ми виїхали звідси в нещасливу експедицію. Хазяїн Мухамед-шарі зустрів нас здивований.

— Звідки ви прибули? — спитав він. — З тиждень тому тут був Ібрагім і ваш хлопець. Вони сказали, що ви троє з пісків пройшли навпростець через пустиню в Ке-

рію і звеліли взяти у мене залишені в'юки з товарами і везти їх прямо в Керію, де вони мають зустрітися з вами. Ваш хлопець віддав мені мою розписку про одержання тюків, і я видав їх йому.

Він показав мені засвідчену аксакалом розписку, і довелося повірити, що Ібрагім з хлопцем дійсно взяли всі наші товари. Мухамед-шарі сказав, що його здивувало те, що ці двоє привели з собою так багато верблюдів.

— Що ж ви залишили вашим старшим? — спитав він їх. Вони сказали, що ми з останнього селища Нії найняли нових верблюдів — прямо через піски в Керію з провідником, який обіцяв нам показати великі руїни з буддійськими кумирами. А на Нії під час розкопок нічого інтересного не знайшли, і Ібрагім повезе товари і караван туди ж на окраїну Керії, щоб зустрітися з нами.

Ми з Лобсином відвідали ще аксакала і розповіли йому про все, що трапилось. Він дуже пожалів нас, сказав, що Ібрагім і наш хлопець до нього не приходили, а пішли, як розповідають, понад річкою Черчен, звідки за три дні шляху звертає невелика караванна дорога на Лхасу.

Повертатися в Чугучак з пустими руками, втративши навіть взятий з собою крам і всіх тварин, було б для мене надто прикро. Я підрахував наявні гроші, виручені за частину товарів, проданих у Нії. Виявилось, що я можу купити на них коня для себе, ішака для Лобсина і трьох або чотирьох добрих верблюдів і на зворотному шляху зупинитися на старому руслі Кончедар'ї на місці стародавнього міста Шаньшань, де ми по дорозі сюди почали розкопки і, надіючись на південну окраїну Такла-Макану, не закінчили їх.

Познайомившись з берегами сучасного Лобнору у вигляді озер та боліт Кара-кошун, я тепер не мав сумніву, що Лобнор китайських карт, тобто місто Шаньшань, або Лоу-Лань кінця I століття до нашої ери, знаходився не тут, в гирлі Таріму, а на півночі, на старому руслі Кончедар'ї, і що там, де ми так швидко припинили розкопки, мабуть, знайдеться достатня кількість інтересних старожитностей. Лобсин теж був цієї думки.

— Ми надто поспішили, Хомо! — сказав він, — поклались на розповіді про скарби Керії і Нії. Можливо, тут теж є скарби, засипані пісками Такла-Макану, але знайти їх важко. А там, на Кончедар'ї, ми їх знайдемо і не

там, де копали, а далі на схід. Коли ріка вмирала,— це вмирання йшло знизу вгору по течії і старе місто було далі від того місця, де ми копали і знайшли лише рештки рибацьких хатин останнього часу. А коли поїхати вгору на один або два переходи, ми знайдемо руїни міста Лоу-Лань і що-небудь відкопаємо цікавшого, ніж гачки і важки для сітей.

Отже, ми вирішили зробити цю спробу, щоб не замарати своє обличчя, як кажуть китайці. На базарі в Нії на протязі кількох днів купили трьох добрих верблюдів, одного гіршого для легкого в'юка з намету і бочонків, ішака, коня і, попрощавшись з Мухамед-шарі, рушили в путь відомою вже нам дорогою вниз по Черчені до Кара-кошуну і вгору по Таріму до старого русла Кончедар'ї. До станції Дурал на Тарімі дорога зайняла два тижні з двома півдньовками для відпочинку в місцях, де попадався добрий корм.

На першій півдньовці я спитав Лобсина, чому він погодився відкласти наше повернення в Чугучак для нових розкопок замість того, щоб швидше споряджатися для довгого шляху до Лхаси на розшуки сина.

— Я все ще сподівався, що син розкається і повернеться, дожене нас по дорозі в Чугучак. А у Лхасу він так скоро не попаде. І нехай приїде туди, там легше буде його знайти, ніж на дорозі. Адже не міг би я оглядати всіх прочан, яких випереджав би по дорозі.

Коло Дуралу я збагнув, що коли ми підемо не попереднім шляхом до Тиккеліку, а звернемо раніше на північний схід через пустиню, то потрапимо на мертве русло Кончедар'ї вище від того місця, де були і розкопували стоянку рибалок. І, розпитавши у місцевих таранч'в, ми так і зробили: залишивши долину Таріму з рукавами ріки, гаями, заростями, ми звернули на північний схід, піднялися на лівий берег і пішли далі. Місцевість спочатку була нерівна, пасма піщаних барханів, почасти голих, почасти з заростями трави і кущів, змінювались сухими руслами, залишками колишніх розгалужень ріки, облямованими або цілком зайнятими заростями очерету, який зовсім засох і являв собою лише щітку невисоких паличок без сліду листків. Попадались кущі тамариску, також засохлі або ще з ознаками життя; подекуди мертві або вмираючі стовбури тополь.

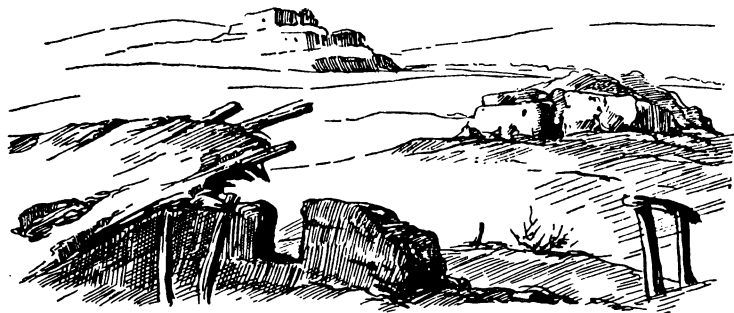
Поминувши цю смугу, завширшки близько двох-трьох верст, ми знову піднялися метрів на десять вище і вийшли на рівнину, всіяну описаними вище ярдангами у вигляді площадок і грядок в один-півтора метра заввишки, з прямовисними боками. Дорога по цих ярдангах була не дуже приємна, доводилося вибирати западини з м'яким ґрунтом між твердими площадками, щоб не примушувати верблюдів на кожних двох-трьох кроках підніматися на площадку, а через два-три кроки спускатися з неї. Але за версту чи дві западин ставало чимраз менше і, нарешті, вони зникли; ми віддалилися від старого русла ріки і вийшли на рівнину з гладкою твердою поверхнею, яка лише де-не-де поросла невеликими кущиками полину, ефедри, колючки.

По цій пустинній рівнині ми йшли кілька годин і, нарешті, натрапили на ще одне старе русло, врізане в неї на три-чотири сажні; перед ним знову йшли ярданги, а в руслі ми ще раз побачили жалюгідні залишки заростей тамариску, окремих засохлих тополь, смуги і западини сипучих пісків з барханами вздовж старого русла та його рукавів. Пора вже було зупинитися на ночівлю, воду ми мали при собі в бочонках; залишки очерету, кущики піщаної рослинності могли дати нашим тваринам небагато корму, який ми на ніч поповнили парою в'язанок свіжого очерету, що прихопили на живому руслі Кончедар'ї. Палива було досить: ми поблизу зрубали суху тополя.

Наших верблюдів ми не пустили на ніч пасти, бо вони ще мало звикли до нас і могли зайти далеко по старому руслу, шукаючи скудного корму. Площі ярдангів були цілком безживні, тоді як у руслі, незважаючи на відсутність води, траплялись дрібні птахи; ми помітили сорокопуда і сойку. Перед заходом сонця я пішов на прогулянку з рушницею в сторону від табору, сподіваючись натрапити хоча б на зайця, але ні одного не вигнав. А вночі сталася маленька пригода. Лобсин, який за звичкою спав дуже чуйно, на світанку прокинувся від невеликого шуму. Він обережно висунув голову з намету і побачив, що до наших верблюдів підійшло ще двоє, зупинилися біля них і почали підбирати стебла зеленого очерету, що валявся коло них. Лобсин спросоння подумав, що це встали наші, чимось стурбовані, і, вийшовши з намету, пішов до них, щоб їх укласти. Але як тільки він зробив два-три кроки в їх напрямі, вони кинулися в сто-

рону і втекли. Коли він підійшов до місця події, то побачив, що наші верблюди лежали спокійно і, витягнувши голови, очевидно, спали. Певно, недавно до них підійшла пара диких верблюдів і ласувала привезеним нами свіжим очеретом. Уранці він розповів мені про це і жалкував, що не розбудив мене — одного з пришельців легко було підстрелити, не виходячи з намету. Лобсин вранці простежив їх сліди по піску.

Другого дня ми знову піднялися з цього старого русла на височину з ярдангами того ж самого характеру, по

То тут, то там стирчали окремі дерев'яні стовпи різної товщини і висоти.

якій ішли цілий день, і дійшли до берега сухого русла, схожого своїми розмірами на те, в якому ми відкопували рештки рибальських хаток. Але воно було ще більш пустинне.

— Ну, Хомо,— сказав Лобсин, оглянувшись навкруги.— Навряд чи ми знайдемо тут зручне місце для стоянки! Ніякої ознаки свіжої зелені,— значить, нема води, а корм дуже бідний.

Русло простягалось далеко на схід. Я дістав бінокль і почав уважно оглядати береги вздовж русла. І ось, верст за п'ять від нас, я побачив у руслі біля підніжжя лівого берега маленьку зелену пляму, явну ознаку джерела води, оточеного невеликою рослинністю. А на укосі берега і над ним можна було розрізнити якісь стовпи і купи якихось уламків. Туди, звичайно, ми й рушили і знайшли крихітний оазис: прісне джерело, що вибивалося з-під самої берегової кручі якоїсь темної твердої

породи, і навколо нього зарості очерету, кілька тополь і по сусідству кущі тамариску.

Ми, звичайно, влаштували свій табір на рівному майданчику, трохи осторонь, щоб не дозволити нашим тваринам відразу кинутися до води, затоптати і забруднити джерело, яке ховалося кроків за десять серед заростей очерету. Ми поставили намет, біля якого Очир заходився розкладати вогонь, і я з Лобсином піднялися по береговому укосу. Виявилось, що там на значній площі простягались руїни, стирчали окремі дерев'яні стовпи різної товщини і висоти, валялися дошки й колоди, напівзасипані піском; подекуди здіймалися рештки глинобитних стін і фанз, дуже звітрілих, ще вище підносились якісь башти, виідені часом. Було ясно, що це вже не сліди колишньої хатки рибалок, а щось більш велике і більш давнє, яке вимагає уважного вивчення. Тут треба було зробити розкопки.

Повернувшись з обходу і напившись чаю, ми втрьох озброїлись нашими серпами, якими нарізали очерет, і вирізали більшу частину заростей, щоб тварини під час вільного випасу не витолочили їх; склали скошене на купу і лише після цього випустили тварин попастись до настання темряви на залишках, а на ніч дали їм частину скошеного. Запас його давав нам можливість пробути тут не більше трьох днів. Наступного ранку ми з Лобсином залишили Очира біля намету, а самі захопили кайло і заступи і полізли знову на берег, де почали розкопувати біля руїн глинобитних будинків.

Видаливши пісок, що нагромадився під захистом стін і досягав висоти до одного аршина, ми заглибились на висоту заступа в стару, дуже утоптану долівку, і незабаром нам почали попадатися різні, безперечно старовинні, предмети: бронзові наконечники стріл, кільце від уздечки, уламок жіночої брошки, залізна клямка з отвором, зрозуміло, проржавлена, залізна ложка і декілька жіночих головних шпильок. Попрацювавши години зо дві біля одного будинку і набравши десятка півтора різних речей, ми перейшли до другого, який займав більшу площу, розгороджену рештками стін на кілька кімнат. В одній із них з-під наносного піску в кутку показалася плитка жовтосірого кольору з дрібними реберцями. Видаливши пісок, ми виявили, що долівка цієї кімнати майже вся була вистлана такими плитками, розміром у квадратну

четверть, схожими на ті, якими у нас у панських будинках вистилають підлогу ванних кімнат та кухонь. Кількох плиток неvistачало, і це дало нам можливість легко звільнити від них половину кімнати і виявити цілий склад документів китайською мовою: це були дерев'яні тонкі пластинки завдовжки з піваршина, завширшки від вершка до долоні, вкриті ієрогліфами з обох сторін, вздовж пластинки згори донизу, тим-то їх треба було читати, тримаючи пластинку, як паличку, вертикально. На одних ієрогліфи були великі, на всю ширину пластинки, на інших — дрібні, в два паралельних ряди. Крім дерев'яних, попадались і паперові, з товстого паперу у вигляді довгих і вузьких смужок, і шовкові, списані також ієрогліфами у довжину. Ця підпільна, якщо так можна висловитися, бібліотека зверху була вкрита досить товстим шерстяним килимком з візерунками, досить потріпанім, який, очевидно, мав уберігати документи від сирості, що проникала крізь щілини між плитками. А втім, плитки мали дуже гладенькі рівні боки і були викладені акуратно, тому щілини були мінімальні. Вмістище мало два кроки в ширину і три в довжину, більше четверті в глибину і розгороджене поздовжніми дерев'яними перегородками, на яких лежало кілька рядів плиток одна коло одної.

Ми, звичайно, очистили це рідкісне сховище, після чого заклали його плитками, за винятком однієї, яку забрали з собою для пояснення будови цієї підпільної бібліотеки. Розкопки в першому будинку і в цьому сховищі зайняли у нас час до полудня. Все добуте ми понесли до намету і там упакували як слід, загорнувши кожну пластинку в папір. Після обіду ми почали копати в іншому місці, де руїни кількох будинків витягнулись вулицею на деяку віддаль. Розкопали долівку кількох кімнат у різних місцях. В деяких знайшли дуже мало — уламки дерева з візерунками, окремі бронзові і залізні дрібнички. В другому знайшли, мабуть, рештки майстерні різьблених виробів з дерева; фігурки людей, тварин, квіток, паличок і планочок з візерунками. Все це, перемішане з обрізками дерева, стружками і піском, заповнювало западину в кутку кімнати. Ми, звичайно, вибрали найбільш повні вироби цієї майстерні, що працювала мійже дві тисячі років тому по оздобленню жител мешканців міста Шаньшань і для вивозу. У ґрунті цієї та

інших кімнат трапились і різні дерев'яні вироби: грубі лопатки, мабуть, для розмішування тіста, гачки, палички — рукоятки нагайок, деякі з залишками шкіри на кінці, шпильки з жіночих зачісок, крихітні субургани. Знайшлося досить багато мідних, бронзових та залізних монет у вигляді чохів різних розмірів з квадратним або круглим отвором та залишками стертих ієрогліфів. Знаходили також уривки шерстяної, бавовняної і шовкової тканини з візерунками. Дерев'яні вироби здебільшого були з тополевого дерева, м'якого і легкого для різьблення, зате неміцного і сильно тріщинуватого, але траплялись і більш темні або червонуваті з якогось іншого дерева, більш міцного і твердого, мабуть, привізного.

У верхніх шарах ми знайшли також чохи і деякі дерев'яні та металеві вироби, але грубіші, і траплялися вони рідше. Можна гадати, що вони належали значно пізнішим жителям, певно, рибалкам, що поселилися на берегах Кончедар'ї, коли вона після довгої перерви знову проникла в це русло і привабила до себе людей.

За три дні, які ми могли провести на цьому місці через недостачу корму для тварин, ми, звичайно, не могли розкопати всю площу руїн, яка займала вздовж ріки на обох її берегах кілька кілометрів у квадраті. В її межах траплялись рештки глинобитних башт різної величини; одні з них були колись сторожовими баштами на околицях міста, інші — караульними приміщеннями всередині його, треті — буддійськими субурганами, мабуть, пізнішого часу.

Адже, якщо виходити з історичних даних і спостережень мандрівників, можна гадати, що місто Шаньшань, або Лоу-Лань, за два тисячоліття, що минули з часу перших відомостей про нього, могло гинути разів три або чотири, якщо не більше, залежно від переміщення русла ріки Кончедар'ї з півночі на південь і назад і знову відроджуватися на тому самому місці. Ми виявили тепер рештки найбільш древнього міста, відомого китайським історикам у першому столітті до нашої ери під цією назвою, а також рештки рибальських хаток нижче по течії, які існували не більш як двісті років тому. А в проміжку між цими датами Кончедар'я могла ще не один раз залишати це русло і, зливаючись з Тарімом, утворити нове озеро на півдні біля підніжжя Алтинтагу, де М. М. Пржевальський знайшов новий Лобнор, а потім,

забруднивши його своїми відкладами, знову відступати на північ, повертаючись у старе русло біля південного підніжжя Куруктагу.

Я забув згадати, що, крім руїн глинобитних башт на площі колишнього міста Шаньшань, ми під час обходу її в багатьох місцях бачили стовпи різної висоти і товщини, вертикальні, похилені та лежачі, колоди, дошки, круглі щити, збиті з товстих дощок, які, мабуть, являли собою залишки грубих первісних коліс, низькі тини з пруття тощо в проміжках між барханами піску та ярданами; траплялися черепки великих посудин з випаленої глини для води або зберігання борошна чи зерна. З цих руїн видно, що місто було велике, і, звичайно, наші розкопки виявили лише невелику частину археологічних залишків, що зберігалися в цих руїнах. Але добуте нами мусило спонукати послати спеціальну експедицію відповідного складу вчених для здійснення і розкопок на всій площі старого міста біля Лобнору, де, можливо, побував і Марко Поло в XIII столітті.

Упакувавши старанно всі знахідки, які становили загалом не дуже важкі в'юки для двох верблюдів, ми вирушили вгору по старому руслу Кончедар'ї і ввечері того ж дня зупинились на тому місці поблизу руїн Емпень, де ночували по дорозі з Токсуна і звідки зробили екскурсію для розкопок на місці рибальських хаток. Місцезоложення міста Шаньшань, яке ми відкрили тепер, знаходилось на відстані близько 38 верст від цього пункту вниз по колишній течії Кончедар'ї.

Отже, старе русло цієї ріки до певної міри компенсувало нашу невдачу на Нії. Хоч здобич була не така вже велика, але дуже цінна за віком, бо навряд чи можна було мати сумнів у тому, що рукописи і, в усякому разі, частина дрібних речей належать часові існування міста Шаньшань останнього століття до нашої ери.

Наявність води і підніжного корму дала нам можливість зробити дньовку, щоб підгодувати наших тварин, які поголодували біля місця розкопок, знищивши всі залишки заростей очерету навколо джерела до самого коріння. Ми використали час дньовки для того, щоб краще упакувати все добуте в руїнах Шаньшаня, яке довелося спішно укласти абияк через те, що вичерпався підніжний корм. Слід згадати, що серед дрібних речей виявилось досить багато дрібних фігур Будди з випаленої глини,

а також буси із скла, нефриту, якогось чорного і червоного каменю, срібні браслети і різні монети з гарно просвердленими дірочками, які чанту, тобто тюрчанки цього краю, підв'язують до своїх кіс як прикраси.

Наступного дня ми виступили знайомим уже шляхом через Куруктаг і Чолтаг до Токсуна і через Урумчі й Шіхо протягом двадцяти днів до кінця листопада прибули в Чугучак; Лобсин ще з дороги через Джаїр звернув до свого улусу, щоб готуватися до подорожі у Лхасу.

Я відвідав консула і розповів йому про нашу подорож, велику невдачу, втрату всього каравану і Лобсиного сина на окраїні пустині в Нії та часткове відшкодування на зворотному шляху розкопками на старому руслі Кончедар'ї і відкриття місцеположення стародавнього міста Шаньшань.

Добуте в Лоу-Лані являло собою начиння і різні домашні речі.

— Ваша розповідь показала, — відповів консул, коли я закінчив розповідь, — що ви були надто довірливі в Нії.

А втім, обставини склалися також проти вас. Уявіть собі, що якби буря не знялася так невчасно, ви в руїнах на окраїні пустині Такла-Макан знайшли б багато інтересних речей, а Ібрагім не мав би нагоди спокусити вашого хлопця і втекти разом з ним. І ви повернулися б додому і з скарбами, і з хлопцем. У книзі, яку я недавно одержав, сказано, що по південній окраїні пустині Такла-Макан багато руїн, залишених людьми в зв'язку з наступом пісків і зменшенням кількості води. І це погіршення почалося не так давно, років п'ятсот тому, і разом з відкриттям морського шляху в Китай спричинилось до занепаду великого шовкового шляху з Європи і поступового завмирання цього краю. А якщо там залишилося багато руїн, то й багато може бути матеріалу для розкопок. Ваша невдача була випадкова, незалежна від історії цього краю. Інша справа, якби ви копали невдало в різних місцях і виявили, що нема інтересних речей! Тому ви не вдавайтеся в тугу, кошти і досвід у вас є, в майбутньому році надолужите, і ми ще обміркуємо, куди краще вирушити.

— Ні, Сергію Васильовичу! — відповів я з зітханням.— Я вже став старим, сили не ті, серце дається взнаки. А головне, мабуть, в тому, що я втратив свого компаньйона і помічника. Він молодший за мене на двадцять років і міг би ще не раз вирушати за скарбами. Але втрата сина, який утік разом з злодієм, його прибила. Він мріє тепер іти прочанином у Лхасу й шукати там свого сина. Я, звичайно, туди з ним не піду, на це у мене вже сил немає. А він може застрягти там надовго, шукаючи сина.

— Певно, що так,— сказав консул.— Ну, поживемо, побачимо. Зараз зима, час вашого відпочинку. Розберіть знахідки, пошлемо їх до Петербурга і дізнаємось про їх цінність. А крамниця і будинок у вас збереглися, як і засоби до життя.

Наші порівняно невеликі старожитності, викопані в поселеннях Лоу-Лань на березі залишеного русла Кончедар'ї, за висновком Ермітажу та Академії наук, виявились дуже інтересними. Добуте в Лоу-Лані являло собою начиння і різні домашні речі, знаряддя, зброю, картинки побутового вжитку третього і четвертого століть після нової ери. Всі ці речі дістали високу оцінку, а ми велику подяку за наші розкопки, які почасти справили експедицію до басейну Таріму.

ОСТАННЯ ПОДОРОЖ ПО ДОЛИНІ ВІТРІВ І ПАЛОМНИЦТВО ЛОБСИНА У ЛХАСУ

Незабаром після нашого повернення з невдалої експедиції за скарбами на південній окраїні пустині Такла-Макан Лобсин, який побував уже в своєму улусі в долині ріки Богути, прийшов до мене в крамницю. Я вже встиг побувати в Семипалатинську і повернутися з новою партією мануфактури та інших товарів для своєї крамниці, бо решток від попередніх закупок було вже небагато, а сидіти в ній і розпродувати ці рештки випадковим покупцям було надто скучно. Я ще не збирався припинити свої поїздки по Монголії і Туркестану й спочити, так би мовити, на лаврах, проїдаючи на старості літ зароблені гроші. Закупивши новий товар на рештки золота, я думав ще раз вирушити по кочовищах, якщо дозволить здоров'я, стан якого вселяв уже в мене неспокій.

Лобсин був дуже засмучений, навіть змарнів за останній час. Він посидів мовчки, чекаючи, поки піде покупець, і, пославши Очира на кухню за склянкою чаю, сказав мені з зітханням:

— Знаєш, Хомо, життя мені в юрті немає. Дружина з ранку до вечора плаче і докоряє мені за те, що наш син утік, ніби я винен у цьому, а не вона, яка розбестила його, зробила свавільним і самовпевненим. Вона вимагає, щоб я вирушив у Лхасу, розшукав сина і привіз його додому. Вона каже, що син у нас лише один, що я зіпсував його своїми поїздками за скарбами, привчив до неробства, що він відвик дбати про нашу худобу та господарство і вдома в проміжки між подорожами нічого не робив, став ледачим, волочився за дівчатами з сусідніх

улусів. Це, певно, так. Я сам виконував усі роботи по господарству, коли був дома, а його не примушував писати й читати по-монгольськи та по-російськи і займатися грамотою з своїми сестрами.

Одним словом, я вирішив іти прочанином у Лхасу, розшукати сина і привести його додому. У тебе ще лежить мое золото, віддай його мені, я куплю трьох верблюдів, різних товарів на подарунки далай-ламі та храмам, продовольство на дорогу. В долині Кобу цього року був добрий урожай і розплодилася худоба, кілька чоловік вирішили іти на поклін до далай-лами і умовили мене приєднатися до них, бо я знаю всі дороги. Такої нагоди у нас давно не було, а йти самому надто дорого і важко.

— Отже, ти хочеш залишити мене! — сказав я йому. — Ми стільки років так добре і дружно працювали вдвох; дивись, яке велике господарство в тебе завелось на Богути; скільки худоби маєш, обладнав юрти, знайшов дружину, народив сина і трьох дочок. А тепер хочеш все це залишити і йти до Лхаси шукати сина-неробу, затратиш на це свої сили і кошти. Подумай як слід про себе і про мене також, як я без тебе водитиму свій торговий караван, навіть якщо перестану цікавитися скарбами.

— У тебе вже підріс добрий помічник — Очир, — відповів мені Лобсин. — Вің не гірше за мене всю справу знає. Один раз спробуй з ним поїхати не дуже далеко. Мене не буде лише цієї зими і весни, на майбутнє літо я повернуся з сином або без нього. Адже господарство мое і сім'я залишаються на Богути.

Довго я умовляв його, але він, певно, твердо вирішив:

— Не можу я повернутися додому, дружина гризе з ранку до вечора і плаче, дочки теж просять: приведи нашого брата додому.

Довелося віддати йому його золото на купівлю верблюдів, сідел, товарів і навіть відпустити йому дечого з свого складу для подарунків. Лобсин сказав, що його попутники по паломництву хочуть іти до Лхаси не звичайним шляхом через Плашань, Лань-чжоу та Сінін до кордону Тибету, а коротшим шляхом через Урумчі, Черчен та західний Цайдам, щоб вийти на головну дорогу вже на кордоні Тибету.

— Якщо ти підеш цим шляхом,— сказав я йому,— я проведу тебе до Кульджі. Мені давно хотілося побачити західну окраїну нашої країни з долиною Ібе та озером Ебі-Нур. У мене знайдеться краму на пару верблюдів, і через два тижні ми можемо вирушити. Для мене це трохи пізно, але якщо не скористаюся з цієї нагоди, я в Кульджу сам уже не зберуся. А може ти відкладеш своє паломництво до весни? Адже доведеться йти по Цайдаму і Тибету уже в зимовий холод!

— Ні! — сказав Лобсин. — Якщо виручати сина — треба це зробити якнайшвидше, щоб застати його і його спокусника у Лхасі. А пізніше він хтозна-куди ще його заманить, і слідів не знайдеш!

Тому ми й вирішили виїхати разом на самому початку грудня по прямій дорозі на Кульджу. Лобсин поїхав купувати верблюдів, в тому числі двох для мене, а я заготовив запаси, відібрав крам для своєї торгівлі в Кульджі та для подарунків у Лхасу. Побував я і в консула і розповів йому про рішення Лобсина паломничати. Консул всупереч моїм сподіванням підтримав мого компаньйона, схвалив його бажання знайти і повернути сина на шлях чесного торговця, а не бродячого дармоїда у лам. Він схвалив також моє бажання побувати у Кульджі і обіцяв дати мені листа до російського консула в цьому місті з рекомендацією на всякий випадок.

* *
*

Першого грудня повернувся Лобсин з шістьма верблюдами, двома кіньми та ішаком. Він нав'ючив двох верблюдів крамом і подарунками для Лхаси, двох — харчами на всю дорогу для себе, наметом та іншим спорядженням на довгий зимовий шлях. Я зайняв двох верблюдів своїми речами і крамом для Кульджі, підібраним за порадою консула, який знав місцевий попит, бо сам служив колись. З нами їхав Очир, для якого й купили ішака. Сидячи на ньому, він мав вести караван до Кульджі разом з Лобсином, а назад уже самостійно на чолі каравану, хвіст якого замикав завжди я. За порадою консула ми вирішили йти до Кульджі не нічними переходами, як звичайно з караваном, а вдень з такої причини. До озера Ебі-Нур шлях проходить весь час по до-

лині, яку називають «Джунгарські ворота». По ній проходить і російсько-китайський кордон, виступаючи кутами то направо, то наліво, тим-то велика дорога часто проходить біля самого кордону і вночі йти незручно. Сторожа на російській і на китайській стороні може прийняти наш караван уночі за контрабандистів, затримати і відвести на найближчий митний пост, де можуть проглянути всі товари і зажадати мита. Можливі всілякі причіпки і неприємності. А якщо стражник побачить наш караван удень, то під'їде, перевірить наші документи і відпустить без зволікань. Денною подорожжю я, звичайно, був задоволений, бо міг побачити всю цю міжгірну долину, яка своїм історичним значенням цікавила мене ще здавна.

Я знав, що цією долиною в XII столітті вперше пройшли орди Чингісхана з глибини Азії, залишаючи в стороні високі перевали, вкриті зимою снігами і дуже трудні для пересування великих орд. Вона була останньою ланкою великої і рівної дороги, яка виходила з Каракоума, столиці Чингісхана на ріці Орхоні, пролягала спочатку на південь, огинаючи східний кінець гір Гурбан-Сайхан, і потім проходила весь час по долині між Монгольським Алтаєм і Тянь-Шанем і по Джунгарській Гобі виходила біля озера Ебі-Нур у ці Джунгарські ворота, де звертала на північний захід у Киргизькі степи. Через ці ворота орди, залишаючи за собою довгий і рівний шлях по степах і пустинях Монголії і Джунгарії, спокійно виходили в степи киргизів та калмиків до великих і багатих міст Бухари, Хіви, Самарканда, розтікаючись також на північний захід повз Аральське і Каспійське моря до берегів Волги і володінь руських князів. На всьому шляху не було жодного високого перевалу, і худоба знаходила скрізь корм і воду.

Правда, тому що зимові дні короткі, денні переходи не могли бути великими, дорога мусила тривати пару зайвих днів.

Ми виступили 6 грудня в ясну погоду з легким морозом і пішли вперше з Чугучака на південь, тоді як під час попередніх подорожей завжди йшли на схід, вгору по долині ріки Емель. Місцевість являла собою чийовий степ на солонцевому ґрунті; голі площі з білими вицвітами солей весь час змінювалися заростями чию у вигляді окремих товстих снопів, що досягали висоти вершни-

ка. Рясний і свіжий чий на цій прикордонній місцевості можна було пояснити тим, що тут як з російської, так і китайської сторони не випасали худобу через побоювання, що вона перейде кордон, який не позначений ніякими знаками, і потрапить у чужі володіння, де її можуть затримати. Тому вся місцевість була пустинна, і лише на половині переходу ми натрапили на жилий пункт. Це була шерстемійка на березі ставу, в який взимку збиралася вода кількох річок, що живили оазиси Чугучака і тут закінчували свій шлях. В ставу китайські скупники вовни промивали її і потім просушували на снопах чию. Але стало холодно і це примусило припинити роботу; ми нікого не застали, і повітки, під якими пакували вимиту і висохлу вовну в тюки, пустували.

Увечері ми дійшли до ріки Емель і стали на ночівлю. Ріка тече тут у берегах з жовтозему, що поросли трстиною і спускалися уступами до бурожовтої води, яка, звичайно, замерзла, і лід уже витримував вагу навантажених верблюдів. Але верблюди, як відомо, ковзають ногами на голому льоду, і ми увечері мусили приготувати їм дорогу, посипавши лід шаром піску, а для водопою їм і коням зробити ополонку. Трохи далі на схід вздовж ріки видно було плоскі горби Маніту, Лаба та Арал-Тюбе, розкидані серед заростей трстин та порослі кущами, які дали нам паливо. На заході на березі ріки видно було китайський митний пост. Російський пост можна було розглядіти далі. Коли смерклося, два солдати китайського поста навідалися до нас під приводом перевірити паспорти, але, зрозуміло, головним чином для того, щоб їх почастивали. Ми дали їм свіжих баурсаків до молочного чаю і по пачці тютюну. Паспорти наші вони перевірили дуже швидко, звернувши головну увагу на мальовничі штемпелі, а не на текст, з якого вони дізналися б, що один з нас збирається йти у Лхасу на богомілья.

Увечері, коли ми пригнали наших коней і верблюдів до ополонки, що на ріці Емель, і стали напувати з відра, Лобсин вигукнув:

— Яка брудна вода в цій річці, Хомо! Чому це? Адже недалеко звідси в горах Джельди-Кара вода ще чиста. Невже це місто Чугучак спускає в ріку стільки бруду, який так каламутить воду?

— Навряд,— відповів я.— Я думаю, що в долині

Емель ріка тече в берегах з цієї жовтої глини і розмиває її, тому й вода стає такою брудною¹.

Другого дня ми пішли на південь піщаним степом, який поріс невисокою, але досить густою травою. І тут вздовж кордону худоби не пасли. На заході видно було піщані горби, що облямовують пониззя ріки Емель та сусідній берег озера Алаколь; вони простягалися пасмами барханів, почасти голих, які нагадали нам останні дні нашої злополучної подорожі по південній окраїні пустині Такла-Макан. Але день був тихий, і піски не зривались курявою. На південному сході видно було плоскі горби передгір'їв Барлику. Після полудня ми ввійшли в долину з положистими схилами, вкритими дрібною густою травою, а смерком зупинились на березі струмка, облямованого смугою тростини. Цієї тростини було так багато, що можна було розраховувати на добрий корм для тварин.

Недалеко від нашої стоянки на березі того ж таки струмка стояла фанза прикордонного китайського пікету. З цікавості я пройшовся до неї і, трохи відчинивши двері, побачив двох солдатів, які спокійно спали на кані в теплій кімнаті. Можна було гадати, що вони вдень сплять, а вночі стережуть прикордонну лінію. Пізно увечері вони відвідали нас, були дуже раді, що їх почасти вали, і скаржились на гнітючу одноманітність свого життя в цьому самотньому караулі далеко від шляхів. На запитання Лобсина вони розповіли, що за рік своєї служби на пікеті бачили контрабандистів лише один раз, та й то це був якийсь злидений бідняк, який хотів пронести трохи китайської чесучі безмитно на російську сторону.

¹ Хома правильно відмітив причину забруднення ріки Емель, яка збирає цю воду з чистих джерел у горах Барлику, Джаїру та Уркашару, але не міг пояснити її. Справа в тому, що в широкій долині нижньої течії ріки Емель ґрунт складається з жовтозему, лесу, що утворює товщу в декілька метрів, в яку і вривається русло ріки. Цей лес нанесли західні вітри з сипучих пісків, які утворюють бархани на берегах озер Сасикколь та Алаколь і являють собою перевіювані цими вітрами алювіальні відклади рік, що впадають в ці озера. Ті ж самі вітри приносять пил — дрібні продукти вивітрювання гірських порід і наносів по всій місцевості на схід і на південь від цієї долини. Лес вкриває також північні схили хребта Барлик, але вздовж русла ріки Емель він шаруватий, уже перевідкладений нею — лесовий мул.— *Прим. автора.*

Вони втішали себе думкою, що незабаром строк їхньої служби закінчиться і їх змінять.

Наступного дня ми довго підіймалися вгору по цій долині, перевалили через плоский вододіл північного пасма Барлику і спустилися південним схилом у долину ріки Цаган-Тохой. На всьому цьому шляху не було ніяких скель чи просто виступів корінних порід; все було вкрите жовтоземом, який поріс низькою, але густою травою. Лише наприкінці спуску якимось відразу з'явилися скелі і ми опинилися майже в ущелині, промитій річкою в якихось твердих породах¹. Ми зупинилися там, де починалася ця ущелина; вгору по ній схили незабаром стали менш стрімкими, вкритими травою, а по дну долини з'явилися дерева та галявинки, як я помітив, коли пройшовся вгору долиною річки до прикордонного пікету. На пікеті було вже кілька солдатів та офіцер, з яким я побалакав і довідався, що в ті дні, коли лютує вітер Ібе, ніякий обхід кордону неможливий — вітер збиває з ніг. Від нього я також дізнався, що на всьому протязі Джунгарських воріт ні на китайській, ні на російській стороні нема населених пунктів, крім прикордонних пікетів, нема ні посівів, ні навіть городів, тому що вітер дуже сильний.

Другого дня я відправив Лобсина з Очиром по дорозі до дальшого пікету Тасти через Барлик, а сам порожнем поїхав униз ущелиною ріки Цаган-Тохой; її облямовували високі скелі, що знижувались униз за течією. Недалеко від виходу ріки з цієї ущелини я зійшов на її лівий схил і перевалив через плоскі гори в сусідню на південь долину Арасан до селища біля мінерального джерела, про яке давно вже я чув у Чугучаку. Гаряча вода витікає біля підніжжя правого схилу досить вузької долини і потрапляє в трубу, прокладену у ванний будинок на дні долини; у ваннах від неї розходить ся сильний запах сірководню, вона має сірчастий смак і температуру до + 37 градусів. Сезон купання давно закінчився, і я застав лише сторожа, який сказав, що приїжджі лікуються від ревматизму, шкірних та венеричних хвороб

¹ Подорожні на цьому маршруті побачили, що північне пасмо Барлику вкрите досить потужним шаром лесу, який приховує виходи корінних порід і відкладений тими ж самими північно-західними вітрами, що приносять пил з величезної площі вивітрювання і сипучих пісків у районі згаданих озер.— *Прим. автора.*

ваннами, а також від катару шлунка, п'ючи воду. Долина знаходиться вже на російській території, і хворі приїжджають не тільки з Чугучаку, але й з інших міст, навіть Семипалатинська, і живуть у кількох маленьких будиночках на дні цієї вузької долини, де є лише декілька дерев і влітку дуже душно¹. Я покинув долину і незабаром дістався до прикордонного пікету на великій ріці Тасти, яка збирає свої води в горах Барлику і впадає в ріку Цаган-Тохой недалеко від її впадіння в озеро Алаколь. Озеро з цих горбів добре було видно на західному горизонті. Двічі через лінію кордону до курорту і потім до китайського пікету на ріці Тасти я проїхав зовсім вільно, не зустрівши нікого і не помітивши ніяких прикордонних знаків. На пікеті нікого з прикордонної варті не виявилось. Лобсин та Очир влаштувалися вільно на подвір'ї, встановивши, що тут не тільки немає людей, а немає й ознак їх недавнього перебування. Ми не напинали свій намет, а розмістились у фанзі, де можна було розкласти вогнище; тварин прив'язали на подвір'ї, забезпечивши їх на ніч кормом — тростиною, яка облямовувала русло ріки. На російській стороні поблизу китайського пікету не було ніяких будівель, місцевість була цілком пустинна на обох берегах ріки Тасти. Спереду на півдні розкинулась більш рівна місцевість, яка простягалася на захід, до південної половини озера Алаколь.

— Я гадаю, що тут дуже сильно дме Ібе,— сказав Лобсин, коли я спитав його, чому це на пікеті нема варті.— Вітер виривається з вузької долини між горами на простір до озера Алаколь. Тому взимку тут дуже холодно, і караул на холодні місяці знімають.

¹ На подвір'ї пікету ми назбирали досить багато сухого аргалу, тому могли добре зігрітись у фанзі. Розглянувши карту місцевості, я побачив, що ми знаходилися тут у гирлі великого розтруба, який утворили пасма Барлику: північне пасмо, яке ми перетяли, виступало вперед до озера Алаколь, на північний захід, а південне, найвище — Кертау, з вершинами, уже вкритими густим снігом, простягалось далі на південний захід до озерця Джаланаш. У розтрубі розташувалися нижчі гори, вкриті

¹ Цей маленький курорт добре відомий і докладно описаний мною в книзі «Пограничная Джунгария», т. III, вип. 2, 1940, стор. 290—297.— *Прим. автора.*

ялиновим лісом, прорізани долинами кількох річок. Яку роль цей розтруб міг відігравати щодо сили вітру Ібе, я, звичайно, не міг вирішити і подумав лише: шкода, що в Джунгарських воротах ще не влаштували метеорологічну станцію, щоб вивчити ці загадкові вітри! При цьому мені, звичайно, пригадалися мої враження від шляху по Долині бісів біля південного підніжжя Тянь-Шаню між Лукчуном і Хамі під час нашої експедиції до Хара-Хото, не менш загадкової своїми жахливими вітрами. Однак не можна не відзначити, що ця долина знаходиться в глибині Внутрішньої Азії і в чужих володіннях, а Джунгарські ворота з їх вітрами Ібе пролягають вздовж нашого кордону, і почати вивчення цих вітрів легко могли б наші метеорологи, влаштувавши станцію на одному з пікетів у цих воротах.

Наступного дня ми зробили великий перехід упоперек згаданого розтруба, відмахавши тридцять верст від пікету Тасти до річки Кепелі по досить нерівній місцевості, в якій були врізані долини кількох річок, що течуть з долин у хвойних лісах Барлику. На нашому шляху в цих долинах ми натрапили на вкриті льодом струмки, облямовані бідними кущиками. До берега річки Кепелі ми підійшли, коли заходило сонце після похмурного дня. Коли ми напинали свій намет, я звернув увагу на забарвлені в яскравочервоний колір гірки, що виступали недалеко на заході.

— Які це криваві гірки видно там? — спитав я Лобсина, вказавши йому на них.

— Це гори Катю.

— Знову Катю, ті самі біля старих рудників, де ми знайшли золото? — вигукнув я. — Невже вони простягаються сюди так далеко?

— Ні, це інші. Ті гори Катю в хребті Джаїр, далеко звідси на схід. А це маленькі гірки серед воріт.

Ці маленькі, але дуже скелясті гірки, що підносились недалеко від південно-західного берега озера Алаколь серед плоских горбів за кілька верст на захід від окраїни Барлику, привертали до себе увагу своїм відокремленим положенням і кольором. А втім, колір залежав від освітлення їх багряночервоним заходом сонця. Помітивши це, Лобсин вигукнув:

— Ну, Хомо! Дивись, який червоний захід сонця! Завтра, мабуть, почнеться сильний Ібе, а ми будемо

у найвужчому місці воріт. Треба краще закріпити в'юки!

Наступного дня ми пішли мимо гір Кату, що підносились зубчастим виступом серед горбів; на одному з горбів виділялась чорна смуга, і, під'їхавши до неї, я розглядив, що це пласт земляного вугілля, поритого ямами та невеликими виробками, з яких, мабуть, добували вугілля. Трохи далі ми поминули русло досить великої річки Теректи; вгору по ній видно було китайський пікет, а трохи ближче її правий берег обривався сірою стіною, прорізаною вертикальними видолінками. За руслом підносились якісь голі чорні горби, цілком засипані великим і дрібним щебенем, а праворуч від нашої дороги в западині, облямованій великими кущами саксаулу, видно було чималеньке озерце.

— Ці горби називаються Джавлаули,— сказав Лобсин.— Їх вимело вітром Ібе дочиста, на них нема ні кущика, ні травинки,— голе бите каміння. А озерце називають Джаланаш; це означає — зміїне. Вода в ньому прісна, і в ній, кажуть, багато змій. Чи правда це — не знаю. Вода прісна тому, що в озеро впадає річка Теректи, а з озера є стік у південний кінець озера Алаколь, отже, озеро протічне. А в Алаколі, ти знаєш, вода солона.

Озеро Джаланаш було, звичайно, вкрите льодом, але снігу ніде не було видно. Я звернув на це увагу Лобсина.

— Певно, не так давно у в'юках дув Ібе і зігнав увесь сніг. І, ти помітив, Хомо,— він уже почав дуги.

— Справді, зранку вже дув вітер, хоч не сильний, але прямо в лице. А ми, по суті, тільки-но в'їжджали у найвужче місце воріт, де, певно, лютував Ібе.

Коли ми підійшли ближче до південного краю озера Джаланаш, я побачив виразні сліди російських коліс і, звичайно, спитав, хто це їздить на колесах по цій пустинній долині, де ми вже третій день не бачили жодної людини.

— Ця дорога, — пояснив Лобсин, — іде з сіл Урджар і Муқанчі. Запам'ятай, це останні російські села перед митницею Бахти. Цією дорогою селяни їздять в гори Алатау, на західній стороні воріт, де росте гарний ялиновий ліс. Вони його вирубують і вивозять до себе. Мабуть, всі села збудовані з цього лісу.

— Як же їм дозволяють вирубувати ліс на китайській землі? — вигукнув я.

Лобсин розсміявся.

— На західній стороні воріт земля російська, і ця дорога іде весь час по російській землі вздовж берега озера Алаколь. А ми за пікетом Теректи теж уже переїхали через кордон. Біля озера вона робить великий закрут.

Я вийняв карту і побачив, що Лобсин має рацію. Ми зовсім непомітно поминули кордон між Росією і Китаєм. А поки я її розглядав, Ібе давав себе взнаки. Він налітав окремими сильними поривами і підхоплював на твердій дорозі пилюку, яка слалась струмочками по коліях, пробитих важкими селянськими возами, навантаженими ялиновими колодами. Пориви вітру посилювались, і довелося більше насунути на вуха свої зимові шапки.

Коли озеро Джаланаш скінчилось, від нього по дну долини потяглася на південь смуга тростини, дрібних кушів.

Та ось серед висот Алатау праворуч від дороги відкрилось гирло поперечної долини, що простягалась на захід. Лобсин, який їхав з Очиром на чолі каравану, звернув угору по цій долині, туди ж звернули і колії дороги, по якій селяни вивозили свій ліс. Я зрозумів, що Лобсин хоче сховатися в цій долині, і під'їхав до нього.

— Це долина річки Токти,— відповів він на моє запитання.— Тут недалеко мусить бути російський митний пост, де ми знайдемо захисток від Ібе. Інакше ми всі замерземо.

Тепер ми йшли вже не проти вітру, а напереріз йому, і при сильних поривах він прямо збивав з ніг; верблюди хиталися і відкачувались у сторону. Добре, що ми, очікуючи Ібе, дуже міцно ув'язали всі в'юки, щільно прикривши наметом дрібні дорожні речі, інакше все розметало б і занесло б далеко. Горби обох схилів долини підвищувались і вже трохи захищали від вітру. По дну долини текла добра річка, і видно було, як на ній зникає сніг і починає проглядати лід.

Понад годину ми повзли з зупинками вгору по долині до маленького селища митного поста. Воно стояло серед більш високих гір, які надійно захищали від вітру, і, вже наближаючись до нього, ми відчули, що пориви слабші, тоді як угорі в повітрі чути було безугавний шум, свист, виття. Там Ібе розігрався на всю свою силу.

Пост стояв біля північного підніжжя стрімкого, майже прямовисного схилу, який був йому захистом; на схилі де-не-де росли ялиночки, що вчепилися корінням, наче кігтями, в схил, в розколини між камінням. Невеликий двір був обгороджений невисоким муром, складеним з кам'яних плит. В глибині стояв дерев'яний будинок з трьома вікнами, з розфарбованими наличниками українського типу. Очевидно, його будували теслярі з Урджара або Муканчі з лісу, зрубаного тут же, в Ала-тау. У цих селах здавна жили переселенці з України. На другій стороні стояла дерев'яна будівля — конюшні. Ворота були замкнені, але через мур видно було, що по двору ходить вартовий.

Ми зупинилися коло воріт, вартовий зараз же ви-йшов до нас і розпитав, хто ми, звідки і куди пробираємося. Я передав йому наші паспорти і просив доповісти начальникові поста нашу просьбу дозволити нам переждати Ібе коло поста.

Вартовий поніс паспорти і незабаром повернувся разом з начальником, який віддав нам папери і дозволив розташуватися табором за муром, де за кілька кроків був рівний майданчик на березі річки, на якому міг поміститися наш намет. Ми нап'яли його під захистом будинку поста, так що Ібе лише слабо шарпав його. Верблюдів поклали з одної сторони намету біля самого муру, коней — з другої. Вода була під рукою. Щождо корму для тварин, то справа була погана. З ночівлі біля улоговини, що простягалася від Алаколю до Джаланашу, ми вивезли великий сніп нарізаної тростини для коней, але коли знявся Ібе, її довелося кинути, бо вітер почав її так шарпати, що затримував верблюда, на якому сніп був прив'язаний, і ясно було, що до ночівлі ми сніп не довеземо. Поблизу поста по долині де-не-де росли кущики і жмутки полину та колючки, так що верблуди могли дечого поїсти, але для коней не було майже нічого. Коли ми влаштувалися і повісили казанок із супом, я пішов на пост до начальника. В одній половині будинку у великій кімнаті знаходилось 10 козаків, що спали на нарах у два яруси попід стінами, а в другій кімнаті, меншій, жив начальник, молодий офіцер, і тут же була його канцелярія. У конюшні, звичайно, були коні, на яких козаки роз'їжджали, оглядаючи прикордонну місцевість; отже, мав бути і корм для них, і я

спитав начальника, чи не може він продати нам трохи сіна на ніч. Він погодився і звелів прийти, коли смеркне.

На протязі дня козаки по черзі заходили до нас, ми частували їх чаєм — не монгольським з сіллю та молоком, бо його у нас не було, а з баурсаками, звичайно, вже далеко не свіжими, та леденцями, які ми мали в запасі для Кульджі. Під час розмов я дізнався, що пост відсунутий від самого кордону, який проходить вздовж по Долині воріт, в глиб гір через Ібе, який дме в зимове півріччя досить часто, а в самій долині досягає такої сили, що дерев'яний будинок не міг би витримати — ніякий дах не встояв би, а, поки дме Ібе, неможливо вийти навіть за двері. По всій долині, сказали козаки, немає жодного житла, жодна юрта киргизів не встояла б тут. Юрти трапляються, і то лише влітку, коли Ібе слабкий і дме зрідка, за декілька верст в обидві сторони від воріт.

Козаки скаржились, що жити на посту дуже скучно. У ті дні, коли тихо, вони, завжди вдвох, виїжджають у долину на кілька годин, щоб оглянути кордон в ту чи іншу сторону. Контрабандистів зустрічають дуже рідко, часом якогось китайця, який на собі несе шовковий товар продавати в Лепсинськ, але продирається майже завжди вночі, тим-то впіймати його можна лише випадково; ще рідше трапляється киргиз або калмик верхи. Людей по цій дорозі майже не зустрінеш, хіба що іноді селян, які їдуть у гори по ліс або везуть його звідти. А ще скучніше сидіти на посту цілими днями, коли дме Ібе. Це буває кожної зими по кілька разів на протязі кількох днів підряд, іноді цілого тижня, а в інші пори року, особливо влітку, зрідка.

Козаки сказали, що цієї осені Ібе дув уже кілька разів, але не сильно, і розігрався цього дня вперше. На моє запитання, чи великий у них запас сіна для коней, вони відповіли, що невеликий, але в тихі дні коней виганяють у долину на берег озера Джаланаш, де вони можуть поживитися тростиною, особливо навесні та влітку.

Смерком я пішов з Очиром до начальника поста за обіцяним сіном. Він відпустив його, але по ціні вдвічі вищій, ніж у Чугучаку на базарі, і я певен, що він, в усякому разі, доловину поклав собі до кишені. На моє

запитання, скільки часу дме Ібе і чи зможу я ще одержати сіно, якщо вітер триватиме, він відповів, що навряд чи відпустить сіна ще раз, але сподівається, по деяких прикметах, що вночі Ібе вщухне.

Гул і свист вітру в повітрі над постом тривали весь день. Удень ми спробували погнати верблюдів попастись вище по ущелині річки і по черзі стерегли їх, щоб вони не пішли далеко. Вони підживились трохи, але на ніч ми все-таки видали їм по порції макухи, якою запаслись на всякий випадок у Чугучаку, а коням дали по пригорщі вівса, який ми теж мали про запас. На ніч вони одержали сіно, яке поїли не дуже охоче: воно було досить старе і пересохле. Козак, мабуть, з наказу офіцера, нагріб саме тільки злежале на сіннику. Та ми були задоволені і з цього, бо без нього коні залишилися б голодні.

Буря тривала за північ і лише на світанку почала вщухати, а до сходу сонця вітер зовсім ущух, і ми спішно згорнули табір, нав'ючили верблюдів і поїхали вниз ущелиною Токти. Відстань до її гирла, по якому ми напередодні повзли понад годину, пройшли тепер за двадцять хвилин, отже, пост знаходився на відстані менше двох верст від гирла річки Токти. Тут ми могли бачити наслідки роботи Ібе: сніг, що лежав напередодні в багатьох місцях під захистом кущів та в западинах, а також на схилах горбів Джавлаули на східній окраїні воріт, зовсім зник, а річка Токти, яка була вкрита кригою, скресла, і вода дзюркотіла поміж закраїнами, в яких ще збереглися рештки криги. Сонце зійшло над східними горами, і стало тепліше.

Ми звернули на південь вздовж західної окраїни воріт і цілий день ішли вздовж неї. Після полудня знявся північний вітер і температура знизилась. Місцевість не викликала великого інтересу: праворуч простягались невеликі заокруглені висоти Джунгарського Алатау, вкриті лише дрібною степовою пожовклою рослинністю; ліворуч спочатку ще продовжувались скелясті горби Джавлаули, а потім пішли плоскі м'які ували східної окраїни воріт, такі ж похмурі, жовті, а за ними виступали більш високі скелясті гори проміжку між Кертау Барлику та окраїною Майлі. Широке дно Долини воріт простягалось вздовж нашої дороги. Надвечір дорога розділилась: права продовжувала йти вздовж підніжжя Алатау, ліва

пішла навскоси через долину. Лобсин звернув на ліву і сказав мені:

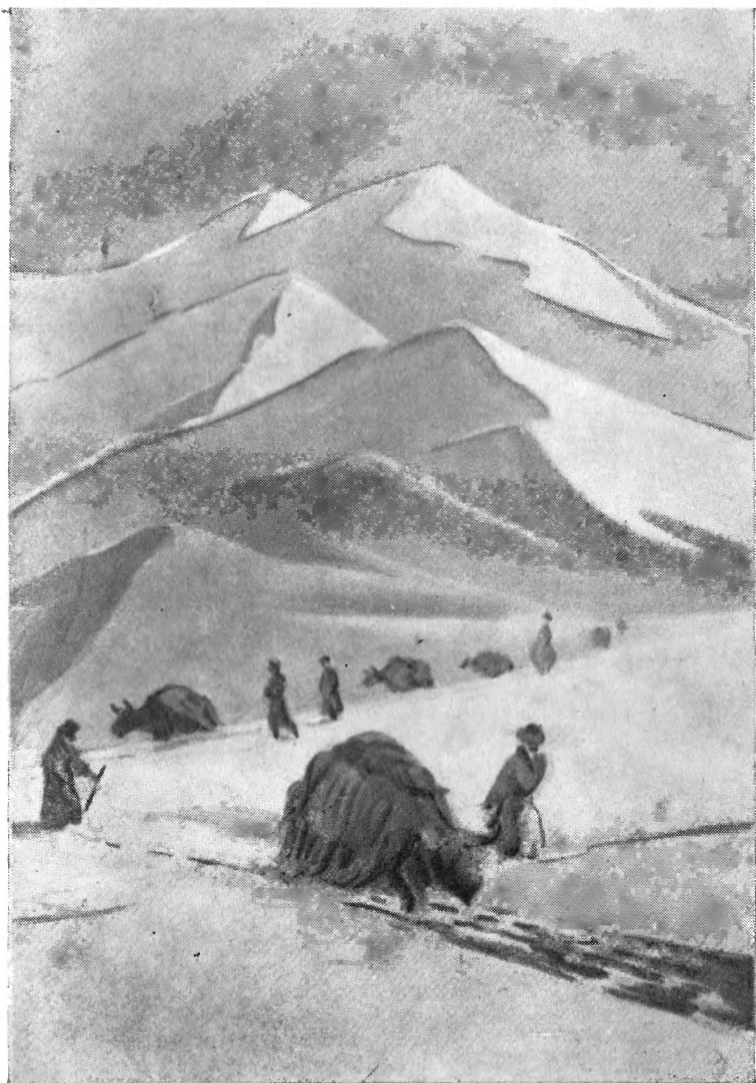
— Козаки митного поста наказали йти лівою дорогою. Вони сказали: «Там знайдете увечері воду і корм для тварин; це джерело Кок-Адир, там є дерева, кущі, чий, тростина».

Справді, коли закінчилась западина воріт, ми побачили невеликий оазис: групу тополь та кущів тамариску, зарості тростини навколо джерела, що витікало біля підніжжя горбів, снопи чию. Корму для тварин було досить, і ми зупинились на ночівлю. За весь день не зустріли жодної людини, ворота були пустинні.

Коли смерклося, я з рушницею обійшов околиці, розраховуючи на яку-небудь здобич, бо запас м'яса, який ми взяли в Чугучаку, кінчився, а на посту у козаків самих його не було. Горби поблизу нашої стоянки являли собою виходи різних кам'яних порід, з'єдених нішами та западинами, наче їх гризли якісь великі тварини. Ніші на схилах мали таку величину, що в них міг би лягти великий собака, але вони не зливалися одна з одною, як у горбах, які ми бачили в Джайрі біля річки Ангирти.

Під час обходу цих горбів мені вдалося підстрелити двох зайців. Північний вітер тривав і вночі, тим-то ми вкрилися тепліше. Для тварин Лобсин та Очир встигли нарізати тростини і чию, поки я обходив горби з рушницею, і ми не відпускали їх на ніч.

Вранці пішли далі вздовж східного підніжжя Долини воріт, що являло собою плоскі горби, на гребені яких подекуди виступали пласти грубих пісковиків з галькою, тоді як інші горби густо поросли тамариском. У проміжках між ними поверхня ґрунту часто являла собою довгі плоскі пасмочка, що цілком склалися з щебеню завбільшки з лісовий горіх. Ці пасмочка мали положи-стий південний схил і більш крутий північний і, очевидно, були наметені силою Ібе, що заносив з собою і пісок, і щебінь, який йому було вже не під силу піднімати в повітря, перекочував і, відвіявши від усякого дріб'язку, нагромаджував такими пасмами, які своєю формою нагадували брижі, що утворюються на поверхні сипучого піску під час вітру, але мали до двох четвертей висоти і до трьох-чотирьох кроків у поперечнику. Можна

По дорозі до Лхаси є високі перевали

було собі уявити, з якою силою дув тут Ібе, створюючи ці пасмочка відвіяного щебеню на дні долини.

Години через дві ми вийшли з цих горбів у западину озера Ебі-Нур; це озеро видно було попереду, але ближче неважко було помітити стару берегову лінію озера, на невеликій висоті над сучасним рівнем; у вигляді укусу з дрібного щебеню, розчленованого вітрами на поперечні до долини пасмочка. Ця лінія ясно свідчила про усихання озера. Самий берег озера вразив нас своїми формами; він складався з крижаних брил, завтовшки з цілу четверть, безладно накиданих одна на одну в лежачому, похилому та стоячому положеннях. Між ними ще де-не-де видно було сніг, але на брилах його здебільшого не було. Очевидно, це були в мініатюрі тороси полярної криги, нагромаджені під час Ібе, який спочатку поламав лід замерзлого вже озера, а потім накидав його брили вздовж берегів.

Північний вітер схвилював озеро, яке цілком скресло. Його південний берег видно було вдалині, також з білою каймою торосів. Ми обійшли озеро східним берегом, що зайняло годину з чимось; йшли по твердому пляжу, укріпленому морозом, між торосами криги праворуч і старою береговою лінією ліворуч. Ще далі наліво зводились уже плоскі горби окраїни хребта Майлі, які простягались на схід. Південний берег озера також являв собою тороси, але сюди набігали хвилі, які збивав північний вітер, і торошення криги продовжувалось на наших очах; крижини наштовхувались, лізли одна на одну, перекидались, громадились, весь час чути було шурхіт; хвилі набігали, зсовували і ворушили крижини.

Піднявшись на берег, ми йшли по піщаних горбах, наметених північними вітрами і порослих різними кущами, перетяли великий тракт Бей-лу, що йшов з Урумчі через Манас і Шихо вздовж підніжжя Східного Тянь-Шаню далі до перевалу через цей хребет. Але Лобсин провів нас прямо до гирла ущелини ріки Бургусутай, яку видно було спереду в стіні Тянь-Шаню, бо з розпитувань він знав, що там має бути коротка верхова дорога через хребет. Справді, надвечір ми вийшли в цю ущелину і незабаром знайшли хороше місце для ночівлі на березі річки, де було досить корму для тварин. Але теплий Ібе сюди, очевидно, не доходив, річка була під кригою, а на траві та кущах лежав невеликий шар снігу.

Другого дня ми йшли вгору ущелиною Бургусутаю; вздовж річки росли кущі та дерева — тополі, тал, джигда карагач, стрімкі схили лежали під снігом, над яким підносились рідкі кущі. За кілька верст дорога звернула в бічну долину, якою ми піднялися в широку долину між двома пасмами Тянь-Шаню, що облямовували її з півночі та півдня; з обох сторін простягались пасма з рідким лісом, а дорога йшла по сухій долині, піднімаючись чимраз вище. Але перед полуднем дорога звернула на південь, перевалила через сідловину південного з обох пасом; тут уже лежав неглибокий сніг, лісок з берези, осики, сосни вкривав схили гір. Ми довго спускалися лісом на південь; ставало тепліше, сніг зникав і, нарешті, перед нами відкрилась широка долина ріки Ілі. Дорога звернула направо, де вдалині вже видно було велике місто Кульджу.

Надвечір ми прибули туди. Чугучацький консул дав мені посилочку і листа до консула в Кульджі, і ми зупинились у консульстві, розташованому на північній околиці міста на великій ділянці з старими деревами. Нам відвели невеликий будиночок для приїжджих з трьома кімнатами та необхідними меблями, де ми й розташувалися на волі. Однак для тварин треба було купувати сіно бо ділянка являла собою кілька будинків серед саду та квітників, де пасти верблюдів і коней було б незручно.

Другого дня, помившись і переодягнувшись, я пішов до консула, а Лобсин — у місто, щоб обійти всі постоялі двори і дізнатися, чи нема де-небудь прочан, що збираються до Лхаси. До обіду він повернувся і розповів, що на одному дворі знайшов попутників — шість монголів-торгоутів, що збираються днями вирушити до Тибету; він відвів туди своїх верблюдів і коня, тим-то у консульстві залишились лише два моїх верблюди, кінь та їшак Очира.

Я прожив у Кульджі тиждень. Свої російські товари швидко продав, частково в консульстві, частково в місті і закупив різні китайські, яких у Чугучаку не було або які були там дорожчі, ніж у Кульджі, тим-то я міг продати їх з невеликою вигодою, яка окупала провіз. Лобсин щодня приходив до мене, і ми гомоніли про його подорож. Прочани мали йти через Юлдус до Турфана і через хребет Куруктаг до Дуньхуана і далі через

Цайдам до Тибету; вони розраховували на початку весни бути у Лхасі, а восени вирушити додому, тому Лобсин сподівався через рік повернутися до Чугучака.

Я провів Лобсина до східних воріт Кульджі, а другого дня сам вирушив додому тим самим шляхом через Тянь-Шань і Долиною воріт. Тепер Очир їхав на чолі каравану і вів головного верблюда, а я йшов позаду. Але консул скористався з мого від'їзду і відправив зі мною козака, який мав замінити одного з козаків консульства Чугучака, що помер під час нашої подорожі. Йому це було вигідно: він їхав зі мною на своєму коні і заощаджував свої кормові, а у мене був помічник на всякий випадок.

Повернулися ми цілком щасливо. Коли ми перевалювали через Тянь-Шань, то могли бачити з висоти, що в Долині воріт дме сильний Ібе,— вся долина була в жовтосірій імлі. Проте, поки ми спустились і виїхали до берега Ебі-Нуру, Ібе кінчився, і ми проїхали до Алаколю в тиху погоду, тому й до пікету Токти не було потреби заїжджати. На берегах Алаколю я побачив не рівну, а розбиту і торошену кригу, розкидану останнім Ібе, а вздовж берегів озера тороси простягалися суцільним валом по східному і північному берегах. Коли ми ночували другий день на Алаколі, починалась нова порція Ібе, але тут ми були вже в гирлі Долини воріт і встигли звернути до ріки Емель, перш ніж він розігрався на повну силу, тому й дісталися до Чугучака цілком благополучно.

Консулові я привіз листа і подарунки з Кульджі.

Щоб закінчити свої записки, мені лишається ще навести листи Лобсина про подорож у Тибет і перебування його в столиці Лхасі, які я одержував від нього час від часу.

ЛИСТИ ЛОБСИНА З ДОРОГИ В ТІБЕТ І З ЛХАСИ

Першого листа я одержав досить скоро, ще весною, його привіз один з торгоутів, який вернувся з Дуньхуана через хворобу. Після звичайних в таких листах поклонів усім знайомим і побажань я знайшов в цьому листі таке:

«Добрий мій названий батьку і покровителю Хомо Капітоновичу! Пишу тобі від печер з Тисячею будд, де ми стоїмо уже третій день, відпочиваючи від довгого шляху через Хамійську пустиню. З Кульджі в Карашар ми їхали майже місяць по країні Юлдус, де живуть мої родичі монголи-торгоути з часів великих походів Чингісхана. Місця тут дуже гористі, на північній стороні високі гори і на південній теж і, звичайно, всі снігом вкриті. А між ними широка долина, де взимку живуть наші кочівники, а влітку ідуть на джайляу в гори. Тут ми стояли декілька днів, поки прочани споряджались у свій довгий шлях. В долинах буйні трави, народ заможний, живуть взагалі добре під владою своїх ханів, але, звичайно, не без різних утисків на свою користь, як належить всякому начальству.

З Карашара ми пішли не по великому китайському шляху через Токсун і Хамі, а пряміше, по пустині між горами Чолтаг і Куруктаг, тому що взимку можна обійтись без води і користуватися снігом, наметеним у всіх западинах і на підвітряних схилах, і возити з собою на в'юках куски льоду, щоб варити обід і чай під час зупинок. Їдемо ми всі на верблюдах, а більше йдемо пішки, коней у нас нема, а верблюди знаходять у пустині

досить корму. А там, де корму більше, ми робимо дньовки, щоб підкормити своїх двогорбих.

Коли вийшли в пустиню Хамійську, ми повернули на південь, минули р. Сулехе і зупинились коло печер Тисячі будд за Дуньхуаном. Старший лама пізнав мене, розпитував за тебе і чи багато ми мали від продажу старих книг з тайників храму. Надіслав з нами донесення хамболами в Лхасу. Дізнавсь у нього, що з Керії або Нії прочани не проходили, виходить, мій син тут не був, а пішов звідти прямим шляхом в Тибет. Чи не повернувся він додому? Якщо випадково дізнаєшся, — пиши мені в заїзд монголів-торгоутів у Лхасі, де ми будемо весь час стояти. Звідси ми підемо скоро прямим шляхом через західний Цайдам, не заходячи на Кукурнор і в Дуланкіт, на високе Тибетське нагір'я. Якщо зустрінемо де-небудь прочан, що повертаються з Монголії, надішлю тобі звістку, а в іншому разі — доведеться писати з Лхаси».

Другого листа я одержав майже через рік після від'їзду Лобсина. Він був надісланий з Тибету з одним прочанином, що повертався і привіз його в російське консульство в Урзі, звідки його переслали через Сибір в Чугучак.

«Дорогий Хомо Капітоновичу! Учора на стоянці на березі Голубої ріки в Тибеті наш караван зустрівся з монголами, що поверталися з Лхаси в Ургу. Я віддам їм цього листа, якого пишу тобі в дорозі через Цайдам і Тибет.

З Дуньхуана ми вийшли на початку весни. До підніжжя великого хребта Алтинтаг йшли від печер з Тисячею будд ще два дні по кам'янистому, зарослому полином степу, перевалили через скелясті невисокі гори в русло ріки Данхе. Ця ріка тече маленькою ущелиною, яку вона промила собі в кам'яних породах. І в стінах цієї ущелини всюди стирчали великі і малі валуни, накладені один на одного. І я подумав, що спочатку ця ріка сама наносила валуни з гір на цей степ, навернула їх один на одного, а потім знов стала їх заносити і вирила свою ущелину, в якій бурхливо тече між стрімкими берегами. І добре, що через цю ріку побудований міст, інакше ніяк не можна було б спуститися на верблюдах до води, щоб іти вброд, та й бродити через бурхливу ріку було б страшно, вона могла звалити верблюдів

з ніг¹. А міст побудували китайці, що живуть за рікою в цьому степу, де мають ниви і розводять баранів і кіз.

У цьому селищі ми взяли провідника, щоб він провів нас через головний хребет Алтинтагу, який в цій частині називають Наньшань, тобто південні гори. Із селища він виднівся високою стіною, а попереду весь його гребінь був ще вкритий снігом. І в селищі було ще холоднувато, весна тільки що розпочиналась, тоді як у Дуньхуані вже цвіли абрикоси і персики.

Місця тут дуже гористі, навколо високі гори і, звичайно, всі снігом укриті.

Провідник повів нас до однієї з ущелин хребта, де був перевал через нього, але помилився і потрапив не в ущелину з перевалом, а в сусідню. Тут ми згаяли цілий день, дійшли по річці до того місця, де верблюди з в'юками не могли пройти між скелями, що стояли з обох боків русла, шириною всього в два аршини. І тільки тут він зрозумів, що збився; довелося йти назад по цій ущелині до її гирла, вийти в сусідню, переночувати в зручному місці і на наступний день уже піднятися на перевал, високий, але не крутий. На ньому

¹ Лобсин, напевно, бачив ущелину ріки Данхе в передгір'ях Алтинтагу, де ріка врізалась у свої власні більш давні грубі наноси на глибину 10—15 метрів. Це доводить недавнє повторне підняття гір, яке збільшило падіння русла ріки і дало їй силу поглиблюватися в більш давні відклади.— *Прим. автора.*

лежав ще сніг майже по коліна, і ми дуже втомилися, переводячи наших верблюдів один за одним під час завірюхи через нього до спуску на південну сторону, де знайшлося зручне місце з кормом для ночівлі біля підніжжя хребта.

За цим хребтом широка долина Емачуань, тобто долина диких коней, де ми і зустріли останніх, цілий табун з півсотні голів. Вони паслись на берегах річки Ємахе, а коли ми підійшли ближче, злякались і втекли, але не далеко, а бігали долиною навколо нас. А в наших торгоувів-мисливців, що промишляють на Юлдусі на дзеренів, і куку-яманів, і архарів¹, а також ведмедів і барсів, звичайно, були скорострільні російські гвинтівки, і, коли кулани почали бігати навколо нас на відстані 200—250 кроків, два стрільці спішилися і застрелили двох куланів. Тому довелось стати на ночівлю в степу в долині Ємахе, щоб оббілювати здобич, зняти шкури, розділити м'ясо між всіма і зварити якнайбільше. Шкури ми віддали провідникові, який звідси повертався до ріки Данхе в своє селище.

На другий день ми перевалили через наступний хребет Наньшаню по зручному місцю, яке вказав нам провідник, і спустилися з нього уже на північну околицю Цайдаму. Це широка долина між Наньшанем і першим пасмом Тибету; в ній розсіяні солоні і прісні озера; солончаки, болота з заростями і степи з буйною травою. Але місцевість уже висока і повітря рідке, ходити пішки швидко втомлюєшся, а у вухах весь час якийсь шум, наче десь далеко співають або грають на дудці.

Ми йшли днів сім впоперек Цайдаму до його південної окраїни, де також стоять улуси монголів, які живуть за рахунок прочан. На горах Тибету влітку погода мокра і холодна, і вилинялий до літа верблюд не може працювати. Всі в'юки везуть далі на яках, кудлатих тибетських биках, а верблюдів залишають у монголів для зворотного шляху. От монголи й користуються їх робочою силою, молоком і шерстю за те, що пасуть і стережуть їх. І ми також залишили у них своїх верблюдів і взяли яків за невелику плату.

Тут, на північному кордоні Тибету, з'їжджаються мон-

¹ Куку-яман — гірський козел; архар — гірський баран, тобто дикі тварини Центральної Азії.— *Прим. автора.*

гольські прочани і утворюють більш численні каравани, щоб не боятися диких тангутів, які грабують одиноких проїжджих, відбирають у них речі, припаси, зброю. І наша торгоутська партія прожила тижнів зо два, чекаючи прибуваючих, відпочивала і вчилась в'ючити і пастити яків. Нарешті, зібрався караван в 42 чоловіка з різних місць Монголії, і ми мали змогу йти далі в середині травня. Весна ще мало відчувалась, випадав сніг, свіжа трава тільки що з'явилась.

Піднялись ми по довгій похмурій ущелині, на крутих схилах її лежав ще сніг. І намучилися ми спочатку з яка-

Лобсин пише листа Фомі Кукушкіну.

ми: вони не йдуть ланцюжком, як верблюди або коні один за одним, а біжать отарою, як барани, штовхають один одного, збивають з стежки, зачіпають в'юками і зсовують їх, іноді скидають на землю. Ящиків і крихких речей прочани не везуть з собою, а тільки м'яку мізерію, одягу, підстилки, подушки, мішки з борошном, сіллю, гуам'янню, цамбою, плитками чаю, казанами і триногами. Всі в'юки схожі один на одного, і, щоб розрізнити на стоянці своє майно, кожний робить позначки, прив'язуючи клапті різного кольору зверху або збоку. Йшли ми майже всі пішки, тільки попереду який-небудь старик їхав на легкому в'юці, вказуючи всім дорогу.

Порядок у нас був такий: старалися встати до світанку, щоб зварити чай, потім нав'ючити тварин і виїхати, коли стане видно. Йшли 5—6 годин, іноді 8—10, зважаючи на місцевість, зупинялись, де корм був кра-

ший, а намети ставили по колу, вхід робили з внутрішнього боку, щоб злодії не мали змоги пробратися непомітно до кого-небудь.

У деяких прочан були собаки, які стерегли вхід до намету свого господаря. Приблизно раз на тиждень робили дньовку, вибираючи місце з доброю травою, щоб підкормити яків і самим відпочити.

Треба ще сказати, що міняють верблюдів на яків тільки ті прочани, які йдуть у Лхасу влітку в мокру погоду, а ті, що йдуть взимку, можуть іти туди і на верблюдах. Корма на Тибетському нагір'ї взагалі погані. В мокрих місцях росте густо трава бухачирик, що означає сила яка; у неї стебло дуже тверде, а м'яка головка невелика. Це майже те ж, що наш дерису (чий), але тільки останній росте на сухих місцях, а той на сирих, яких там багато, і старі яки і верблюди його не можуть жувати і худнуть. Тому в далеку путь у Лхасу треба вибрати молодих тварин.

Місцевість в Тибеті взагалі дуже нерівна, багато гірських пасом, а також рік і річок, грязьких місць на солончаках і на берегах рік, де тварини грузнуть, багато бродів, де треба вибрати мілкі розливи по рукавах, щоб не підмочити в'юки. Є високі перевали; особливо запам'ятався один, який називається Убаші-хайрхан, тобто милостивий убаші (мирянин з духовним обітом). Справжньої назви його не вимовляють, щоб не розгнівити духів. На перевалі, звичайно, велике обо — купа каміння і різних дарунків — ганчірок, кісток, хадаків, рогів яків, а, йдучи мимо, прочани неодмінно палять благовонне куриво.

На одній ночівлі до нас прийшов старик і дуже просив купити у нього мішечок солі, який він приніс з собою, або обміняти його на м'ясо, борошно, чай, цзамбу. У нас із собою була сіль, і ми запитали, чому він торгує нею, у прочан з Монголії сіль завжди є. Тоді він нам розповів про таку подію: «Я жив у Цайдамі і дізнався, що в Лхасі сіль дуже ціниться. Захотів нажити на цьому гроші. Поблизу мого улусу є солоне озеро, і в сухий час сіль осідає. Я назбирав її багато і повіз у Лхасу; нав'ючив сіллю сорок баранів, виміняв на додаток до своїх ще інших на коня і корову. Кожний баран може везти на собі пуд солі, і провезти її нічого не варто, він сам кор-

миться по дорозі, а у Лхасі можна вигідно продати сіль і баранів, адже там і лам, і прочан багато, і всім потрібні і м'ясо, і сіль. От я і погнав своїх баранів з вантажем солі по горах в Тібет. Дісталися ми добре до цієї долини, де ви стоїте. А вночі вилав глибокий сніг; справа була на початку зими. По глибокому снігу баран і без вантажу йти далеко не може, а сніг покрив усю траву і вже не танув. І всі мої барани загинули з голоду. Сіль я всю зібрав. Я міг би потім іти в Лхасу пішки, та чи багато на собі понесеш? От я і живу тут поблизу в сво-

Відкрилася широка

«єму наметі і продаю прочанам сіль. Коли розпродам всю сіль, піду додому пішки і принесу трохи грошей».

Здивувались ми цій людині і запитали, чи давно з ним трапилась ця біда. І він сказав, що ось вже четвертий рік живе самотньо недалеко від великого шляху. Навчився робити пастки і ловити тарбаганів, птахів, збирає дику цибулю і головки сарани, зимові запаси піскух.

От, Хомо, чим іноді закінчуються такі витівки. А чим закінчиться історія з моїм сином, я ще не знаю. До Лхаси вже не так далеко, днів 20 або 15. Вчора ми зустріли тут прочан, які поверталися додому; декілька з них були з Урги і обіцяли віддати мого листа в російське консульство для пересилки тобі. От я і сидів вчора цілий вечір і складав це послання, скільки встиг написати. Наступне надішлю вже з Лхаси».

Третього листа я одержав досить скоро після другого. Його привезли монголи торгоути Юлдуса, які доставили листа консулу в Кульджу.

«Дорогий Хомо Капітоновичу! Посилаю листа з нашими торгоутами, що повертаються додому. Заживатися тут у них немає засобів, вони побували у головних храмах, поклонились далай ламі і вирушили додому. Тому я не встиг багато написати. Розповім тільки про місто Лхасу.

Дійшли ми до нього в серпні місяці, коли було ще

панорама гір Тібету.

жарко. Край тут теплий, але дощовитий. Місто побудоване на ріці Уйчу, що означає серединна ріка. Вона тече з заходу на схід по широкій долині, з обох боків високі гори. Серед долини невелика гора, і на вершині її і на південній стороні стоїть місто. На вершині головні храми і монастирі, високі кам'яні будинки насаджені тісно один на одного і поряд майже без дворів. Від них кам'яні східці спускаються вниз до підніжжя гори, де також багато будинків, але простіших, жилі подвір'я і прості будинки, є також на два або три поверхи, місцями невеликі сади і дерева. Між ними вулиці, часто криві, вузькі і брудні, не бруковані. Будинки здебільшого з сирої цегли, але нижній поверх викладений часто з кам'яних плит, а на горі всі будинки кам'яні в декілька поверхів, але красивих будов, дзвіниць і башт з куполами, як в ро-

сійських містах, або мінаретів, як у мусульман, зовсім нема. Більша частина будинків має внутрішній двір і з нього східці на верхні поверхи, так що знадвору на верх не попадеш, хіба що через вікна. Дахи всі плоскі. На вулицях багато канав для відведення води, тому що під час дощів з головної гори стікає в місто багато води і деякі вулиці перетворюються в ручаї, а на площах і подвір'ях утворюються озера. Квартир в будинках здебільшого з однієї або з двох невеликих кімнат, якщо їх дві — передня при вході — це кухня, а друга в глибині — спальня. Вікна заклеєні папером або зтягнуті коленкором. В багатих будинках у вікон внутрішні віконниці. Долівки глинобитні, рідше з глини, в яку забиті дрібні камінці. Димарі є тільки в верхніх поверхах і закінчуються вгорі глиняним горщиком з діркою для захисту від дощу. З нижніх поверхів дим виходить через вікно і двері, в деяких будинках є димарі по стінах для відводу диму. В спальнях печей нема, їх нагрівають в холодні дні вугіллям, яке вносять в глиняній мисці. Але клімат Лхаси теплий, великих морозів не буває, і жити можна без опалення. Ти мені розповідав, Хомо, що в російських містах вода в будинки проведена по залізних трубах, а по інших трубах стікає брудна вода і виносить всі нечистоти. В Лхасі нічого цього немає; нечистоти з відхожих місць падають прямо на подвір'я або вулиці, і ці місця влаштовують на верхніх поверхах; брудну воду також виливають на подвір'я і вулиці, а чисту приносять відрами з ріки або з колодязів, яких багато у дворах, і вони не глибокі, але в них вода, звичайно, з запахом. Ходити по вулицях треба, затиснувши ніс і пильно дивлячись під ноги, тому що тибетці не соромляться відправляти свої потреби ні місцем, ні присутністю людей. Восени в жовтні, в сухий місяць року, білять вапном стіни будинків, обливаючи їх з відра густим розчином, а з верхніх поверхів спускаючи фарбу з жолобків під дахом, тому окраска нерівна і легко змивається літніми дощами. Загалом можу сказати, що живуть люди чистіше і охайніше в наших улусах і в Чугучаку, ніж у Лхасі.

Я не буду тобі описувати храми міста, бурхани різних божеств і урочисті богослуження, якими в храмах приваблюють прочан і спонукають їх до пожертвування. Я знаю, що ти в наших богів не віриш, та й сам я став до них байдужим і відвіую храми і богослуження тільки

в надії зустріти свого сина і повернути його додому. Але про тутешніх людей і звичаї можна дещо написати.

У Лхасі налічують біля 10 тисяч постійного населення, причому не менше двох третин становлять жінки. За складом більшість — тибетці, друге місце займають китайці, третє — люди з Кашміру і Непалу — країн на кордоні з Індією; дуже небагато монголів. За заняттям потрібно виділити вищий уряд з тибетських і китайських князів і чиновників, духівництво, найбільш численне, і простих громадян. Духівництво складається з перерожденців, простих монахів різних ступенів і занять, їх учнів і прислужників. Прості громадяни — це торговці, ремісники і різні поденщики. Лхаса живе за рахунок приїжджих паломників і всяких богомольців, їм здають внайми кімнати і цілі будинки, їм треба підвозити і готувати різні припаси, готувати їжу, цим і займаються торговці, жінки, що здають кімнати, ремісники. Головним базарним місцем є вулиця кварталу Чжу-ринбочі, зайняті крамницями і вуличними торговцями. Крамниці містяться в нижніх поверхах будинків, а вуличні торговці, здебільшого жінки, розкладають крам на циночках або підстилках просто обабіч вулиць. Торгують англійськими, індійськими і китайськими товарами, місцевими сукнами, одягом, взуттям, харчами, дерев'яними і глиняними виробами.

Тибетці околиць Лхаси займаються землеробством, сіють, головним чином, ячмінь, оскільки дзамба (злегка підсмажене ячмінне борошно) є головною їжею всього Тибету, як і Монголії, потім китайську і тибетську редьку, два види капусти, картоплю, ріпу і моркву. Скотарі розводять овець, яків і небагато коней та мулів.

Буддійська релігія займає в Тибеті і відриває від діяльного життя більшість чоловіків і меншість жінок. Недостача чоловіків привела до того, що в Тибеті жінки замінюють їх у всіх галузях. Вони займаються торгівлею, ремеслами (прядуть, тчуть, вишивають, шиють), працюють в майстернях, на заводах, в містах і селищах водоносами, чистильниками, двірниками, сторожами. Але це викликає і певну розпусність жінок і поширення позашлюбних відносин.

Велике число чоловіків, зайнятих богослуженням, а не роботою, поганий обробіток землі і відсутність промислів є причиною загальної бідності тибетського народу. Більшість населення харчується дзамбою, рідко

бачить м'ясо і молоко. За винятком ченців і черниць населення Тибету неписьменне. Звертає на себе увагу велика кількість жебраків і різних калік та хворих, що живуть без усякого притулку. А тимчасом клімат тут теплий, землі, зручної для хліборобства, багато і можна було б обробляти багато полів і розводити хорошу худобу. Сувора природа Тибету, його високі і холодні гори закінчуються за кілька днів шляху, не доходячи до Лхаси. Там дорога починає спускатися вниз уступами декількох гірських хребтів, і починаються тепліші краї з широкими долинами, хорошими луками, ріками і озерами.

Познайомившись добре з Лхасою, можу признатися тобі, Хомо, що це місто, де люди місцеві і приїжджі, подібно до наших богомольців, займаються тільки тим, що співають і бурмочуть молитви, а інші цих ледарів харчують і напувають, мені не сподобалося і я б радий був виїхати, та от надія знайти і повернути сина тримає мене ще тут. Поживу ще місяць, а там побачимо. Бувай здоровий і, якщо можеш, пошли свого Очира в мій улус прочитати там моїм ці листи.

Четвертий лист я одержав досить скоро — він прийшов із Зайсана, куди його привіз один російський торговець з Кобдо.

«Дорогий Хомо! Я все ще у Лхасі, чекаю свого сина. Я відвідую всякі свята, які лами влаштовують в різних храмах з різних приводів, щоб привертати богомольців і спонукати їх до пожертвувань. Вони дають нагоду бачити за короткий час багато людей, не звертаючи уваги на себе як на людину, що когось видивляється. Тому я бачив за цей місяць багато всіляких урочистих богослужінь в різних храмах перед різними божествами. Але в цілому це все одне і те ж — молитви з різними вигуками, що супроводжуються звуками довгих труб, в які старанно дмуть лами, то підвищуючи, то понижуючи звуки, дзвін дзвоника в руках якого-небудь перерожденця, тужливий чи радісний спів хором, і так цілими годинами. По суті все місто займається цим гультьяйством цілі місяці і роки. І мало того, що сотні людей замість того, щоб працювати, з ранку до вечора співають і моляться, так ще скрізь наставлено всілякі речі, що возносять молитви до бога. Ти, звичайно, знаєш, що є молитовні млини різного роду, на які наліплений папір з різними молитвами або молитви врізані в дерево, напи-

сані на камені, викладені білими каменями на схилах гір. Так ось тут їх бачиш на кожному кроці: це вали суцільні або порожністі, великі і маленькі на прямовисній осі; богомолець повинен повернути цей вал хоч би один раз навколо його осі, а тоді всі написані на ньому молитви піднесуться до богів. Часто поставлено декілька циліндрів, до десяти рядом, і треба їх повернути один за одним. А потім ще ручні молитовні млини: це вже маленький валик з молитвами на осі; він крутиться сам від розмахування рукою, в якій його несуть. От і бачиш чоловіка або жінку, що йде по вулиці і крутить в руці такий молитовник весь час і уявляє собі, що вона сама молиться. І, нарешті, водяні млини: на струмку, що біжить вниз по схилу, поставлений вал з молитвами, а під ним прямовисні лопатки, в які б'є вода і крутить вал, що підносить, тобто крутить, молитви невпинно.

Бачив я тут і старанних богомольців, які від храму до храму повзуть на колінах або навіть стають на коліна, лягають на землю на весь зріст, підіймаються на коліна, встають і знову повторюють той же поклін і так без кінця цілий день, доки не обійдуть весь храм або квартал чи всю Лхасу, згідно з обігом. Бачив таких і думав, що вони якісь важкі гріхи замолюють. Таких богомольців впростяж на землі можна бачити тут кожний день. Під коліна і під долоні деякі підкладають лахміття, дощечку, подушку, щоб не розтерти їх об землю.

Потім поклоніння різним святиням всякими способами: найпростішим є прикладання свого чола до правого або лівого коліна статуї будди або якого-небудь святого, причому пошепки вимовляються побажання, прохання про що-небудь — зцілення, дитину, нагороду та ін. Прикладання чола до високої фігури з драбинки, яку треба підставити і за це пожертвувати ламі яку-небудь монету; або прикладання з налиттям масла в лампаду, в світильник, також ще з мздою та інші в різних видах.

Або ще хитрощі. Є священна фігура, у якої з піднятого пальця краплями виступає вода, яка вважається священною; її замішують з борошном і роблять червоні пілюлі, які продають як засіб від різних хвороб. А вода виступає тому, що голова фігури порожниста і від неї іде до пальця трубочка; в голову наливають воду час від часу.

Статуям різних богів паломники жертвують маленькі фігурки, які лами самі ліплять з глини або видавлюють у формах, випалюють і продають. Це безневинний спосіб виручки грошей — богомолець несе що-небудь на згадку, тоді як всякий збір за поклоніння, на масло, свічки і інші потреби храмів не дають йому нічого, крім спогадів. А ще гірше всякі віщуні, які пристроїлись до всіх храмів, чоловіки і жінки; вони оббирають прочан, віщують їм за мзду всілякі блага в майбутньому або дають поради на різні випадки життя.

Ну, одним словом, дорогий Хомо, надивився я на нрави і звичаї священного міста і починаю думати, що вся ця буддійська релігія — суцільна омана для наживи одних людей за рахунок праці інших, за рахунок їх віри в богів, у віщунів, у молитви і пожертвування невидимим силам.

Ти знаєш, що у монголів кладовищ нема; тіла померлих виносять в степ на розтерзання хижим птахам і звірам і тільки тіла гегенів, князів і багатих людей ховають в субурганах. А тут у Лхасі і простих ченців не ховають; їх виносять спеціальні могильники з простих людей в певне місце за містом, що називається дуртод, де тіло ріжуть на частини, м'ясо віддають грифам, а кістки дроблять і кидають ягнятникам. При цьому спалюють куриво, і це приваблює птахів; побачивши дим, що здіймається над цим місцем, вони злітаються здалека і починають свій бенкет. І то правда, тут ченців так багато, що якби їх ховали, — всі околиці Лхаси були б зайняті могилами ченців. А так, чернець помер і зник, м'ясо з'їли грифи і полетіли, а кістки розкидані по околицях, на них не написано, кому вони належали за життя.

Обійшов я вже всі вулиці Лхаси і прийшов до висновку, що красивих будинків зовсім нема, всі однакові, без статуй, карнизів і прикрас, нижні поверхи без вікон, верхні з однаковими невеликими в один або два яруси, покрівлі плоскі, всі будинки погано побілені вапном. Тільки великі східці, що йдуть з нижньої частини міста до верхньої, трохи порушують одноманітність, якщо дивитися на місто з південної сторони, від берегів ріки Уйчу».

П'ятий і останній лист примусив себе довго чекати; консул одержав його знову з Урги через консуль-

ство, куди його доставили прочани, повернувшись із Лхаси. Він мене порадував.

«Дорогий Хомо! Можу тобі повідомити хорошу звістку, мій син знайшовся, і ми збираємось їхати додому.

Знайшов я його випадково. Дізнався я, що за містом є горб з печерами, в яких сидять найнабожніші пустельники; вони замуrowані в маленьких келіях, вирубаних на схилі в кам'яній м'якій породі, і їм тільки раз на добу подають воду і хліб через отвір в стіні. Вони залишаються там до самої смерті і навіть довше, тому що їх не звільняють, поки вони не помруть в ув'язненні, їм тільки перестають приносити хліб і воду, якщо вони декілька днів будуть незайманими. І ось я дізнався, що буде велике свято — замуrowування нового пустельника, який погодився закінчити своє життя в ув'язненні; його будуть супроводжувати в цю могилу навіть хамбо-лама і багато лам та мирян.

У призначений день я пішов до цих печер і виліз на уступ горба перед ними, з якого видно було дорогу з Лхаси до них. Скоро з'явилась по дорозі з міста велика процесія. Попереду бігли хлопчики, які посипали дорогу пелюстками білих квітів. За ними йшли по три в ряд тридцять лам з довгими трубами, в які вони трубили. Потім ще десятків зо два з куреннями в чашах, всі в своїх жовтих одіяннях і гострих ковпаках; далі верховний лама в дзвоником і чашею під зеленим покривалом, а за ним новий пустельник у білому одязі, якого вели двоє лам під руки. За ними йшли ще лами з чотками і куреннями і юрба прочан та цікавих. Процесія рухалась урочисто і повагом, з співами. Коли вона проходила повз мене, я побачив, що цей новий пустельник — мій син Омолон; він ішов, ледве переставляючи ноги; його вели лами. Я впізнав його, коли він був ще кроків за п'ять від мене; охоплений жахом і жалістю, я не втримався і, в проміжку між звуками труб, вигукнув голосно його ім'я. Він здригнувся, підвів голову в мій бік; біля мене стояло на горбі ще декілька чоловік. Але труби заревли ще гучніше, і процесія пройшла далі. Я, звичайно, приєднався до неї. На одному з горбів були вузькі і низькі двері, в які з трудом могла протиснутися людина. Лами піднялися на горб, оточивши пустельника, заgrimіли труби,

і його під руки ввели в отвір, і під звуки музики і голосного співу молитов декілька лам почали замурувати отвір заготовленою цеглою, яку поливали розчином вапна. Я протоптився ближче і роздивився все це. Поряд з входом внизу був отвір, в який можна було просунути руку з глиняним кухлем. Через нього пустельникові, очевидно, подавали їжу і воду.

Коли вхід був замурований, до малого отвору підійшов верховний лама і співучим голосом прочитав довгу тибетську молитву, очевидно, напутнє слово пустельнику в його святій самотності, в якій він повинен думати про гріхи світу і насолоду відречення від життєвих прикрас. Потім ще раз заревли труби, і процесія під звуки труб рушила повагом назад; але дехто з цікавих залишився, окремі з них захотіли говорити з пустельником. Але він почав співати молитву «ом-мані-пад-ме-хум» і не відповідав на запитання. Допитливі трохи постояли і пішли.

Я виждав деякий час збоку і, коли всі цікаві малопомалу відійшли від печери, підійшов до отвору і окликнув сина, коли він перестав виголошувати молитву.

— Омолон, це я, твій батько, прийшов! Адже ти впізнав мене, коли тебе вели лами в цю келію! Невже ти хочеш стати затворником, просидіти все життя в задушній келії, не бачити сонця і неба? Ти подумай лише, ти ж молодий, здоровий! Невже ти хочеш цілі роки сидіти в темноті і бурмотати молитви замість того, щоб ходити на волі, робити що хочеш, їздити верхи, знайти собі дружину? А де Ібрагім, який обікрав нас і спокусив тебе втекти з ним у Лхасу?

Омолон, ридаючи, відповів мені таке:

— Ібрагім — негідник, він обдурив мене, як дурну дитину. Ми приїхали сюди тижнів зо три тому, але він тримав мене замкненим у кімнаті. Я чекав його декілька днів, нарешті, голодний, виламав вікно, виліз і дізнався, що його нема, і каравану нашого нема, і одягу мого нема, і грошей нема. Мене охопив відчай, я пішов у головний храм і сказав ламам, що хочу стати затворником. Ах, батьку, що я зробив тобі і матері, став злодієм і обманщиком,— і він знову зарідав.

Я, звичайно, умовив його кинути затворництво і повернутись зі мною на батьківщину і до матері. Ми до-

мовились, що ввечері я прийду знов і, коли стемніє, виламаю закладку отвору, випущу його, заберу з собою в місто, і ми поїдемо. Але до вечора ми домовились, що він буде час від часу читати молитви, оскільки можна було сподіватися, що цікаві і лами будуть приходити вдень провідувати нового затворника. Я залишив сину свій ніж, щоб він потихеньку, коли людей не буде біля печери, звільняв зсередини цеглини закладки від замазки, щоб вона не затужавіла і вночі легше було вийняти її з зовнішньої сторони.

Надвечір, озброївшись на всякий випадок маленьким ломом, я повернувся до печери. Поблизу начебто нікого не було, а Омолон наспівував ом-мані-пад-ме-хум. Але коли стемніло і я підійшов до печери, з'явився якийсь лама і на моє запитання, чого він тут, відповів, що він на варті. Поки замазка цегли не висохла, затворник, роздумавшись на самоті про свою долю ув'язненого в тісній келії на хлібі й воді, може вирішити звільнитися і порушити обіт, який він урочисто дав у головному храмі хамбо-ламі перед лицем Будди.

Я поговорив з ламою, розповів, що я батько затворника, якого обдурив шахрай-мусульманин, заманивши його з цією метою в Лхасу і обікравши його, що я хочу взяти його на батьківщину і заплачу за це. Ми сторгувалися за двадцять рупій індійських, які я привіз із собою на всякий випадок. Лама допоміг мені вийняти цеглини, Омолон виліз і, поклонившись мені до землі, обняв. Потім ми заклали знову отвір цеглинами, і лама обіцяв мені, що рано-вранці прийде з розчином вапна і обмаже щілини, які залишилися між цеглою, щоб не було видно, що мурування порушили.

Ми пішли в місто і наступного дня виїхали з Лхаси. Але йти тільки вдвох через Тібет було ризиковано, і ми, пройшовши два переходи, зупинились в хорошому місці і прожили там тижнів два чи три, поки не підійшов караван прочан, який повертався з Лхаси на батьківщину. Ми приєднались до нього і пройшли через Тібет, Цайдам і Кукунор в Ланьчжоу на ріці Хуанхе. Тут Омолон тяжко захворів, і мені довелось залишитися з ним. Цього листа я надсилаю з прочанами в Ургу, звідки його тобі перешлють через російське консульство».

Тепер мені треба написати ще кілька сторінок, щоб закінчити свої записки шукача скарбів в нетрях Азії.

Сумний кінець нашої поїздки на окраїну пустині Такла-Макан з втратою значної частини виручки з попередніх подорожей, втеча сина Лобсина в компанії із злодієм Ібрагімом, яка викликала необхідність поїздки Лобсина в Лхасу на визволення сина, що обійшлося йому недешево, і, нарешті, моя остання подорож в Кульджу — все це разом надзвичайно розстроїло мене і підірвало мої сили і кошти. Після повернення з Кульджі в Чугучак я підрахував наявні товари і гроші і дійшов до висновку, що на спокійне скромне життя в місті з ви торгом у крамниці мені ще вистачить до смерті. Пайку Лобсина я виділив і віддав йому ще раніш на подорож у Лхасу і на підтримку його сім'ї. Але для нових закупок товарів у нас уже залишилося надто мало. Під сумнівом залишалось також, чи повернеться Лобсин із сином, чи без нього і чи захоче він продовжувати наші подорожі. Я відчував, що вже сильно постарів, не хотілося думати про спорядження каравана, їздити за крамом в Росію, взагалі клопотатися, піклуватись про верблюдів і коней. Хотілося пожити спокійно на старості літ. За містом у мене була маленька займанка з садом і городом, де можна було жити більш як півроку в теплий час на чистому повітрі, недалеко від підніжжя Тарбагатаю, залишаючи в крамниці Очира. Чекаючи повернення Лобсина, я так і зробив: по-перше, знайшов собі дружину — молоду китаянку в Чугучаку, з батьком якої я в торгових справах був добре знайомий. Вона втратила чоловіка, що служив в ямині, залишилась одна з маленькою дочкою і погоджувалась розділити мою самотність, перебравшись у мій дім. Російською мовою вона не розмовляла, зате я знав китайську цілком досить для домашніх розмов. Так я і влаштувався на старості літ.

Лобсин, затриманий хворобою сина на шляху з Лхаси в Ланьчжоу, повернувся тільки через півроку і розповів мені докладно про пригоди сина. Ібрагім розмалював, що доля його, Омолона, тепер в його власних руках, що є можливість, користуючись курною бурею, непомітно виїхати, вивезти верблюдів і коней в Нію, одержати там в аксакала залишені нами товари і піти швидко в Лхасу

новою дорогою, добре йому, Ібрагіму, знайомою, продати там товари, виручити за них і тварин добрі гроші і залишитись жити в Лхасі, розпочати торгівлю або інше заняття, знайти дружину — словом, стати самостійною людиною з прекрасним майбутнім. На запитання сина, як же кинути батька і мене в пустині, Ібрагім заспокоїв його тим, що ми досвідчені мандрівники, виберемось пішки в Нію і звідти повернемося додому, а затримка в пустині необхідна, щоб встигнути дійти до міста, взяти товари і зникнути з ними перш, ніж ми пішки доплентаемось до Нії. Так він умовив цього наївного хлопця, спокусив майбутньою самостійністю і засобами для її досягнення. По шляху в Лхасу він упав за Омолоном, називаючи його своїм начальником, володарем каравану, але, прибувши туди, швидко перемінив поведження і почав замикати в кімнаті, коли йшов влаштовувати свої справи по продажу своїх товарів і прихованому від'їзду. І поїхав він не назад в Нію, а, закупивши деякі товари, вирушив у Кашмір і Індію, як дізнався Лобсин на заїжджому дворі, де Ібрагім зупинився з Омолоном.

Лобсин, втративши мене як компаньйона по торгівлі і подорожах і витративши всі вільні гроші на врятування сина, залишився в своєму улусі в горах Джаїру, зайнявся господарством, а сина одружив і тим прив'язав його до дому. Вони почали розводити хороших племінних овець і кіз, яких продавали в Чугучаку; відвідували мене, приїжджаючи в місто, де мій син давав їм притулок і місце для пригнаної худоби. Сидячи в мене за чаєм, Лобсин пригадував наші подорожі і пригоди; інколи приходив до мене і консул і одного разу засмутив повідомленням, що рукописи, привезені нами з печер з Тисячею будд в Дуньхуані, при детальному вивченні виявились підробленими копіями старих рукописів і за історичну цінність їх змісту поручитися не можна.

Закінчуючи ці записки, не можу не згадати з подякою про консула Сокова, який дуже багато зробив для мене. З самого початку, коли він викликав мене як перекладача при розборі справ з монголами і китайцями і познайомився зі мною, він примусив мене відновити свої знання, розмовляв зі мною з різних питань, давав книги для читання і навіть підручники. Часу між торговими подорожами у мене було багато, в мою крамницю покупці заходили рідко, і можна було годинами читати книги

і навіть писати спокійно без перешкод. З наближенням ночі я закривав крамницю і вдома міг навчатись і читати цілий вечір. Мене цікавили книги з описом життя і побуту різних народів, описи подорожей, книги історичні, і я знову зробився освіченою людиною. А коли дав притулок Очиру і став навчати його російської грамоти, то сам згадав правопис і граматику; спостережливість і любов до природи у мене були ще з дитинства і, звичайно, розвинулись при подорожах, коли я почав записувати вечорами і на днівках те, що помічав цікавого і що думав про це, замість того щоб спати або думати про дурниці.

І весь час, коли я на старості літ почав складати ці записки, пригадуючи всі пригоди і користуючись своїми замітками, я приходив іноді до консула і просив його пояснити яке-небудь трудне питання, а він не відмовляв мені. Без допомоги Сергія Васильовича Сокова я б не досяг того, що зробив у своєму житті, і не склав би цього опису своїх подорожей.

КОРОТКИЙ ПОЯСНЮВАЛЬНИЙ СЛОВНИЧОК

Аксакал (тюркське) — буквально «біла борода», поважна, шановна людина, старшина, начальник.

Амбань — звання поважного чиновника Китайської імперії, звичайно губернатора провінції або генерал-губернатора краю.

Арат — трудящий Монгольської Народної Республіки, селянин, буквально скотар.

Аргал (монг.), кізьяк (казах.) — лайно рогатої худоби та кінський кізьяк, який у безлісих місцях Монголії, Центральної Азії вживають як паливо і в суміші з глиною як будівельний матеріал.

Архар (тюркське), аргалі (монг.) — гірський баран, який живе у високогірних місцях Алтаю, Центральної Азії та Казахстану; в СРСР створена нова порода овець шляхом гібридизації архара і мериноса — архаро-меринос.

Аршан (монг.), арсан (тюркське) — мінеральне джерело.

Байкалич (монг.), баялиш (каз.) — солянка чагарникова, яку поїдають верблюди.

Бархани — форми незакріплених, рухомих пісків, які мають вигляд місяця з крутою підвітряною стороною і положистою навітряною, з двома витягнутими по вітру рогами на кінцях.

Бодісатва — одно з перевтілень Будди (див. Геген).

Большурук — большурук, по-українському саджа — птах із ряду рябкових, живе в пустинях Центральної Азії, відзначається захисним забарвленням пір'я, яке своїм кольором збігається з навколишньою природною обстановкою; шукаючи їжі, перелітає на дуже великі віддалі.

Ботало — великий балабончик, в який замість дробу кладуть кусок металу; вживається в Сибіру, коли пасуть худобу; дає не дзвінкий, а торохтячий звук.

Брамінські рукописи — рукописи, які писали індуські браміни, послідовники вчення Брами, релігії, що виникла в Індії в IX—X ст. до нашої ери.

Бударгана, будургана (монг.) — рослина поташевий курай.

Буддизм — релігія, що виникла в Індії в VI ст. до нашої ери і названа по імені свого мнимого засновника — Будди; північна гілка буддизму — ламаїзм.

Бурхани (ідоли) — зображення буддистських і ламаїстських божеств у вигляді фігур, зроблених з бронзи.

Ван (кит.) — титул монгольського князя.

Гаруде, гариде — за уявленням монголів міфічний велетенський птах, дійова особа багатьох монгольських казок.

Гільдія — поділ купецтва в царській Росії за розмірами оборотів і податків на три розряди — перший (найвищий), другий і третій.

Гуамянь (кит.), **гума** (каз.) — сорго, злак.

Геген — за віруванням буддистів і ламаїстів Будда і інші святі перевтілюються після своєї смерті; такі перевтіленці називаються хубілганами, а за громадянські заслуги називаються гегенами, що означає «світлий, блискучий і святий».

Даба (монг.) — бавовняна тканина одного кольору без рисунків.

Далай-лама — найвищий з лам, який живе в Тибеті, в місті Лхасі, в монастирі Потала. За значенням серед ламаїстів його можна порівняти з папою римським серед католиків.

Далемба — бавовняна тканина типу даби, але кращої якості.

Джигда — лох вузьколистий, кущ або невелике дерево.

Дзерен — вид газелі, що живе в степах; відзначається піщано-жовтим забарвленням спини та боків; гуртується у великі стада.

Дунгани — жителі західної провінції Китаю, землероби, за вірою мусульмани; не раз повставали проти китайських властей; найбільше повстання відбулося в 1862—1877 роках.

Карагана — дуже поширений кущ з родини бобових, жовта акація; два види карагани запроваджені в садову культуру.

Карагач (тюркське) — берест, ільм — дерево з родини ільмових, вид в'яза.

Кеклик — камінна курочка невеликих розмірів, що водиться в Центральній і Середній Азії; на кам'янистих розсипах внаслідок захисного забарвлення оперення непомітна; добре бігає, але погано літає.

Кендир (тюркське) — багаторічна рослина з родини барвінкових; із стебел можна одержати міцне волокно, близьке за властивостями до конопель; використовується для виготовлення вірвовок і текстилю.

Киргизи — так Кукушкін називав, як і всі росіяни того часу, казахів.

Князі праві і ліві — означає: князі правого і лівого прапора; китайські власті, залучаючи монголів до військової служби, встановлювали поділ їх по загонах, які мали прапори праві, середні і ліві.

Куку-яман (монг.) — гірський козел, вірніше, козерог, по-казахськи «тау-теке», що живе в горах Центральної Азії, Алтаю і Саян, де тримається неприступних місць.

Кулан (тюркське), **джигетей** — належить до напіввіслюків, живе в пустинях і напівпустинях Центральної Азії.

Кяриз — майже горизонтальна гірська виробка в наносах, завдяки якій збирають і виводять на земну поверхню підземні води.

Лама — служитель ламаїстської релігії; існували різні ступені — від послухників — дітей (з 7-річного віку) до вищого лами — далай-лами.

Лі — китайська міра довжини, яка дорівнює тепер 576 метрам.

Марал (тюркське) — олень, з рогів якого, «пантів», виробляють ліки «пантокрин»; розводять маралів у неволі на Алтаї в «маральниках». Колись сушені панті, які щороку спилували у маралів, дуже цінилися китайцями як ліки.

Ом-мані — буддійська молитва, повністю «ом-мані-пад-ме-хум», що означає: «о, скарбе на лотосі», зміст цієї молитви неясний, але,

за буддійським віруванням, буддисти і ламаїсти, які читали її, досягали небесних царств.

Саксаул — деревна рослина з родини маревих, має покручені стовбур і гілля, дрібне лускоподібне листя; росте в пустинях і напівпустинях; деревина дуже тверда, але ламка.

Санскритські рукописи — написані санскритом — літературною мовою древньої і середньовічної Індії.

Саркофаг (грецьке) — намогильний пам'ятник у вигляді труни.

Старатель (сиб.) — людина, що добувала золото в Сибіру, артільно або одноособово, і здавала намите золото в банк або в амбари золотопромисловців.

Субурган (інд.) — буддійський пам'ятник, який відзначає місце якої-небудь події або надмогильного напису, складається з п'єдесталу, кулі і шпиля.

Такири (тюркське) — знижені ділянки землі з гладкою глинистою щільною поверхнею, яка весною вкривається водою, а згодом висихає і тріскається на куски в суху пору; характерні для пустинних місцевостей Середньої Азії.

Тамариск (лат.) — невелике дерево або кущ з родини тамарискових, яке має пристосування для боротьби з посухою: голковидне листя і відклади солей на листі.

Тангути — монгольська назва тибетців, що населяють північно-східну частину Тибету.

Таранча — назва уйгурів, переселених китайськими властями в долину р. Ілі; уйгури належать до східної групи тюркської мовної групи; уйгури — мусульмани, за заняттям землероби; не раз повставали проти китайських властей.

Тарасун (сиб.) — молочна горілка подвійної перегонки.

Турпан, **чернь-головня** — велика качка з червоними ногами і яскраворудим оперенням; гніздує в норах або дуплах дерев далеко від води.

Тюрки — велика група народів, споріднених мовою, але вони не становлять єдиного народу; в СРСР до цієї групи належать: узбеки, казахи, киргизи, туркмени, каракалпаки, татари, чуваші, азербайджанці та ін.

Улус — у бурятів — поселення, в Якутській АРСР означає район, у Монголії раніше означав державу.

Фанза — китайський однокімнатний будиночок з земляною долівкою, земляним або черепичним дахом, очеретяними дверима та вікном з папером або бичачим пухирем; житло китайської бідноти.

Хадак — довга і вузька хустка з дешевої шовкової матерії, які були предметом підношення в Китаї та Монголії.

Хак (інд., перс.) — солончакові улоговини з глинистою кіркою, щільною в суху пору, яка перетворювалась у багнисту грязь під час дощів; поширені в Середній і Центральній Азії та Нижньому Поволжі.

Хара-сульта (монг.), буквально «чорнохвостик» — назва джейрана, газелі, що живе в Монголії, має темніше забарвлення спини, ніж дзерен; на відміну від останнього збирається невеликими стадами.

Хармик (монг.) — рослина заманиха сибірська, дуже поширений чагарник; монголи називають хармиком ягоди цієї рослини, але не саму рослину; російські мандрівники хармиком називають саму рослину.

Хлинь — сибірське означення верхової їзди невеликим тюпцем.

Ху — гунни — від китайської назви «хунну».

Чекан — маленька пташка з ряду горобцевих, відрізняється темним захисним забарвленням.

Чесуча — китайська матерія з природного шовку — тусора, білуватосіруватого кольору.

Четверть (аршина) — поширена раніше в Росії міра.

Чий, дерису (монг.) — ковила блискучий, дуже поширений в Середній і Центральній Азії з довгими тонкими стеблами, який росте великими скупченнями; стебла поїдає худоба, вони йдуть також на виготовлення циновок та інших виробів.

Чох — дрібна китайська мідна монета з квадратним отвором посередині для нанизування на шнурок.

Ефедра — рослина з родини хвойникових, росте в помірній смузі Європи та Азії; використовується в медицині.

Як — тибетський бик з довгою шерстю, чорного або білого кольору, з великими рогами, дуже витривалий у високогірних умовах, у зв'язку з чим використовується як в'ючна тварина в Тибеті; свійського яка монголи називають сарликом.

Таблиця переводу російських мір у метричні

Верста	=	1,0668 км	=	1067 м
Сажень	=			2,134 м
Аршин	=			71,12 см
$\frac{1}{4}$ аршина	=			18 см

З М І С Т

	Стор.
Мое знайомство з шукачем скарбів	3
Золото на старому руднику	10
Воскреслі рудокопи старого рудника	39
Скарби в руїнах стародавнього міста Кара-Ходжа	69
Скарби в Місті Нечистих духів	100
Скарби в мертвому місті Хара-Хото	144
Скарби храму Тисячі будд поблизу м. Дуньхуан	192
Подорож до озера Лобнор і в пустиню Такла-Макан	233
Остання подорож по Долині вітрів і паломництво Лобсина у Лхасу	274
Листи Лобсина з дороги в Тібет і з Лхаси	292
Короткий пояснювальний словничок	311

Переклад
П. Ф. Гонтаренка і М. О. Жембрівського

Владимир Афанасьевич Обручев,
В дєбрях Центральной Азии
(на українському мові).
Государственное учебно-педагогическое издательство
«Радянська школа»

Володимир Опанасович Обручов,
В нєтрях Центральной Азії.

Редактор *В. Я. Нежнїпапа* Художн. редактор *Г. І. Грибова*
Тєхнїчний редактор *З. Я. Вортман* Коректор *Л. П. Шаговенко*

Здано до набору 9/VII 1957 р. Підписано до друку 3/II 1958 р. Папір 84×108^{1/32},
Друк. арк. 9,875 + 5 вкл., умовн. арк. 16,195 + 0,55, видавн. арк. 17,2 +
0,38 вкл. Тираж 6000.

Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа».
Київ, Ново-Павлівська, 2. Видавн. № 9554. Ціна без оправи 5 крб. 15 коп.
Оправа 1 крб. Вкл. 30 коп. **167**

Надруковано з матриць Книжкової фабрики ім. Фрунзе Голооввидаву Міністерства культури УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8, в друкарні «Комуніст» Голооввидаву Міністерства культури УРСР, Харків, Пушкінська, 29. Зам. 28.